

CSOKONAI UNIVERSITAS KÖNYVTÁR

Madas Edit

**Középkori
prédikációirodalmunk
történetéből**

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

25.

SZERKESZTI:

Bitskey István és Görömbei András

Madas Edit

Középkori
prédikációirodalmunk
történetéből

A kezdetektől a XIV. század elejéig

Debrecen, 2002

A kötet az MTA-TKI Fragmenta Codicum Kutatócsoportban,
T 029 984. számú OTKA-támogatással, valamint a
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

LEKTORÁLTA:
Szörényi László

© Madas Edit, 2002
© Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, 2002

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 629 1

Kiadta: a Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Takács László
A szedés Juhászné Marosi Edit munkája
A nyomdai műveleteket a Centerprint Nyomda végezte
Terjedelem 16,25 A/5 ív
Készült Debrecenben, 2002-ben

TARTALOM

Előszó	9
I. A PRÉDIKÁCIÓIRODALOM KEZDETEI.	
Szent Gellért püspök elveszett homíliái és sermói	13
1. Szent Gelléltre vonatkozó szövegek egy karlsruhei kódexben	14
1.1. Egy néhány soros Gellért- <i>vita</i>	15
1.2. Szent Gellért a <i>Credó</i> ról	16
1.3. A XIII. századi kompilátor Gellért homíliáiról	18
1.4. Szent Gellért homiliáriumának utószava	21
2. Szent Gellért homiliáriumából származó idézetek későbbi szerzőknél	24
2.1. Két idézet Nagyboldogasszony napjáról	27
2.2. <i>Utinam mihi tot essent lingue...</i>	32
2.3. Idézetcsokor Gyümölcsoltó Boldogasszony napjáról	32
2.4. Részletek a Kisasszony-napi beszédből	36
3. A Gellért-legendák homiletikai vonatkozásai	38
II. PÜSPÖKI PRÉDIKÁCIÓ A XI-XII. SZÁZAD FORDULÓJÁN MAGYARORSZÁGON.	
Sermók Hartvik püspök szertartáskönyvében (Zágráb, MR 165.)	49
1. Az <i>Agenda pontificalis</i> kutatástörténete	49
2. A kódex sermói	54
2.1. <i>Admonitio</i> a visszafogadott penitensekhez	56
2.2. <i>Sermo generalis</i> Nagycsütörtökre	58
2.3. <i>Sermo de fide</i>	72

2.4. Pseudo Ágoston-sermo a nagycsütörtöki lábmosásra	74
3. Függelék	75
A nagycsütörtöki <i>Sermo generalis</i> fordítása	75
A hitről	81
III. A SZÓBELISÉG ÉS ÍRÁSBELISÉG HATÁRÁN	
<i>A Halotti Beszéd és Könyörgés</i> műfajtörténeti helye	83
1. A latin <i>Sermo</i> és a <i>Halotti Beszéd</i> egymáshoz való viszonya, tartalma és szerkezete (<i>Az eddigi eredmények összegzése és kiegészítése</i>)	85
1.1. A latin <i>Sermo</i> és a <i>Halotti Beszéd</i> latinra visszafordított szövege. (<i>Összehasonlító táblázat</i>)	91
1.2. A latin <i>Sermo</i> fordítása és a <i>Halotti Beszéd</i> értelmező olvasta. (<i>Összehasonlító táblázat</i>)	96
1.3. A könyörgésre való felszólítás a <i>Halotti Beszéd</i> ben és a nagycsütörtöki feloldozás a Hartvik-féle <i>Agenda pontificalis</i> ban	101
2. A temetési beszéd európai gyakorlata a X–XII. században és a <i>Halotti Beszéd</i>	102
3. A <i>Halotti Beszéd</i> és a <i>Pray-kódex</i> viszonya	116
4. Kitekintés	120
IV. A KOLDULÓRENDI PRÉDIKÁCIÓ MAGYARORSZÁGON A XIII. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XIV. SZÁZAD ELEJÉN (<i>A Pécsi egyetemi beszédek és a Gyulafehérvári Sorok kódexe</i>)	
1. A skolasztikus sermo térnyerése. Magyarországi használatú domonkos és ferences sermonariumok	127
2. Az úgynevezett <i>Pécsi egyetemi beszédek</i>	132
2.1. A kódex kutatástörténete	132
2.2. Studium summae veritatis	137
2.3. Klasszikus auctor-idézetek a <i>Pécsi egyetemi beszédek</i> ben és Iacobus de Voragine sermóiban	142
2.4. A sermonarium forrásai és utóélete. Párhuzamos szövegek más kódexekben	147

2.4.1. Két azonos László-napi sermo és egy ismeretlen László-sermo az eredeti corpusból a heiligenkreuzi kódexben	152
2.4.2. Egy ismeretlen Imre-sermo az eredeti gyűjteményből	153
2.4.3. A Luca-napi sermo és egy azonos forrás alapján készült változata	157
2.4.4. A Miklós-napi sermo és azonos forráson alapuló heiligenkreuzi párhuzama	171
2.4.5. Közös forrásból származó Szent Tamás-sermók ..	177
2.4.6. Két egymást kiegészítő Benedek-napi sermo	181
2.4.7. A 11. számú karácsonyi sermo forrása	191
2.4.8. Az elemzett sermók kikövetkeztetett leszármazási táblázata	196
3. A <i>Gyulafehérvári Sorok</i> kódexének sermóiról	197
3.1. A kódex leírása	198
3.2. A kódex tartalma	199
3.3. A sermók XIII. századi párizsi ferences szerzői	201
3.4. A sermók közvetlen és közvetett közönsége	203
FÜGGELÉK	
1. A <i>Gyulafehérvári Sorok</i> kódexének XIII. századi sermói	205
2. Egyéb szövegek a kódexben	215
3. Ünnepek szerinti mutató	217
A bibliai könyvek rövidítései	219
Felhasznált irodalom	223
Névmutató	243
Mellékletek	249

ELŐSZÓ

Mezey László emlékének

Mihalovics Ede és Kudora János a XIX/XX. század fordulóján a magyarországi prédikáció ezeréves történetét úgy foglalta össze egy-egy monográfiában, hogy a most bemutatandó korszakból a *Halotti Beszéd*en kívül egyetlen forrást sem ismert.¹ A forráshiányon túl a legnagyobb gondot az jelentette számukra, hogy a későbbi anonim szövegekről sem lehetett biztosan eldönteni a hazai vagy külföldi eredetet. Történeti adatokból és a műfaj európai történetéből rekonstruálták – sok tekintetben időtállóan – a középkori fejezetet.

A híveknek szóló prédikáció szóbeli, anyanyelvű műfaj. A középkor prédikációs gyakorlatából ma csak az vizsgálható, amit az egyháziak – elsősorban latin nyelven – a maguk számára írásba foglaltak, s ami ebből az évszázadokat átvészelve fennmaradt. A mindennapi gyakorlatot szolgáló segédeszközök ezek: prédikációgyűjtemények beszédvázlatokkal, a prédikációszerkesztés szabályait rögzítő *ars praedicandik*, egyetemi prédikációkról készített jegyzetek (*reportatiók*) stb. Egész Európát tekintve mégis óriási, kimeríthetetlen forrásanyag, melynek jelentőségét az utóbbi ötven évben fedezte fel a medievisztika. A megnövekedett érdeklődés és kutatási kedv szinte önálló résztudományt teremtett, melyet elsősorban filológusok, történészek és teológusok művelnek, s amely 1977 óta saját folyóirattal², 1979 óta pedig háromévente szimpóziumot tartó nemzetközi társasággal³ is rendelkezik. A biz-

¹ MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon*, Bp., 1900.; KUDORA János, *A magyar katolikus egyházi beszéd ezeréves története, 896–1896*, Bp., 1902.

² Medieval Sermon Studies, University of Hull, UK.

³ International Medieval Sermon Studies Society.

tos tájékozódást a sok rész tanulmányon, összefoglaló monográfián és szövegkiadáson túl kitűnő új kutatási segédeszközök könnyítik meg. Ezek közül a legjelentősebb Johann Baptist Schneyer kilenc kötetes repertóriuma, mely sok tízezer sermót rendszerez szerzők és szerzetesrendek szerint.⁴ A fentieknek köszönhetően tudjuk ma a középkori Magyarország néhány ismert szövegemlékét a műfaj európai történetében megfelelően elhelyezni és számukat újabb azonosításokkal gyarapítani, hogy végül az eredményeket középkori művelődésünk egészének jobb megismerésére fordíthassuk.

Magyarországon az 1980-as években elsőként az irodalomtörténészek figyelme fordult a középkori írásbeliséget és szóbeliséget szorosán összekötő műfaj felé. Az eltelt húsz év eredményeként a sermo-irodalom általános kérdései az „irodalmi gondolkodás” középkori történetének fontos fejezeteként nyertek értelmezést, sikerült azonosítani a XIII. századi koldulórendi prédikáció egy jelentős forráscsoportját, a sermo-szerkesztés késő középkori technikájának több mozzanata megfoghatóvá vált, és kritikai kiadásban megjelent a XV. századot megelőző időszak egyetlen eredeti sermo-együttese, a *Pécsi egyetemi beszédek*.

Ezúttal a középkori magyarországi prédikációirodalom XIV. század elejéig tartó időszakának rendszeres, forrásközpontú bemutatására vállalkoztam. Középkori írásbeliségünk más területeihez hasonlóan prédikációirodalmunk is rendkívül forrásszegény. Az egymást követő századokból egymástól elszigetelt forráscsoportokkal rendelkezünk, melyeket önállóan kellett vallatóra fogni. Összehasonlítási alapot a műfaj európai történetének megfelelő szegmensei nyújtanak, ezekhez viszonyítva értékelhetők saját emlékeink, és helyezhetők el egy rekonstruált fejlődési vonal mentén. Bár munkám során irodalomtörténeti szempontokat kívántam elsősorban érvényesíteni, az egyes forrásokhoz több társtudomány segítségét is felhasználtam, s talán az eredmények sem csak irodalomtörténeti érdekűek.

⁴ J. B. SCIINEYER, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150–1350*, I–IX, Münster, 1969–1980.; J. B. SCIINEYER, *Repertorium... Index der Textanfänge*, erarb. v. Ch. LOHR–U. FEGER–M. IIENKES etc., I–II, Münster, 1989–1990.

Az anyagot a forráscsoportoknak megfelelően négy fejezetre osztottam. Az elsőben Szent Gellért püspök nyomokban fennmaradt homiliáriumát rekonstruáltam, a másodikban az első fennmaradt magyarországi püspöki prédikációt elemzem a Hartvik püspöknek tulajdonított *Agenda pontificalis*ből. Legismertebb emlékünknél a műfajból a *Halotti Beszéd* és a hozzá kapcsolódó *Könyörgés*, mely európai viszonylatban is egyedülálló. Ennek műfaj történeti helyét kívántam pontosabban kijelölni. A XIII. században az új egyetemi szövegelemző módszerek hatására a prédikáció stílusa alapvetően megváltozott. Az ún. *thematikus* sermők a koldulórendek közvetítésével hazánkban is megjelentek a század folyamán. Az idetartozó források közül a *Pécsi egyetemi beszédekkel* és a *Gyulafehérvári Sorok* kódexével foglalkozom kimerítően.

A jelen kötet a középkori magyarországi prédikációirodalom történetéről írt doktori disszertációm első, a XIV. század elejével záruló része.

A kötet elején hálás szívvel mondok köszönetet tanárainknak, kollégáimnak és barátainknak a tőlük kapott sok segítségért, tanácsért és biztatásért. Név szerint sajnos nem tudok mindenkit felsorolni, aki másfél évtizedes kutatómunkám során akár egy nehezen beszerezhető mikrofilm megküldésével, akár a felügyelete alá tartozó kéziratár vasárnapi kinyitásával, vagy egy-egy e-mailen küldött gyors információval a segítségemre volt. A kutatást ezek a kapcsolatok és gesztusok teszik nemcsak szellemileg, hanem emberileg is örömtelivé.

Vannak azonban néhányan, akikről személy szerint is meg kell emlékezni. Elsőként Mezey Lászlóról. Másodéves egyetemi hallgató voltam, amikor az Eötvös Collégiumban egy több tárgyból álló, sok évesre tervezett középkori kurzust hirdetett meg, gyakorlatilag egyszemélyes tanszéket alapított. Máig emlegetett előadásai mellett rendszeres forráselemző szemináriumokat is tartott, négy év múlva pedig, számítva tanítványai közreműködésére, létrehozta a Fragmenta Codicum Kutatócsoportot. Engem is meghívott munkatársnak a hazai forráskutatás új műhelyébe, ahol haláláig együtt dolgozhattam vele. Hálával őrzöm Tarnai Andor emlékét is, akit már nem diákként ismertem meg, de aki mégis tanári odafigyeléssel kísérte pályámat, s látott el folyamatosan

hasznos tanácsokkal és örömteli feladatokkal. Sokat köszönhetek közvetlen kollégáimnak, elsősorban Vizkelety Andrásnak. Nemcsak kutatócsoportunk vezetőjeként támogatta munkámat, hanem – mivel kutatási területünk érintkezik – a felmerülő kérdéseket érdemben meg is beszélhettük. Hasonló készséggel volt mindig segítségemre Sarbak Gábor, Szovák Kornél és Veszprémy László is. Abaffy Erzsébetnek, Benkő Lorándnak és A. Molnár Ferencnek a nyelvészeti kérdésekben nyújtott sok konkrét segítség mellett az állandó biztató figyelemért is igen hálás vagyok. Külön köszönet illeti még néhány távolabbi kollégámat, akikhez ugyancsak gyakrabban fordultam: Nicole Bériou-t (Párizs), Eva Irblichet (Bécs), Franz Lacknert (Bécs), Gabriel Silagit (München) és Herrad Spillinget (Stuttgart). Ileana Dárja és Marton József a gyulafehérvári Batthyaneumban teremtettek számomra páratlan munkakörülményeket, melynek szigorúan őrzött kapuja Monok István közbenjárására nyílt meg először előttem. Balázs Mihálynak, Kecskeméti Gábornak és Szörényi Lászlónak azokat a fontos észrevételeket szeretném itt megköszönni, melyeket mint disszertációm opponensei tettek, ezeket a jelen kiadásban lehetőség szerint máris hasznosítottam. Rihmer Zoltánnak a kézirat gondos átnézését és korrigálását köszönöm.

I. A PRÉDIKÁCIÓIRODALOM KEZDETEI

Szent Gellért püspök elveszett homíliái és sermói

„...a die, in qua cepit verbum Dei
disseminari in Ungaria, talis clericus
non fuit visus in eadem provincia.”

Legenda maior s. Gerhardi¹

A középkori magyarországi prédikációirodalom legkorábbi fennmaradt emlékei Szent Gellért püspöktől származnak. Gellértet Szent István állította a marosvári (csanádi) püspökség élére, püspöki székét Ajtony leverése után, 1030-ban foglalta el: különleges megbízatása a szinte teljesen pogány vidék megtérítésére és az új egyházmegye megszervezésére szolt. A püspöki hivatással járó általános kötelezettségek közé tartozott az egyházmegye működtetése, papi utánpótlás nevelése és mindenekelőtt a rendszeres igehirdetés. Ennek az apostoli időkre visszatekintő, zsinati határozatokkal folyamatosan megerősített főpásztori feladatnak Gellért – legendái tanúsága szerint – lenyűgöző tudással és nagy elhivatottsággal tett eleget.

A prédikálás szóbeli műfaj, melyet szigorú műfaji előírások szabályoztak; a szentbeszédnek leírt változata, vagyis a prédikációirodalom forrásként szolgálta a mindennapi gyakorlatot. Ez utóbbi, tehát a homíliák, sermók írásba foglalása és kötetbe rendezése, azaz egy prédikációs segédkönyv összeállítása az említett püspöki feladatkörön túlmutató irodalmi tevékenység. A velencei származású Gellért elvont teológiai fejtegetéseit nem a hazai klérus számára írta: a frissen alapított magyar egyház sem ösztönzője, sem befogadója nem volt a *Deliberationak*² vagy a hozzá hasonló, mára elveszett műveinek. Ezzel szemben egy egész évet

¹ SR11, II, 487. – „Mióta Magyarországon Isten igéjét hinteni elkezdtek, ilyen papot még nem látunk az országban.” *Árpád-kori legendák és Intelmek*, szerk. ÉRSZEGI Géza, Bp., 1983, 79. A Gellért-legendákat Szabó Flóris fordította.

² *Delib.* (krit.), *Delib.* (bil.).

átfogó prédikációskötet elkészítése nagy gyakorlati segítséget jelenthetett képzetlenebb prédikátortársai számára. Püspökként egy homiliárium megírására közvetlen környezetének szükségletei késztették egy olyan korban, amikor egész Európában alig született önálló prédikációgyűjtemény.

1. Szent Gelléltre vonatkozó szövegek egy karlsruhei kódexben

Felix Heinzer 1982-ben a karlsruhei Badeni Tartományi Könyvtár egy XIV. század eleji legendáriumának feldolgozásakor a kódexben Szent Gellért prédikációskötetének zárszavára bukkant.³ Amit ma Gellért egykori homiliáriumáról tudunk, azt a Heinzer által közölt szövegeknek köszönhetjük.⁴

A XIV. századi karlsruhei, minden valószínűség szerint domonkos provenienciájú kéziratnak azt a részét, mely a számunkra fontos sorokat tartalmazza, egy XIII. század második felében készítült, felső-Rajna-vidéki mintapéldányról másolták.⁵

A Gellérttel kapcsolatos szöveg a kódex 113r–v lapjain olvasható. Három különböző műfaj kapott itt helyet szorosán egymást követve: 1) egy néhány soros Gellért-*vita* (életrajz) mint prédikációvázlat, 2) egy idézet Gellértől a *Credó*val kapcsolatban és 3) homiliáriumának epilógusa (1. sz. melléklet). A három szakaszt

³ Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, St. Peter Perg. 23. f. 113r–v. HEINZER, F.–STAMM, G., *Die Handschriften von St. Peter im Schwarzwald, II, Pergamenthandschriften*, Wiesbaden, 1984, 54–61.

⁴ HEINZER, F., Neues zu Gerhard von Csanád: Die Schlußschrift einer Homiliensammlung, *Südost-Forschungen* 41 (1982), 1–7; VIZKELETY András, Szent Gellért elveszett prédikációiból fennmaradt szöveg, in: *Kódexek*, 9. sz. A témával Szegfű László foglalkozott egyedül kimerítőbben (Még egyszer Szent Gellért prédikációiról, *Aetas* 1999/3, 12–21). Tanulmányában a történelmi események és a *Deliberatio* nyelvi sajátosságainak tükrében vizsgálja és igazolja a Heinzer-féle szövegek hitelességét. A *Deliberatio*val való párhuzamok egy részére már maga Heinzer rámutatott, Szegfű ezeket egészítette ki néhány fontos adalékkal.

⁵ HEINZER, *Neues zu Gerhard von Csanád*, 3.

a legendárium XIII. század végi összeállítója saját szavaival kapcsolta össze.

1.1. Egy néhány soros Gellért-*vita*

A rövid, vázlatos Gellért-életrajz Gellért *Kisebb legendája*⁶ és az 1.4. pontban idézendő epilógus alapján készült.

Beatus Gerardus

primo fuit devotus monachus,

secundo in finibus Pannonie episcopus Moresenus,⁷

tercio martirio coronatus:

lapidatus enim,⁸ sicut beatus Stephanus,

pro lapidantibus flexis genibus Deum exorabat,

tandem gladio percussus⁹ gaudio fruitur sempiterno.¹⁰

A hármas felosztás és a rímek a XIII. századra vallanak: a vázlatot egy prédikáció rímes divisióinak tekinthetjük. Az ideális szerzetesről és püspökről konkrétumok nélkül is lehetett beszél-

⁶ SRH, II, 471–479.

⁷ „...episcopus constitutus in Pannonie finibus...” l. a 19. lapon.

⁸ A kötőszó hiányzik Heinzer kiadásából.

⁹ „...patremque humi prociunt ac magno impetu lapidare conantur. Tunc more protomartyris primus Pannonie martyr positus in terra genibus clamavit voce magna dicens: »Domine Iesu Christe, ne statuas illis hoc peccatum, quia nesciunt, quid faciunt.« Et cum hoc dixisset, in pectore lancea percussus obdormivit in Domino [vö. Act 7, 59–60]”. SRH, II, 478,5–10. A lándzsát a kardra a jó összecsendés kedvéért cserélhette ki a szerző (gladio–gaudio).

¹⁰ HEINZER, *Neues zu Gerhard von Csanád*, 5. – Tanulmányunkban a legfontosabb szövegeket lefordítjuk, hogy a latinul kevésbé tudó olvasók számára is követhető legyen. (A Heinzer-féle szövegek fordítását Szegfű László is közli [i. m. 13.])

„Szent Gellért először buzgó szerzetes volt, másodsor Pannónia határvidékén marosvári püspök, harmadszor vértanúsággal megkoronázott: megkövetlén ugyanis, mint Szent István, azokért, akik megkövetlék, térdre esve könyörgött Istenhez, végül karddal átdöfve örök örömben él.”

ni, elég volt utalni rá, a vértanúságnak azonban számtalan lehetősége volt, adott esetben ez tette szükségessé az újabb hármast alosztást.

A *vitát*, illetve sermo-vázlatot a Gellért-szövegek összeállítója, a karlsruhei kódex mintapéldányának szerkesztője készíthette.

1.2. Szent Gellért a *Credóról*

A következő részlet egy bevezető mondat után már egy Gellérttől származó idézet, mely tartalmában és szóhasználatában is jól illeszkedik a *Deliberatio*hoz.

Hic premissa fide catholica cum articulis, quam credebat, subiunxit:

„*Anathematizo omnes hereses et scismaticos¹¹ et peccata universa. Recipio duo testamenta¹² et omnium sanctorum patrum¹³ preclarissima dicta. Hec est fides mea, Domine Deus meus, quam de te docuerunt revelante gratia tua apostoli et apostolici viri¹⁴. Hanc in me semper auge, et sicut tu es, ita me credere doce.*”¹⁵

¹¹ Vö. Augustinus, *Contra Iulianum*: „Quod si parum est, ecce damno et anathematizo ea, quae paternianos seu venustianos sentire dixisti; addo etiam manicheos: utrosque cum caeteris haereticis exsecror, damno, anathematizo, detestor.”

¹² A „két testamentumra” való hivatkozás gyakori a *Deliberatio*ban vö. SZEGFŰ, *Még egyszer Szent Gellért prédikációjáról*, 11. pont.

¹³ A „sancti patres” kifejezés a *Deliberatio*ban nem fordul elő, helyette a választékos „doctus”, „perfector”, „potens”, „tractator” szavakat használja Gellért, ezek közül viszont bármelyik zavart kelthetne egy közérdeklődésre számot tartó műben. Vö. *Delib.* (bil.), *Index rerum et verborum*.

¹⁴ „Aliter autem lucent apostoli, atque aliter apostolici viri.” *Delib.* (bil.) vö. SZEGFŰ, *Még egyszer Szent Gellért prédikációjáról*, 14. pont.

¹⁵ HEINZER, *Neues zu Gerhard von Csanád*, 5. – „Előrebocsátván a Hitvallást minden egyes cikkelyével, amelyeket hitt, hozzáfűzte: »Kíátkozom az összes eretnekséget és szakadárt és minden tévelygést. Elfogadom a két testamentumot és a szent atyák dicső tanításait. Ez az én hitvallásom, Uram, Iste-

A szövegnek – Heinzerrel szemben – sem a szerzőségét, sem a tartalmát nem látjuk problematikusnak, a bevezető mondatot viszont kulcsfontosságúnak tartjuk: „Gellért (= hic) előrebocsátván a *Hitvallást* minden egyes cikkelyével, amelyeket hitt, hozzáfűzte...” (A *fides catholica* a *Credo*, vagyis a *Hiszekegy* valamelyik változata.) Heinzer feltételezi, hogy az ezt követő idézet Gellért egy elveszett művéből származik.¹⁶ Számunkra viszont bizonyosnak tűnik – amint arról alább szólunk –, hogy a *Credo* a fenti Gellért-féle kiegészítéssel Szent Gellért homiliáriumának a kezdete volt, így az, aki a zárszót kimásolta a homiliáriumból, az egész művet a kezében tartotta.

Homília helyett egyszerű híveknek a Karoling-kor óta gyakran tartottak szerény katekézist, melynek alapja a *Credo* vagy a *Pater noster* volt. Erről több korabeli és későbbi zsinat is rendelkezett.¹⁷ Nálunk az 1100 körül tartott első esztergomi zsinat 2. capitulumára vonatkozik e gyakorlatra: „De sermone ad populum: Ut omni dominico die in maioribus ecclesiis evangelium et epistola et *fides* exponantur populo, in minoribus vero ecclesiis *fides* et *oratio Dominica*.”¹⁸ A *Fidest*, vagyis a *Credót* még a nagyobb templomokban is fejtegették vasárnaponként a lecke- és az evangéliummagyarázat után. A kisebbekben a prédikáció csak a *Hiszekegy* és a *Miatyánk* magyarázatára szorítkozott.

A fentiek ismeretében érthető, hogy a Karoling-kortól kezdve készültek olyan homiliáriumok, melyeknek kezdetén a *Credo* és a *Pater noster*, illetve ezek magyarázata állt. Az első példánk egy Karoling-kori homiliárium: a kódex a *Credóval* kezdődik, ezt a niceai zsinat néhány kánonja követi, majd a prédikálás módjára

nem, amire a kegyelmed által megvilágosult apostolok és apostoli férfiak tanítottak. Ezt növeld bennem folytonosan, s taníts olyannak hinni, amilyen vagy.»

¹⁶ „Ob es sich bei diesem recht merkwürdig anmutenden Text bereits um einen Ausschnitt aus einem verschollenen Werk Gerards handelt, kann hier nicht näher untersucht werden. Mit großer Wahrscheinlichkeit aber dürfen wir dies annehmen von dem sich anschließenden Text...” *Neues zu Gerhard von Csanád*, 5.

¹⁷ JUNGSMANN, J.-A., *Missarum sollemnia. Explication génétique de la Messe romaine*, Paris, II, 1952, 267.

¹⁸ ZÁVODSZKY Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Bp., 198.

vonatkozó szövegek, s végül 24 homília Nagy Szent Gergelytől.¹⁹ A második példa Maurice de Sully (1120–1196) párizsi püspök sermonariuma,²⁰ mely ugyancsak a *Credo* és a *Pater noster* hagyományos kommentárjával indul, majd ezt követi a püspök *de tempore* és *de sanctis* sermo-ciklusa.²¹ A hosszú tradíciót látva joggal feltételezzük, hogy Gellért homiliáriuma is a *Credo*val, ill. annak magyarázatával kezdődött, amit a szent saját hitvallásával toldott meg, s egy megerősítő fohással zárt le.

A felső-Rajna-vidéki kompilátort Gellért legendájának konkrét adalékai nemigen érdekelték, fontosak voltak viszont számára Gellért személyes megnyilatkozásai. Ezért idézhette a *Credo* szokatlan kiegészítését, s ezért másolhatta le a már sokat emlegetett zárszól.

1.3. A XIII. századi kompilátor Gellért homiliáiról

*Hic etiam beatus Gerardus de incarnatione Domini et de Beata Virgine omelias et sermones novo quodam modo more peroptimo compilavit. Ubi etiam in fine sic loquitur:...*²²

E sorok ismét a legendárium összeállítójától, tehát a XIII. század végéről származnak, és Gellért művének *a)* műfajára (*omelias et sermones*), *b)* tartalmára (*de incarnatione Domini et de Beata Virgine*), valamint *c)* a sermók szerkesztésének módjára, illetve stílusára (*novo quodam modo more peroptimo compilavit*) vonatkoznak.

a) Először azt kell megvizsgálnunk, hogy mit értettek a prédikáció két szakszaván, a *homilián* és a *sermón* a XI. században, s

¹⁹ ÉTAIX, R., Un manuel de pastorale de l'époque carolingienne (Clm 27 152), *Revue Bénédictine* 91 (1981), 105–130.

²⁰ Paris, BN, lat. 2949.

²¹ LONGÈRE, J., Le vocabulaire de la prédication, in: *La lexicographie du latin médiéval*, Paris, 1981, 314–315.

²² HEINZER, *Neues zu Gerhard von Csanád*, 5. – „Ez a Szent Gellért az Úr megtestesüléséről és a Boldogságos Szűzről némileg új módon, igen kitűnő homiliákat és sermókat is szerkesztett, ahol is a végén így beszél:...”

mit a XIII.-ban. A híveknek mondott prédikációt a IV–V. században *sermo* (vagy *tractatus*) *popularis*-nak nevezték. Christine Mohrmann többek között Szent Ágostontól idéz olyan példát, melyben az egyházatyá az *ad populum* sermót a görög *homiliá*val azonosítja: „statui autem per sermones id agere, qui proferuntur in populis, quos Graeci homilias vocant” (*Enarratio in Ps 118*, prooemium).²³ A XII. század közepéig a homília és a sermo szinonimák, mindkettő lehet katekétikus vagy exegetikus tartalmú, vagy akár egyszerű, büntől óvó, erényre serkentő lelkipásztori biztatás (*exhortatio*). A VI. századtól kezdve azonban a homília-gyűjtemények nemcsak pasztorációs, hanem liturgikus célt is szolgáltak. Szent Benedek Regulájának (c. 9.) rendelkezése szerint ugyanis az éjszakai zsoltószma keretében a Biblia könyvei mellett az egyházatyák vonatkozó kommentárjait is rendszeresen olvasni kellett. Erre a célra a VIII–IX. században több patrisztikus antológiát állítottak össze nagy egyházi auktoritások sermóiból (pl. Paulus Diaconus homiliáriuma), melyeket önálló liturgikus könyvként használtak,²⁴ később pedig a breviárium olvasmányai közé beépítettek. A XII. század végén a *sermo* tartalmilag és formailag is teljesen átalakult, az új típusú prédikáció vagy prédikációvázlat neve ettől kezdve kizárólag sermo. A régi típusú *homiliák* (illetve *sermók*) azonban az egész középkoron át liturgikus használatban maradtak, így – ezekre vonatkozóan – a *homília* terminus is tovább élt.²⁵ Manapság a medievisták többsége – az egyszerűség kedvéért – típus szerinti különbséget tesz homília és sermo között: az első egy bibliai szakasz (perikópa) versről versre való magyarázatát jelenti, a második egyetlen bibliai versre vagy egy adott témára épülő beszéd vagy beszédvázlat. Egyesek a típusbeli

²³ MOHRMANN, CIL., Praedicare – tractare – sermo, in: MOHRMANN, CIL., *Études sur le latin des chrétiens*, Roma, II, 1961, 71. Vö. továbbá: HALL, TII. N., The early medieval sermon, in: *The sermon*, dir. by KIENZLE, B. M., Turnhout, 2000, 203–212. és KIENZLE, B. M., *The twelfth-century monastic sermon*, uo., 273–278. A XIII. századhoz l. BÉRIOU, N., *Les sermons latins après 1200*, uo., 368–370.

²⁴ GRÉGOIRE, R., *Homéliaires liturgiques médiévaux. Analyse de manuscrits*, Spoleto, 1980.

²⁵ BAUMER, S., *Histoire du bréviaire*, Rome, 1967, 409–414.; LONGÈRE, *Le vocabulaire de la prédication*, 318–319.

különbséghez kronológiai kiegészítést is fűznek, a XII. század előtt homiliáról, ezt követően pedig sermóról beszélve. Nekünk most mindenesetre a korabeli szóhasználatot kell figyelembe vennünk.

Az *omelias et sermones* műfaji megjelölés a XIII. századi kompilátor tollán csak azt jelentheti, hogy Gellért sermonariumában/homiliáriumában az egyes ünnepeken hol az egyik, hol a másik terminust olvasta, gyakorlatilag azonos értelemben, ez azonban számára már nem volt magától értetődő. A váltakozó szóhasználat egyébként szinte minden XII. század előtti homiliáriumra jellemző.²⁶

b) A sermók/homiliák tartalmát illetően két témát – *De incarnatione Domini et de Beata Virgine* – említ a zárszó közlője, Gellért viszont, mint látni fogjuk, az egész egyházi év fontosabb ünnepeire készített homiliákat. Az egyházi év a karácsonyi ünnepkörrel kezdődik, így majdnem biztosak lehetünk benne, hogy Gellért prédikációskötetében az első sermók a *De incarnatione Domini* címfeliratot viselték. Ez általános szokás volt a *De adventu Domini* vagy *De natali Domini* rubrikák mellett vagy helyett. A Boldogságos Szűzről írt prédikációk kiemelésének az lehet a magyarázata, hogy mivel Gellért legalább három Mária-ünnepre (Nativitas, Annuntiatio, Assumptio) írt egy vagy több sermót, ezek akár önállóan, akár ciklusba foglalva, fontos részét képezték a kötetnek.²⁷

c) Végül értelmezésre szorulnak még a Gellért stílusára vonatkozó határozók és jelzők: *novo quodam modo, more peroptimo compilavit*. A *mos peroptimus* kifejezheti az olvasónak az egyszerű elragadtatását a sermók „igen kitűnő minőségével” kapcsolatban, de jelezheti azt is, hogy a saját korára jellemző sermo-vázlatokkal szemben a sermo-szerkesztés régi gyakorlatát milyen nagyra becsüli. Mit jelenthet viszont a kompiláció „némileg új módja” egy olyan korból visszatekintve, amikor a sermo-készítés techni-

²⁶ Számptalan példát találunk erre GRÉGOIRE, *Homélieires liturgiques* c. művében is.

²⁷ Ehhez párhuzamként a kortárs Fulbertus Carnotensis Mária-sermóit idézhetjük: CANAL, J. M., *Texto crítico de algunos sermones marianos de San Fulberto de Chartres o a él atribuibles, Recherches de théologie ancienne et médiévale* 30 (1963), 56–87, 329–333.

kája már valóban teljesen megváltozott? Csak arra gondolhatunk, hogy a szerzetes olvasó jól ismerte az egyházatyák homiliáit akár az éjszakai officiumok évente visszatérő lekióiból, akár saját olvasmányáiból, s ezekhez képest érzékelté Gellért szerkesztési módszerének „valamiféle” újdonságát.

1.4. Szent Gellért homiliáriumának utószava

- 1 *Notum sit universis in hoc libro legentibus, quod necessitatis*
causa adorsus sum post antiquos quedam divine theologie
inspicere ac meditari [et] stilo comitante Christi gracia
percurrere. Denique sine omni pene librorum sumptu inter
5 *eiusdem provincie christianissimo Stephano, que terminis*
iungitur Pincenotorum, quibus numquam ante nostrum
tempus predicatum fuit verbum Dei gloriosum, provocatus
a sanctis et simplicibus viris, ut in epistolis et evangeliiis
causa edificacionis ac profectus rudi ecclesie scriberem, ne
10 *dies sollempnes ducerentur sine compendio et claritudine*
eloquiorum Dei. Itaque gemina provocatus causa, nimirum
obediencie et professionis, largiente illius dono et gracia,
sine quo nichil possumus facere aggressus sum, quo quidem
tenerrima plebs pro solido cibo lac sugeret a nutritore. Rogo
itaque, ut ignoscant presumentis, parcant obedienti atque
15 *laudes referant Deo. Hunc vero librum legentes omnipotens*
*Deus ab omni malo dignetur protegere. Amen.*²⁸

²⁸ HEINZER, *Neues zu Gerhard von Csanád*, 7. – A tördelés megfelel Heinzer kiadásának, a szövegben azonban néhány olvasati hibát javítottam:

A 2. sorban Heinzer *quosdam*-ot olvasott, ami így a *post antiquos*-hoz tartozó névmás, ezért a mondatot egy tárggyal ki kellett egészítenie. A *Deliberatio* stílusához igazodva a *mysteria* szót választotta a *divina theologia* birtokául, és az *inspicere*, *meditari* és *percurrere* igék tárgyául. A reprodukción is jól látható viszont, hogy a szövegben a *q* fölött vízszintes vonalka van, ami a *que* rövidítése. A mondat tárgyá tehát: *quedam divine theologie* 'bizonyos dolgokat az isteni teológiából'. Ezzel az *antiqui* szó, mely itt az egyház-

Az utószó mint az írói tudatosságról tanúskodó²⁹, igényesen megfogalmazott írásmű, önmagában is figyelmet érdemel,³⁰ de ennél is fontosabbak a benne rejlő tartalmi mozzanatok.

atyákat, a nagy auktoritásokat jelenti, megszabadul a korlátozó és alig értelmezhető *quidam* névmástól.

A 6. sorban másolási hiba lehet a *mrn nrm* helyett. Az első *martyrum*-ként, a második *nostrum*-ként oldható fel. A *tempus martyrum* itt mindenestre nehezen értelmezhető.

A 10. sorban elfogadjuk Karácsonyi Béla *gemina* konjektúráját a kódexben olvasható *genua* helyett, cf. SZEGFŰ, *Még egyszer Szent Gellért prédikációiról*, 35. pont.

A 13. sorban a *precant obedienti* ('imádkozzanak az engedelmeskedőért') helyett *parcant obedienti* ('legyenek irtalmasak az engedelmeskedő iránt') áll: az első grammatikailag sem helyes, másfelől a vízszintesen áthúzott számú *p* a *per* és a *par*, nem pedig a *pre* rövidítése.

A 14. sorban *legentibus legentesre* javítva.

„Legyen ismert mindenki számára, aki e könyvet olvassa, hogy szükségből kezdtem el a régiék nyomán az isteni teológiából bizonyos dolgokat vizsgálni, elmélkedni felettük és Krisztus kegyelméből, íróvesszőmtől kísérve, végigjárni azokat. Amikor ugyanis szinte teljesen a könyvek támasza nélkül a pogányok közé, Pannóniának a besenyők határaival érintkező végeire püspöknek állított engem az ország királya, a legkeresztényibb István, oda, ahol soha a mi időnk előtt nem hirdették Isten dicsőséges igéjét, szent és együgyű férfiak arra ösztökléltek, hogy írjak a még alakulóban lévő egyház számára épülés és előrehaladás céljából az episztolákról és az evangéliumokról, hogy az ünnepnapok ne múljanak el Isten szavának hatása és ragyogása nélkül. És így, az engedelmesség és a fogadalom által mintegy kétszeresen kényszerítve, annak ajándékából és kegyelméből, aki nélkül semmit sem lennék képesek cselekedni, hozzáfoglalom, hogy a még oly gyenge közösség szilárd táplálék helyett tejet szophasson táplálójától. Kérem tehát, hogy bocsássanak meg a bátorkodónak, legyenek irtalmasak az engedelmeskedő iránt és dicsőítsék Isten. Azokat pedig, akik e könyvet olvassák, a mindenható Isten méltóztassék minden rossztól mególtalmazni. Ámen.”

²⁹ Az előszó (prooemium) vagy utószó (epilogus) szerepét Gellért egy-egy írásművel kapcsolatban fontosnak tartja: a *Deliberatio*hoz előszót írt, homiliáriumához epilógust. A kommentált szöveggel *A tüzes kemencébe vetett három ifjú énekével* kapcsolatban pedig kiemeli, hogy nincs külön bevezetése és narratíója, vagy akár epilógusa vagy összegzése, hanem önmagában egész, 'az egész'. Vö. *Delib.* (bil.) 286,19–288,8.

³⁰ A szöveg egy oklevelekben általánosan használt promulgációs formulával kezdődik (*Notum sit universis*), a címzettek a könyv olvasói. Ez, s az olvasókért mondott fohász a zárzó végén mintegy keretbe foglalja a mondandót. Gellért jellegzetes, a *Deliberatio*ban is feltűnő szóhasználatára már Heinzer felhívta a figyelmet: **2-3** | *inspicere, meditari, percurrere* (i. m. 6.); **3** | *stilo comitante percurrere* (uo.), a *stilus* a *Deliberatio*ban 14 alkalommal íróvesszőt,

a) Megléte már önmagában dokumentum értékű: az időről időre kétségbe vont hitelességű Gellért-citátumokkal szemben egyértelműen bizonyítja, hogy Gellért valóban készített homiliáriumot.

b) A homília-gyűjteményt marosvári püspökként (1030–1046) írta (*episcopus constitutus in Pannonie finibus*), feltehetően még Szent István király életében, tehát 1038 előtt. Ha a királyt már egyszer megemlíttette (*a rege ... christianissimo Stephano*), akkor éppen személyes kapcsolatukra való tekintettel valamiképpen jelezte volna, ha már nem él.

c) A homiliák az egyházi év ünnepeire készültek (*ne dies sollemnes ducerentur sine compendio et claritudine eloquiorum Dei*). Az egyes vasárnapok valószínűleg nem kaptak önálló homiliát, a „sermones dominicales” típusú sermonariumok csak a XIII. századtól váltak általánossá. (A liturgikus használatú homiliáriumok természetesen Gellért korában is lehettek teljeseek, mint Paulus Diaconusé a VIII. századból.)

d) A prédikációk típusukat tekintve exegétikus jellegűek voltak, Gellért az egyes ünnepekre előírt epistolákat és evangéliumi szakaszokat (perikópák) fejtegette bennük (*ut in epistolis et evangelis ... scriberem*).

e) A kötet konkrét szükségletre (*necessitatis causa*) készült, szent és tanulatlan férfiak kérésére (*provocatus a sanctis et simplicibus viris*), akik a majdnem pogány környezetben (*inter gentiles*) a püspök segítői kívántak lenni. A közeli cél a zsenge marosvári egyház építése és gyarapítása (*causa edificationis ac profectus rudi ecclesie scriberem*) volt, s a kisedded nép (*tenerrima plebs*) lelki táplálása lágy eledellel (*pro cibo solido lac*). Gellért azonban tudta, hogy művével nemcsak helyi ügyet szolgál, a hivatkozás is inkább az elő- és utószavakban illendő mentegetőzés része. Ő egy bárhol használható prédikációs segédkönyvet készített. A dedikáció is a mű jövődő olvasóinak (*in hoc libro legentibus; librum*

tollat jelent, s egy igével összekapcsolva az írás aktusát fejezi ki. 3] *Denique* egy gondolatmenet kezdetén (uo.); 4] *episcopus constitutus* (uo.); 10] *eloquia* 'Szentírás' értelemben (i. m. 5); 11] *illius* (Dei) *dono et gratia* (i. m. 6). Szegfű László jelzett tanulmányában néhány új észrevételt tett: 5] *provincia* a *regnum* helyett (i. m. 27. pont); 5] *termini* (i. m. 29. pont); 7] *sancti et simplices viri* (i. m. 31. pont; 12–13] *tenerrima plebs pro solido cibo lac sugeret a nutritore* cf. IIbr 5, 13 (i. m. 37. pont).

legentes) szólt. Az olvasó a következő századokban lehetett prédikációra készülő pap vagy szerzetes, lehetett alkalmi felolvasó, lelki épülésre vágyó klerikus vagy egy önálló műhöz anyagot gyűjtő tudós teológus. A homiliárium egy-egy példánya a XIII. században még ismert volt, s a XVI. század elején is idézték (l. alább). A karlsruhei legendárium XIII. század végi összeállítója viszont – akinek legendagyűjteménye ugyancsak prédikációs célra készült – olyan szempont szerint dolgozott, amelyre Gellért nem számíthatott: nem a homiliákat, hanem az utószót idézte prédikációs segédanyagként.

2. Szent Gellért homiliáriumából származó idézetek későbbi szerzőknél

Henri Barré Szent Gellért kivételes Mária-tiszteletéről 1963-ban írt kimerítő tanulmányában³¹ összegyűjtötte és rendszerezte a témával kapcsolatos kora újkori hivatkozásokat, s közölte a középkori szerzőknél fölbukkanó Gellért-idézeteket.

Barré adalékai mintegy húsz évvel megelőzték Heinzer felfedezését, utóbb azonban a két forráscsoport kölcsönösen megerősítette egymást. Így van ez például a Barré által bemutatott Antonino Verlével kapcsolatban is, aki 1506-ban Velencében szerzett tudomást a Heinzer közlése alapján rekonstruálható Gellért-féle homiliáriumról.

Verle löbbször kiadta Petrus de Natalibus *Catalogus sanctorum* című, 1369 és 1372 között összeállított legendáriumát, melyben Gellértnek egy rövid *vitája* is szerepel. A második, 1506-os velencei kiadásban a következő megjegyzéssel egészítette ki Petrus de Natalibus szövegét:

Hic sanctus plures omelias et sermones preclaros per solennitates per anni circulum edidit, in quibus eius doctrina et

³¹ BARRÉ, IL., L'oeuvre Mariale de saint Gérard de Csanád, *Marianum* 25 (1963), 262–296.

*sapientia liquido demonstratur, et precipue quam devotus Beatissime Virginis fieret (!), in cuius laudem multa preclare dictavit.*³²

A *Catalogus sanctorum*ban közölt rövid legendakivonatokhoz képest Verle kiegészítése viszonylag hosszú és alapos, ami azt jelzi, hogy az információt fontosnak, forrását pedig megbízhatónak tartotta. Az *edidit* és *dictavit* kifejezések 'közzétett' és 'szerkesztett' értelemben megfelelnek a karlsruhei kódex *compilavit* terminus technicusának. Amit az *omelias et sermones* együttes használatáról a XIII. századra vonatkozóan elmondtunk, az a XVI. századra is érvényes. A *per solennitates per anni circulum* az egyházi év nagy ünnepeit jelenti itt is, mint Gellért utószavában a *dies sollemnes*. Verle szerint a homíliák kiválóak, s világosan kitűnik belőlük Gellért tudása és bölcsessége. A Mária-homíliák kiemelése jellemző volt a felső-Rajna-vidéki legendárium-szerkesztőre is, Verle szerint pedig ezek Gellért Szűz Mária iránti különleges devóciójának gyönyörűséges bizonyítékai. Az igényes editor pontos ismeretei arról tanúskodnak, hogy Gellért homiliáriumának egy példánya ekkortájt Velencében elérhető volt, még akkor is, ha az adatokat nem első kézből, csak közeli forrásból szerezte.³³

A fenti dokumentumok birtokában érdemesnek találtuk újra megvizsgálni és lehetőség szerint bizonyítani a Barré által közölt Gellért-idézetek hitelességét is, hiszen Gellért sokat dicsért pré-

³² BARRÉ, *L'oeuvre Mariale*, 273. Gombos az *Acta Sanctorum*ból idézte a XIV. századi hagiográfus Gelléltre vonatkozó *elogiumát*, a Bollandisták viszont az 1493-ban Vicenzában megjelent első kiadást használták forrásul, ezért nem került bele a kiegészítés a hazai forráskiadásba. Vö. GOMBOS, II, nr. 2070. – „Ez a szent sok igen szép homiliát és sermót tett közzé az egyházi év ünnepeire, melyekben fényesen megmutatkozik a tudása és a bölcsessége, s különösen az, hogy milyen buzgó híve volt a Boldogságos Szűznek, akinek dicsőségére sok mindent gyönyörűségesen adott elő.”

³³ Éppen Barré hoz példát arra, hogy egyébként mennyire nem megbízható a Gellért műveire vonatkozó szövegahagyomány. Verle kiegészítését M. Inchofer 1644-ben így adta tovább: „In his numerantur Homiliae et praeclari Sermones per anni circulum, nec pauca Deiparae Virginis praerogativas enarrantia opuscula.” A homiliáriumhoz egy csapásra az Istenszülő Szűz érdemeit magasztaló művek sora társult. BARRÉ, *L'oeuvre Mariale*, 271–272.

dikációs stílusáról csak ezek alapján alkothatunk némi fogalmat. E citátumok eredetét Gabriel Silagi 1978-ban a *Deliberatio* kritikai kiadásának előszavában még bizonytalannak érezte, mivel nem volt igazán meggyőző bizonyítéka annak, hogy Gellért írt egyáltalán homíliákat.³⁴ Ez a kétség Heinzer felfedezésével megszűnt. De Heinzer maga is óvatosan fogalmaz a karlsruhei kéziratban talált utószó közlésekor, szerinte ugyanis az nem bizonyított egyelőre, hogy a Barré-féle töredékek és az általa felfedezett zárszó egyazon gyűjteményből származnak, ezért ez utóbbi önmagában azokat nem hitelesíti.³⁵ A *Legenda aurea* két Gellért-idézetével kapcsolatban az új kritikai kiadás készítője, G. P. Maggioni a névmutatóban ugyancsak kérdőjellel közli Gellért nevét.³⁶ Mivel azt már bizonyosan tudjuk, hogy Gellért gyűjteménye tartalmazott Mária-homíliákat, csak azt kell megvizsgálnunk, hogy a fennmaradt idézetekben megragadhatók-e Gellért teológiájának és stílusának jellegzetességei.

Azt mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy Gellért nevére nem lett volna érdemes akkor is hivatkozni, ha a homíliák nem tőle származnak, mivel ő korántsem volt olyan teológiai tekintély a középkorban, mint Ágoston vagy Bernát. Míg Ágoston, Bernát és hasonló nagyságrendű auktoritások nevének számtalan „pseudo”-mű köszönhette népszerűségét, Gellért ismeretlen nevével általában küszködnek az idézők.³⁷

³⁴ *Delib.* (krit.), Einleitung, X: „Gerhard erwähnt in der *Deliberatio* noch zwei weitere Werke, die er verfaßt habe: Einen *stilo latissimo* geschriebenen Kommentar zum Hebräerbrief und ein Werk *De divino patrimonio* ... Alle andere Zuschreibungen von Werken an Gerhard sind spekulativ.” Uo. 21. jegyzet: „Barré ... übersieht, daß die von ihm angeführten Quellen keines der Werke anführen, die nachweislich von Gerhard stammen; damit werden seine Zuschreibungen von Marien-Homilien an Gerard von Csanád eher unwahrscheinlich.”

³⁵ HEINZER, *Neues zu Gerhard von Csanád*, 7: „Über die Echtheit der von Barré zusammengestellten Fragmente ist damit allerdings nicht entschieden, solange nicht feststeht, daß diese tatsächlich zur gleichen Sammlung gehören, deren Epilog in der Karlsruher Hs. überliefert ist.”

³⁶ *Leg. aur.* (krit.).

³⁷ A 2.3.a sz. idézelben *Berhardus martir et episcopus*; b: *Berhardus episcopus et martir Moren.*; 2.4: S. *Berardus Moresane ecclesie episcopus et martyr*, ugyanez *Herardusként* jelenik meg későbbi nyomtatványokban (cf. BARRÉ, *L'oeuvre Mariale*, 291–292).

2.1. Két idézet Nagyboldogasszony napjáról

Az első két idézet Iacobus de Voragine 1260 és 1266 között összeállított legendáskönyvében, a *Legenda aurea*ban olvasható a Mária mennybevitelének (Assumptio Mariae, augusztus 15.) szentelt 119. fejezetben. Mindkét helyen a kilenc angyali kar végtelen örvendezéséről van szó: először a Máriát mennybe vivő és őt a legfőbb isteni Fenség trónusához vezető ujjongó, zenélő angyali seregekről, utóbb pedig a Boldogasszony méltó fogadtatásáról, amikor az angyalokéhoz a Szentháromság és a szentek fokozhatatlan és kifejezhetetlen vigassága társul.

a) Secundo (assumpta est Maria) letanter. De hoc dicit Gerardus episcopus et martyr in suis homeliis, scilicet:

*Hodie Virginem Beatam
celi susceperunt letando,
(1) angeli gaudendo,
(2) archangeli iubilando,
(3) throni exultando,
(4) dominationes psallendo,
[(5) virtutes ...]
(6) principatus harmonizando,
(7) potestates citharizando,
(8) cherubin et (9) seraphin hymnizando
atque ad superne divine maiestatis tribunal ducendo.*³⁶

b) Qualiter autem in celesti gloria sublimata et honorata sit (Maria), ostendit beatus Gerardus in suis homeliis dicens:

³⁶ *Leg. aur.* 511–512., cit. BARRÉ, *L'oeuvre Mariale*, 280. Barré, illetve a *Legenda aurea* Graesse-féle kiadásának szövegét az új kritikai kiadás alapján javítottuk: *Leg. aur.* (krit.) 789. – „Másodszor örvendezve (vételtek fel a mennybe Mária). Erről azt mondja Gellért püspök és vértanú a homiliáiban, hogy tudniillik »Ma a Boldogságos Születet örvendezve fogadták az egek, az angyalok örülve, az arkangyalok ujjongva, a trónusok elragadtatva, az uraságok hárfázva, a fejedelemségek énekelve, a hatalmasságok citerázva, a kerubok és a szeráfok himnuszokat zengve, és a legfőbb isteni fenség trónusához vezették.«”

Solus Dominus Iesus Christus potest hanc magnificare, quemadmodum fecit, ut ab ipsa maiestate laudem continue accipiat et honorem,

- (1) *angelicis stipata choris,*
- (2) *archangelicis vallata turmis,*
- (3) *thronorum hinc inde possessa iubilationibus,*
- (4) *dominationum circumcincta tripudiis,*
- (5) *principatuum circumsepta obsequiis,*
- (6) *potestatum amplexata plausibus,*
- (7) *virtutum girata honoribus,*
- (8) *cherubin circumstata hymnificationibus,*
- (9) *seraphin undique possessa ineffabilibus cantationibus.*

Ipsa quoque ineffabilissima Trinitas perenni tripudio sibi applaudit atque sua gratia in ea tota redundante omnes eidem attendere facit.

(a) *Apostolorum splendidissimus ordo ineffabili laude illam extollit,*

(b) *martirum multitudo omnimode supplicat domine tante,*

(c) *confessorum exercitus innumerabilis continuum sibi personat canticum,*

(d) *virginum candidissima concio iugem choream ad suam celebrat gloriam,*

*invite etiam infernus sibi ululat et procacissimi demones conclamant.*³⁹

³⁹ *Leg. aur.* 512–513., cit. BARRÉ, *L'oeuvre Mariale*, 280., *Leg. aur.* (krit.) 790–791. – „Ilygy Máriát hogyan magasztalták fel és árasztották el tisztelettel az égi dicsőségben, Szent Gellért mutatja meg homíliáiban, mondván: »Egyedül az Úr Jézus Krisztus képes őt felmagasztalni, amint tette, hogy méltósága miatt folytonos dicsőítésben és tiszteletben részesüljön, az angyali kórusoktól körülfogva, az arkangyali seregektől körülvéve, az uraságoktól körül táncolva, a fejedelemségek engedelmességétől körülfonva, a hatalmasságok tetszésétől körülölelve, az erősségek tiszteletétől körös-körül elárasztva, a kerubok himnuszaitól körbe fogva, a szeráfok kimondhatatlan énekétől mindenfelől elborítva. Maga a legkimondhatatlanabb Szentháromság is örök örvendezéssel tapsol neki, s kegyelmét teljességgel kiárasztva benne, minden figyelmet felé fordít. Az apostolok csodálatosan ragyogó rendje kimondhatatlan dicsérettel magasztalja őt, a vértanúk sokasága ezerféleképpen fohászodik az oly hatalmas Úrnőhöz, a hitvallók megszámlálhatatlan serege

Köztudott, hogy Pseudo-Dionysius Areopagitának *De caelesti hierarchia* című műve Iohannes Scotus Eriugena fordításában milyen nagy hatással volt a *Deliberatióra*.⁴⁰ (Itt nincs jelentősége annak, hogy Gellért azt a részt, ahol többek közt a kilenc angyali kart név szerint is felsorolja, éppen Isidorustól vette át.)⁴¹ Pseudo-Dionysiusnál az angyali karok nem a mennyei idill megtestesítői, akik különböző zeneszerszámokon muzsikálva, énekelve szüntelenül magasztalják az Urat, hanem pontosan hierarchizált hatalmas mennyei erők meghatározott feladatkörökkel. A fenti idézetekben is ezeknek a seregeknek a mozgósítása történt meg egy csodálatos mennyei esemény alkalmából.

Mária mennybevitelét a VIII. századtól kezdve ünnepelte meg az Egyház, az ünnep a IX. századtól vált általánossá. Ekkor Paschasius Radbertus († 859 k.) írt egy dogmatörténeti jelentőségű terjedelmes traktátust az Assumplióról Szent Jeromos nevében, egy Paulához és Eustochiumhoz címzett levél formájában.⁴² A kegyes család nem is volt hatástalan, a levelet hamarosan felvették az éjszakai zsolozsma olvasmányai közé, később pedig – rövidített formában – a breviáriumokba.⁴³ Ez tehát a szerzetesek és a zsolozsmázó világi klérus körében is általánosan ismert volt a XI. században.

folytonosan énekeket zeng neki, a szüzek tündöklő serege kartáncot lejt az ő dicsőségére, a pokol is kénytelenül őhozzá jajgat, s a tolakodó gonosz szellemek is együtt kiabálnak.»⁴⁴

⁴⁰ IBRÁNYI Ferenc, Szent Gellért teológiája, in: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, kiad. SERÉDI Jusztimán, Bp., 1938, I, 495–556.; IVÁNKA E. VON, Das „Corpus Areopagiticum” bei Gerhard von Csanád, *Traditio* 15 (1939), 205–222.; REDL Károly, Problémák Gellért püspök *Deliberatio*-jában, *ItK* 69 (1965), 211–217.; SILAGI, G., *Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum” des Gerhard von Csanád*, München, 1967.

⁴¹ *Delib.* (bil.) 506., vö. *Etym.* 7, 5, 4., I. még BODOR András, Szent Gellért *Deliberatio*-jának főforrása, *Századok* 77 (1943), 217–218.

⁴² PL 30, 126–147. Paschasius Radbertusról LThK² 8, 1963, 130–131. Bővebben: BARRÉ, H., Ps.-Jérôme sur l'Assomption, *Revue Bénédictine* 68 (1958), 203–225.

⁴³ Itt említjük meg, hogy a breviáriumi olvasmány fordítása az 1508-ban másolt *Döbrentei-kódex*ben olvasható. *Döbrentei-kódex 1508*, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, kiad. ABAFFY Csilla–T. SZABÓ Csilla, Bp., 1995, 495–510. (Régi magyar kódexek 19.)

Radbertus az idézett levélben többször is visszatért a mennybevitel fényes külsőségeire (a *Legenda aurea*ból idézett szöveggel való párhuzamokat kurziváljuk):

„...quo beata Virgo feliciter hodie introivit, *alternantibus hymnidicis angelorum choris* intra pascua aeternae viriditatis...” (PL 30, 130 A–B)

„...quod quasi novi diluculi aurora rutilans, ascensu suo resplendeat, *multis freta et vallata sanctorum agminibus.*” (PL 130, 134 A–B)

„Ad cuius profecto exsequias (quantum fas est credere) *famulabantur angeli*, et universae coelorum congratulabantur curiae.” (PL 130, 134 B)

„...quanto magis credendum est hodierna *die militiam coelorum cum suis agminibus festive obviam venisse Genitrici Dei*, eamque ingenti lumine circumfulsisse, *et usque ad thronum* olim sibi etiam ante mundi constitutionem paratum, *cum laudibus et canticis spiritualibus perduxisse!* Nulli dubium, *omnem illam coelestem Ierusalem tunc exultasse ineffabili laetitia, tunc iucundam esse inaeestimabili charitate*, tuncque *cum omni gratulatione iubilasse*: quoniam festivitas haec, quae nobis hodie revolvitur annua, illis omnibus facta est continua.” (PL 130, 134 C–D)

A Barré-féle idézetek forrása minden valószínűség szerint Radbertus mennyei seregeinek ünnepélyes felvonulása, amelyen az éneklő angyalok és a szentek egyaránt részt vettek. A mennyei örömnépe aztán egy áttekinthetetlen ujjongó forgataggá vált. Ebben teremtett valaki a *Mennyei hierarchia* alapján rendet, néven nevezve és konkrét teendőkkel felruházva az angyali karokat, és pontosan hierarchizálva a megdicsőült Szűzet ünneplő szenteket is. Semmi okunk nincs arra, hogy a *Mennyei hierarchiát* nagy becsben tartó Gellértől elvitassuk a *Legenda aurea*ban idézett sorok szerzőségét. Ha különleges szóhasználat (az *ineffabilissima Trinitas* kivételével) nem is jellemzi a szöveget, az egymásra halmozódó párhuzamos szerkezeteknek és a sok superlativusnak köszönhetően egyfajta eksztatikus hangnem min-

denképpen.⁴⁴ Nem véletlen talán az sem, hogy a második részben Mária *Domina*-ként van megnevezve. Gellért *Nagyobb és Kisebb legendája* szinte szó szerint egyezik azon a helyen, ahol a püspök Mária iránti különös elkötelezettségéről, és e hódolat mindennapi gyakorlatáról van szó.⁴⁵ Ez egyébként azt jelenti, hogy ez a rész a legenda legősibb rétegéhez tartozik. Gellért Nagyboldogasszony ünnepén a kilenclelkés zsolozsmát a Szent György-székesegyház Mária-oltára előtt mondta (az olvasmányok között szerepelhetett a Ratbertus-féle traktátus is). Mindkét legenda hangsúlyozza: „Cuius nomen, scilicet Matris Christi proprium, in Ungarorum generatione non exprimitur, sed tantum *Domina* resonat”.⁴⁶ A *Domina* itt az 'Asszony', az 'Úrnő', 'Királynő' latin megfelelője, akinek Szent István király az országot felajánlotta.⁴⁷

Miután tudjuk, hogy Gellért írt Mária-homíliákat, Nagyboldogasszony ünnepét pedig különösen fontosnak tartotta, hitelesnek fogadhatjuk el a Iacobus de Voragine által neki tulajdonított két assumptió-s töredéket, melyek tartalmukban és stílusukban is megfelelnek Gellért stílusának.

Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a Gellért által írt homília megfogalmazása sokkal igényesebb és retorikusabb, mint a *Deliberatio*-é. Igaz, itt nem egy elvont teológiai kérdést fejtetget, nem egy homályos szentírási hely misztikus értelmét világítja meg, hanem egy nagy ünnepre összegyűlt laikus hallgatóságot kíván meggyőzni az ünnepelt nagyságáról a fogadására rendezett mennyei parádé részletes leírásával, s közben megtanítani őket az egyébként szigorú égi hierarchiára. Bár a párhuzamos szerkesztés és a ragrimek ebből fakadó monotoníája kissé mesterkéltté teszi a szöveget, mégsem lebecsülendő stílusbravúr az öröm és az ünnepi tiszteletadás huszonkétféleképpen való kifejezése.

⁴⁴ SILAGI, *Untersuchungen*, 65.

⁴⁵ *Legenda maior*: SR11 II, 496,9–29.; *Legenda minor*: SR11, II, 473,12–474, 8.

⁴⁶ SR11, II, 496,22–24.

⁴⁷ Vö. még BARRÉ, *L'oeuvre Mariale*, 288. Az *Üdvözlégy* magyar szövege – a latintól eltérően – megőrizte ezt a kifejezést: Sancta Maria ~ *Asszonyunk*, Szűz Mária.

2.2. Utinam mihi tot essent lingue...

Barré Iacobus de Voraginénál még egy Gellért-idézetet talált, de ezt már nem híres legendáriumában, hanem Mária-sermói között:

Gerardus episcopus et martyr: *Utinam mihi tot essent lingue, quot sunt celi stelle, ut omnes illas possem convertere in laudem Dei Genetricis, nec etiam sic satiarer.*⁴⁸

A *Legenda aurea*t nagyon sokan használták és kiaknázták a középkorban, a későbbi szerzők – köztük Temesvári Pelbárt⁴⁹ – Gellért-citátumai jórészt innen származnak. Azt, hogy Iacobus de Voragine Gellért homiliáriumát személyesen használta-e vagy az idézeteket valakitől kölcsönözte, Barréhoz hasonlóan nem tudjuk eldönteni.⁵⁰ Az viszont biztos, hogy a mű a XIII. században ismert volt Észak-Itáliában.

2.3. Idézetcsokor Gyümölcsoltó Boldogasszony napjáról

A következő két részlet Gellért Gyümölcsoltó Boldogasszony (Annuntiatio, március 25.) ünnepére írott homiliájából maradt fenn. A közvetítő forrás, ameddig Barré eljutott, egy *Pharetra*

⁴⁸ Iacobus de Voragine, *Sermones aurei de beata Maria Virgine*, X, 3, cit. BARRÉ, *L'oeuvre Mariale*, 281. – „Gellért püspök és vértanú: »Bárcsak annyi nyelvem lenne, ahány csillag van az égen, hogy azt mind Isten Szűlőanyjának dicséretére fordíthatnám, de még így sem lennék elégedett.«”

⁴⁹ *Stellarium*, Lib. 10, pars 1, art. 3; *ibid.* pars 5, art. 2. cf. BARRÉ, *L'oeuvre Mariale*, 282–283.

⁵⁰ „L'auteur de la *Legenda aurea* puise donc à une source inconnue, ou, plus probablement, il utilise directement un recueil des omélie de Gérard...” BARRÉ, *L'oeuvre Mariale*, 284.

(Tegez) című prédikációs segédkönyv.⁵¹ A XIII. századtól e kedvelt allegorikus gyűjtőcím alatt témakörök szerint csoportosítva, mint tegezben a nyilak, sorakoznak a különböző auktoritásoktól származó citátumok. Gellért neve a kötet elején az auktor-mutatóban is szerepel, az idézetek pedig a *Christus* és a *Maria* címszavak alatt olvashatók:

a)

Berhardus (!) martir et episcopus in Sermone de Annunciatione:

- 1 *Proinde Beatam Virginem Mariam salutat Archangelus Gabriel supplex et tremebundus, nec audet, ut ita dicam, tante celibis virginis nitentem respicere vultum. Quis enim supernorum civium non formidet illam contemplari Dominam gloriosam, in qua Dei Filius et maiestas aderat universa. Ipse quoque Dei Patris splendor intolerabilis et incircumscribitus tremendam reddiderat Spiritus Sancti puellam venerabilem et admirandam.*
- 5

Idem: Non fuit consuetudo Beate Marie Virgini cuiusquam uti colloquio viri, sed sola divina familiaritate frui. Quapropter turbata est in sermone eius et cogitabat, qualis esset

10 *ista salutatio.*⁵²

⁵¹ HAIN, 12908. (ed. Strassburg 1472 k.) Én magam a bécsi ÖNB Ink. 29-6. jelzetű ősnymtatványát használtam, ebben a két idézet a 348ra és a 232va főlíkokon olvasható.

⁵² BARRÉ, *L'oeuvre Mariale*, 286. Az általam használt kiadás alapján Barré szövegén a következő javításokat tettem: **1** B. *Angelus/ Archangelus*; **2-3** B. *intente despiciere vultum] nitentem respicere vultum*; **8** B. *cuiusque] cuiusquam*. – „Gellért püspök és vértanú Gyümölcsoltó Boldogasszonyról szóló beszédében: »Tehát a Boldogságos Szűz Máriát alázatosan és reszketve köszönti Gábrriel arkangyal, nem mer egy, hogy úgy mondjam, ily hatalmas magányos szűz ragyogó orcájára pillantani. Ki ne félne ugyanis a mennyei polgárok közül e dicsőséges Úrnőt szemlélni, akiben Isten fia és teljes méltósága jelen volt? Az Atya Isten elviselhetetlen és a Szentlélek körülírhatatlan ragyogása is tiszteletre és csodálatra méltóvá tették a félelmetes leányt.« Ugyanő: »Nem volt szokása ugyanis a Boldogságos Szűz Máriának, hogy valamely férfival beszélgesen, egyedül Istennel volt meghitt bizalmosságban. Ezért zavarodott meg annak beszédén és gondolkodott el, miféle köszöntés ez.«”

Gyümölcsoltó Boldogasszony Krisztus fogantatása misztériumának ünnepe. Ezen a napon az evangéliumi perikópa az „Angyali üdvözlés” elbeszélése Lukács evangélista szerint (1, 26–38). Gellért homíliája erre az evangéliumi szakaszra épül, de az idézett sorokban nem kommentálja, hanem megeleveníti azt: a hatalmas Gábrriel arkangyal alázatosan térdre esve és reszketve (*supplex et tremebundus*) rá se mer tekinteni a Szűzre, Mária pedig „megzavarodék annak beszédén és gondolkodék, miféle köszöntés ez” (Lc 1, 29).

A lízoros idézetben több Gelléltre jellemző gondolatot és stílusjegyet is találunk. A 2. sorban az *ut ita dicam* ’hogy úgy mondjam’ kifejezés háromszor fordul elő a *Deliberatió*ban.⁵³ A *Domina* (4. sor) jellegzetes magyarországi használatáról az előzőekben szó volt már. Az *incircumscriplus* (5. sor) szót a *Deliberatió*ban is a végtelen fényességgel kapcsolatban használja Gellért.⁵⁴ Isten elviselhetetlen fényességéről (5. sor) a *Deliberatió*ban hosszabban értekezik.⁵⁵ Szokatlan kifejezés a *caelebs virgo* (2. sor).

b)

Berhardus (!) episcopus et martir Moren. (!) in Sermone Annunciationis:

*Sicut sol inter astra splendidior*⁵⁶, *sic Maria rutilantior*⁵⁷
omnibus Sanctis et sacris Spiritibus Angelicis, et ab ea, scilicet Maria, sicut a Filio suo, claritas splendoris eterni ad omnes Angelos et Spiritus celestes procedit.

⁵³ *Delib.* (krit.) 4, 331.; 6, 357.; 6, 683.

⁵⁴ *Delib.* (krit.) 7, 275.: *incircumscripse luce claritatis* ’végtelen fényesség tűndöklése’, amit ’Tamás lelki szemeivel megpillant Krisztusban.

⁵⁵ *Delib.* (krit.) 8, 1300–1308.: „Obscura est deitas, in qua occultatur eadem deitas, quanquam tota sit lux et in luce. Quia vero intolerabilis, ideo tenebre. Omnis enim lux in sui presentia et ad suam comparisonem non lux, sed nebula picea et fumus densissimus ex feno madefacto consurgens; ideo *Deus singulariter lux, in quo nil obscuritas inhabitat*, nisi ut dictum est. *Sicut enim clarissima cuncta demonstrat lux, sic omnis invisibilitas et insensibilitas immo multo amplius et omnis tenebrositas divine omnipotentie conclare-sunt.*”

⁵⁶ Vö. *Delib.* (krit.) 6, 450.; 6, 942; 6, 959.: *splendidior*.

⁵⁷ Vö. *Delib.* (krit.) 5, 314.; 5, 343; 5, 675.: *rutilantior*.

Idem:

Nullus inter omnes creatos spiritus ita familiaris Deo est, immo nec omnes simul, sicut virgo Maria est.

Idem:

Sicut omnes magnificent Filium, (//) sic et omnes magnificent Matrem:

non enim discretus et divisus vult esse Filius a laude Matris, nec in honore separatus.

Idem in eodem:

Maria

nomen honoris et magnitudinis est, (//) nomen claritatis et luminis.

O nomen, quod

omnes creature venerantur, («) et omnes demones contremiscunt!

O nomen dulce, (//) nomen delectabile,

et omni unguento suavius, (//) et omni odorem delectabilius!

Nomen istud gloriosum nulla lingua silere debet celestium, terrestrium et infernorum. Benedictus ab omnibus sit Dominus Deus, et eius nuntius Gabriel Archangelus, qui nomen istud manifestavit hominibus. Quocumque me verto, nominis huius amor et virtus me sequitur.⁵⁸

⁵⁸ BARRE, *L'oeuvre Mariale*, 287. – „Berhard marosvári püspök és vértanú: »Amint a nap fényesebb a csillagoknál, úgy Mária ragyogóbb minden szentnél és a szent angyali lelkeknél, s léle, azaz Máriától, s a Fiától, árad ki az örök ragyogás fényessége az összes angyalokra és égi lelkekre.« Ugyanó: »Senki a teremtett lelkek közül nincs olyan meghitt kapcsolatban Istennel, de még valamennyien együtt véve sem, mint amilyenben Szűz Mária van.« Ugyanó: »Ahogyan mindenek magasztalják a Fiút, ugyanúgy magasztalják mindenek az Anyát is: nem akar ugyanis a Fiú különbözni és elválni Anyjától a dicséretben, sem elkülönülni a tiszteletben.« Ugyanó ugyanó: »Mária a tisztelet és a nagyság neve, a világosság és a fényé. Ó, a név, melyet minden teremtmény tisztel és minden gonosz lélek fél. Ó, kedves név, ó, gyönyörűséges név, minden kenetnél kellemesebb és minden illatnál finomabb. E dicső nevet egyetlen nyelv sem hallgathatja el, sem égieké, sem földieké, sem alvilágiaké. Áldják mindenek az Úr Istent, és az ő hírnökét, Gábrriel arkangyalt, aki e nevet az emberek számára kinyilvánította. Bárhová is forduljak, e név szeretete és ereje követ engem.«”

A négy részből álló idézetcsokor élén a kompilátor ismét Gellért Annuntiatio ünnepére írt sermójára hivatkozik. Mivel az előző esetben a hivatkozás hitelét filológiai érvekkel sikerült megerősíteni, most már nincs okunk kételkedni ezek valóságában sem. Mária tündöklő ragyogása és Istenhez való közelsége minden égi lélekét fölülmúlja, csak Fiával osztozik a dicsőségben. A negyedik rész Mária nevének elragadtatott dicsőítése, amit egy doxológia zár: „Mindenek áldják az Úristent és hírnökét, Gábrriel arkangyalt, aki e nevet az emberek előtt ismertté tette. Bármerre forduljak, e név szeretete és ereje követ engem.” Valószínűleg itt ért véget maga a sermo is.

Az elragadtatott stílus, a párhuzamos grammatikai szerkezetek, fokozás és ellentét e rövid idézetekre is jellemző. Gellért ugyanakkor mindvégig személyesen is jelen van: *Utinam mihi tot essent linguae...* (2.2 idézet); *ut ita dicam* (2.3 idézet); *Quocumque me verto...* (e rész végén).

2.4. Részletek a Kisasszony-napi beszédből

A harmadik sermo, melyből két részlet fennmaradt, Kisasszony-napra (szeptember 8.) készült. Mária születésnapját a VIII. században kezdte el ünnepelni a nyugati Egyház, általánossá az ünnep csak a XI. században vált. Iohannes de Turrecremata spanyol domonkos a bázeli zsinaton 1437-ben összeállított egy iratot *Tractatus de veritate conceptionis Beatissime Virginis* címen, melyben összegyűjtötte azokat az auktoritásokat, akik szerint a Boldogságos Szűz is az eredeti bűnben fogant. Gellért a „que concepta de peccato” kitétel miatt került közéjük, de ennek köszönheti a részlet a fennmaradását is. (Mária szeplőtelen fogantatásának ünnepét [december 8.] csak 1476-ban vezette be IV. Sixtus a római egyházba, a kérdés Gellért korában még nem volt kiélezett.) Mivel a neves dominikánus teológus a Gellért-idézet-hoz Bazelban jutott, feltételezhető, hogy ezen a környéken is ismert volt – akár ekkor, akár korábban, ha másodlagos forrásból dolgozott – egy példány a marosvári püspök homiliáriumából.

S. Berardus (!) Moresane Ecclesie episcopus et martyr, qui in quodam sermone Nativitatis Virginis ita inquit:

*Licet autem Beata Virgo de massa peccati nascatur,
verumtamen sanctissime per se iugiter conversatur,
nec reminiscitur cuiuscumque delicti,
quare libera prorsus extitit a cathena peccati.
Mundavit enim illum Deus ab omni delicto
a purissimo nativitatis exordio.*

Et infra:

*O felix puella, que vagit in cunabulis
et a Deo est electa in celis,
que concepta de peccato,
purificatur ab omni peccato,
et concepit sine peccato,
peperit Dei ineffabilissimum Verbum.⁵⁹*

A részlet legjellemzőbb stílusjegye a rimes próza, aminek már korábban is láttuk nyomait, de itt a teológiai tartalom és stílusművészet kivételes összhangjának vagyunk tanúi az utolsó előtti három tagmondatban: „fogantatott a bűnből, megtisztult minden bűntől, s megfogant menten a bűntől.” Végül megszülte Isten legkimondhatatlanabb Igéjét (*ineffabilissimum Verbum*). A szokatlan felsőfokkal⁶⁰ a második idézetben mint *ineffabilissima Trinitas* már találkoztunk. Az egymástól térben és időben oly messze eső idézetek egymást is hitelesítik.

Miközben meggyőződhattünk a Barré-féle citátumok hitelességéről, azt is tapasztaltuk, hogy a homíliák stílusa erősen különbözik is a *Deliberatió*tól. Ennek okát elsősorban a műfajban

⁵⁹ BARRÉ, *L'oeuvre Mariale*, 289. – „Szent Berardus (!), Marosvár püspöke és vértanú, Mária születéséről szóló egyik beszédében ezt mondja: »Jóllehet a Boldogságos Szűz a bűn közegében született, mégis, saját magától a legszentebb módon él, nem emlékezik semmiféle vétekre, mivel teljességgel szabad a bűn kötelékétől. Megtisztította ugyanis Isten minden vétektől születésének tisztaságos kezdetén.« És alább: »Ő, boldog leányka, aki sírdogál a bölcsőben, Isten kiválasztotta őt a mennyekben, bűnből fogantatott, megtisztult minden bűntől, s megfogant menten a bűntől, megszülte Isten legkimondhatatlanabb Igéjét.«”

⁶⁰ Ezzel kapcsolatban l. SILAGI, *Untersuchungen*, 69.

kell keresnünk. Ugyanakkor látva a beszédek gondos kidolgozottságát, úgy véljük, hogy ezek a maguk korában elsősorban felolvasásra készültek. Később a homiliárium magánolvasmány lett, amit a Felső-Rajna-vidéktől Észak-Itáliáig a XIII. században is forgattak, s még a XV. században is számon tartottak.

3. A Gellért-legendák homiletikai vonatkozásai

A legendák forrásértékét a műfaj sajátosságaiból fakadóan általában nagy körültekintéssel kell mérlegelni, de különösen fontos ez az óvatosság a Gellért-legendákkal kapcsolatban. A *Legenda minor* és a *Legenda maior* egymáshoz való viszonya nagy vitákat kavart az elmúlt évtizedekben, ezekről rövid, de világos áttekintést ad Szovák Kornél a *Scriptores* reprint kiadásában.⁶¹ Az általa képviselt véleményt magam is oszlom: mindkét legendaváltozat egy őselegendán alapul, melyből a XIV. századi *Nagyobb legenda* több egykorú részletet őrzött meg, mint a liturgikus célra átdolgozott *Kisebb legenda*. A kérdést ugyanakkor Horváth Jánosnál sokkal szigorúbban ítélem meg, ő ugyanis minden olyan részletet, melyben a rímes próza nyomai kimutathatók, a korai réteghez sorol.⁶² Vele szemben Jelenits István kutatói módszerét tartom követendőnek, aki egy-egy konkrét szöveghely kapcsán a filológiai problémákat liturgia- és dogmatörténeti összefüggésben vizsgálta, s minden korábbi próbálkozásnál meggyőzőbben oldotta meg.⁶³

⁶¹ SRII (repr.), II, 779–782.

⁶² HORVÁTH János, *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., 1954, 158–180.; uő, A Gellért-legendák forrásértéke, *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 13 (1958), 21–82.; uő, A Gellért-legendák keletkezése és kora, in: *Középkori kátfőink kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János–SZÉKELY György, Bp., 1974, 147–163.

⁶³ JELENITS István, Adalékok legendáink dogma- és liturgiátörténeti vizsgálatához, in: *Észmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. SZÉKELY György, Bp., 1984, 227–234.; uő, *Caena Agni – mensa Christi. Contribu-*

Mindkét legenda több helyen szól Szent Gellért prédikációs tevékenységéről,⁶⁴ ezekkel azonban nem kívánok itt egyenként foglalkozni. Lényegesnek azt tartom, amit már a bevezetőben is jeleztem, hogy a hagyomány hitelt érdemlően megőrizte annak emlékét, hogy a püspök kitűnő prédikátor volt. Ha néhány locust mégis közelebbről megvizsgállok, annak az a célja, hogy az előző két fejezet megállapításait szembesítsem a szakirodalomban uralkodó terminológiai zűrzavarral, s a további kutatásokat megsza- badítsam néhány téves megállapítás terhéől.

A Gellért-legendák homiletikai vonatkozásaival Vargha Damján⁶⁵ és Szegfű László⁶⁶ foglalkoztak önálló tanulmány keretében, de szinte mindenki érintette a kérdést, aki a Gellért-legendákkal kapcsolatban megnyilatkozott.

Először a *Legenda maior* három olyan részletét vizsgáljuk meg, melyekben a legenda szerzője három konkrét sermőt tulajdonít Gellértnek.

a)

Maurus autem episcopus dominum Gerhardum a die Inventionis sancte crucis (3 Maii) usque ad diem apostolorum Petri et Pauli (29 Iunii) apud se retinuit, in quo festo dominus Gerhardus fecit sermonem ad populum super verbo: *Hii sunt viri misericordie* (Sir 44, 10). Abbas Waradiensis vocatus per episcopum huic festivitati intererat.⁶⁷

bution aux rapports de la terminologie eucharistique de moyen âge et de quelques phrases importantes de la Passio et de la Legenda Sancti Gerhardi, *Acta Antiqua* 23 (1975), 345–353.

⁶⁴ Legenda maior: SRII, II, 486,41–487,10.; 488,11–17.; 493,30–494,9.; 494,30–495,8.; 499,28–500,2.; Legenda minor: 475,10–15.; párhuzamos helyek: 500,10–34. // 476,13–477,7.; 501,27–502,17. // 477,18–25.

⁶⁵ VARGHA Damján, Szent Gellért, „a bölcs prédikátor” mártíromsága, *A Szent István Akadémia Értesítője* 29 (1944–46), 33–47. Az egyébként kitűnő szerző népszerűsítő tanulmányában a Legendák valamennyi ide vonatkozó adatát fenntartás nélkül felhasználja „a bölcs prédikátor” alakjának bemutatásához, így ennek szövegkritikai jelentősége nincs.

⁶⁶ SZEGFÜ László, Szent Gellért prédikációi, *AUSz AH* 82 (1985), 19–29.

⁶⁷ SRII, II, 486,41–487,3. – „Mór püspök azután Gellért urat a szent Kereszt feltalálásának napjától Péter és Pál apostolok napjáig magánál tartotta. Ezen Gellért úr mondott beszédet a néphez erről az ígéről: »Ezek a jótett férfiai.« Az ünnepségen a püspök meghívására a váradi apát is jelen volt.” *Árpád-kori legendák*, 78.

b)

Qua peracta (Anastasius abbas Varadiensis) assumpsit secum Gerhardum tenuitque eum usque ad festum Sancti Benedicti (11 Iulii) in Waradino, in quo *fecit sermonem ad populum super verbo: Iustus germinabit sicut lilium etc.* (Os 14, 6). Cui Maurus episcopus similiter intererat. Cognovit autem episcopus Gerhardum esse duces verbi et dicebat, quia a die, in qua cepit verbum Dei disseminari in Ungaria, talis clericus non fuisset visus in eadem provincia.⁶⁸

c)

Igitur adveniente festo Beate Virginis, Gerhardus cappa indutus assumpto interprete, videlicet Conrado Albense preposito, ascendit pulpitem, id est ambonem, *super verbo Mulier amicta sole* (Apc 12, 1) *sermonem ad populum inchoavit*. Non fuit scriptura, de qua non proposuisset exemplum, rege populoque spectantibus ac mirantibus omnibus Christianis de tanta divini verbi consolatione...⁶⁹

Az első két beszéd Mór pécsi püspök és Anasztáz pécsváradi apát jelenlétében hangzik el,⁷⁰ a harmadik pedig Székesfehérváron Nagyboldogasszony ünnepén a király előtt. Horváth János e részletekben egy olyan hivatalos vizsgálat nyomait fedezte fel, ami csak Kálmán korától volt szokásban az idegenből érkezett papokkal szemben, s ennek alapján a *Nagyobb legenda* e részét a XII. század első harmadára datálta.⁷¹

⁶⁸ SR11, II, 487,4–10. – „Utána pedig (Anasztáz apát) magával vitte Gellértet, és (Pécs)Váradon tartotta Szent Benedek ünnepéig; ekkor ez a népnek a következő ígéről tartott beszédet: »Az igaz virul majd, mint a lilium.« Ekkor viszont Mór püspök volt jelen. A püspök látta, hogy Gellért ura a szónak, és azt mondta: »Mióta Magyarországon Isten ígését hinteni elkezdtek, ilyen papot még nem láttunk az országban.«” *Árpád-kori legendák*, 78–79.

⁶⁹ SR11, II, 488,11–17. – „Eljött tehát a Boldogságos Szűz ünnepe. Gellért felöltözött, tolmácsot vett maga mellé, jelesül Konrád fehérvári prépostot, fölment a szószerkre, vagyis ambóra, és beszélni kezdett a néphez erről az ígéről: »A napha öltözött asszony.« Nem volt olyan írás, amiből példát ne vett volna. A király és a nép csak nézték, és minden keresztény ember csodálkozott az isteni ige ekkora vigasztaló erején.” *Árpád-kori legendák*, 79–80.

⁷⁰ Mór 1036-ban lett pécsi püspök, Asztrik–Anasztáz pedig már 1007-től esztergomi érsek, így a két főpap szerepeltetése eleve anakronisztikus.

⁷¹ HORVÁTH, A *Gellért-legendák forrásértéke*, 31–34.

Egy későbbi tanulmányában, hogy a legenda által közvetített információk hitelét Csóka Lajossal szemben⁷² megvédje, több ellentmondást rejtő fejtegetésbe bocsátkozott a „tétéles szintetikus sermo” fogalmának parttalanná tételével. Szerinte Gellért a *Deliberatió*ban is gyakran a – kortól nem idegen – „tétéles beszéd típust” valósítja meg: „Miközben a Canticum egy-egy sorát, egy-egy kifejezését más bibliai helyek felsorakoztatásával értelmezi és megvilágítja: egy-egy fejezete egész értekezéssé duzzad, amely önmagában is bizonyos tartalmi egységet alkot. Ilyenek lehettek azok a prédikációi is, amelyekről a legendairó – talán kissé korszerűsítve is a beszédek idézésének a módját – így emlékezik meg: »fecit sermonem ad populum super verbo: Hii sunt viri misericordie etc.«”⁷³ A beszédek idézésének ez a módja azonban a XII. század közepén még egyáltalán nem „korszerű”. Amikor Szegfű László hasonló kérdést feszeget, a „tétéles sermón” már a skolasztikus sermót érti: „Ha tehát Gellért prédikációiban is azt a módszert követte, amelyet írásaiban, ... vajon nem előzte-e meg korát egy-két évszázaddal, nem benne kell-e tisztelnünk egyikét a korai tétéles beszédek szerzőinek?”⁷⁴ A kérdést – adatok hiányában – nem tartja megválaszolhatónak.

Gellért homiliáriuma utószavának és a fennmaradt néhány töredéknek a birtokában a fenti spekulációk nem szorulnak bővebb cáfolatra. Gellért vagy az ünnep perikópáit kommentálta, vagy az alapvető hittételeket fejtegette, vagy magáról az ünnepről szólt, mint Nagyboldogasszony napján. Azokkal értünk tehát egyet, akik az idézett részleteket a XIV. századi hagiográfus invenciójának tekintik.⁷⁵

Vizsgáljuk meg közelebbről is a három bibliai helyet:

a) *Hii sunt viri misericordie* (Sir 44, 10) Péter-Pál ünnepén. A Sirák fia Jézus könyvéből vett perikópa (Sir 44, 10–15) az ünnep nyolcadának szentleckéje volt. A XIII. századtól az önálló-

⁷² CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*, Bp., 1967, 317. Csóka a „sermón, a szintetikus vagy tétéles beszéden” a skolasztikus sermót érti.

⁷³ HORVÁTH, *A Gellért-legendák keletkezése és kora*, 153–154.

⁷⁴ SZEGFŰ, *Szent Gellért prédikációi*, 27.

⁷⁵ CSÓKA, i. h.; RÓNAY György, *Szent Gellért Pannóniában, Vigília* 48 (1983), 579–580.; SZEGFŰ, *Szent Gellért prédikációi*, 22.

sult incipitet gyakran választották skolasztikus sermók „themájául”, vagyis erre a citátumra épültek a prédikációk a két apostol ünnepén.⁷⁶ A „fecit sermonem ad populum *super verbo*” kifejezés a prédikációval kapcsolatban a skolasztikus gyakorlathoz kötődik. Az incipit korábban egy meghatározott perikópát jelölt, ha valaki erről prédikált, a *verbum* helyett az *epistola* vagy az *evangelium* terminust használta.

b) *Iustus germinabit sicut liliom* (Os 14, 6) Szent Benedek translatiójának ünnepén. Az idézet a XIII. századtól általában hitvallók sermóinak „alapigéjéül” szolgált, korábban nem volt perikópa része, hanem a Commune confessorum egyik Alleluja-verse.

c) *Mulier amicta sole* (Apc 12, 1) Nagyboldogasszony ünnepén. Bár a „Napba öltözött asszony” a XV. századi ikonográfiában elválaszthatatlan Máriától, a XIII–XV. századi skolasztikus sermókban Katalinnal kapcsolatban is gyakran előfordul, mint *thema*. Ez az idézet sem tartozott egyébként korábban miseolvasmányhoz.

A *Mulier amicta sole* idézettel kapcsolatban mind Csóka, mind Szegfű kiemelték, hogy az 1367-ben alapított pécsi egyetem számára készült sermonariumban is ez az egyik assumptiós sermo alapcitátuma.⁷⁷ Szegfű ezt érvként is felhasználta ahhoz, hogy a XIV. századi legendaváltozat készítőjének pécsi érdekeltségét alátámassza. A *Pécsi egyetemi beszédek* címen számon tartott sermonariumról időközben kiderült, hogy az egyetem alapításánál jóval korábbi, XIII. századi domonkos sermókat tartalmaz, a citátum pedig jóval teljesebb: *Signum magnum apparuit in celo; mulier amicta sole et luna sub pedibus eius et corona stellarum XII in capite eius*.⁷⁸ (Schneyer repertóriumja is alátámasztja, hogy a *Mulier amicta sole*-val szemben a *Signum magnum* kezdetű

⁷⁶ L. SCHNEYER, J. B., *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit 1150–1350*, I–XI, Münster in Westf., 1973–1990.

⁷⁷ CSÓKA, A *latin nyelvű történeti irodalom*, 318.; CSÓKA J. Lajos, Szent Gellért Kisebb és Nagyobb Legendájának keletkezéstörténete, in: *Középkori kultúrnk kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTHI János–SZÉKELY György, Bp., 1974, 140; SZEGFŰ, *Szent Gellért prédikációi*, 27–28.

⁷⁸ *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*, ed. PETROVICII, E.–TIMKOVICS, P. L., Bp., 1993, 210.

thema a jellemzőbb Nagyboldogasszony ünnepére.) A véletlen érintkezés a XIII. század közepétől általánossá váló új prédikációs gyakorlatban leli magyarázatát.

Még két olyan – Gellért püspöki prédikációit is érintő – legendarészletről szeretnék röviden szólni, melyekből Szegefű László merészebb következtetéseket vont le, mint amilyenekhez ezek véleményem szerint alapot nyújtanak.

d) *Legenda maior*:

*Igitur in festivitate beati Iohannis Baptiste (24 Iunii) facta predicatione et data benedictione, accesserunt ad episcopum quasi centum viri, postulantes sibi sanctificari loca pro ecclesiis construendis. De quorum devotione episcopus non modicum letabatur. Factoque convivio ipsos ad mensam invitavit cum ceteris tam divitibus, quam pauperibus, qui aderant universis.*⁷⁹

Keresztelő Szent János június 24-i ünnepe az egyik legnagyobb, pogány hagyományokat is magába olvasztó nyári ünnep, melyet az egész Egyház megült. Csanádon ott állt az Ajtony által alapított monostor, melynek védőszentje Keresztelő Szent János volt, Gellért a monostor templomát használta, míg fel nem épült az új székesegyház. Semmi meglepő nincs abban, hogy a frissen alapított egyházmegyében, ahol sem templomok, sem papok nem voltak – hiszen éppen most készülnek templomokat építeni – a püspök ünnepi miséjére messze távolból is összegyűltek a hívek. A püspök prédikált és áldást osztott, majd megvendégelte az utazástól elgyötört, de lélekben felüdült embereket. Szegefű így kommentálja a szeretet-vendégséget: „A szent vendégül látta őket, tehát feltehetőleg ez volt az egyházmegye búcsúnapja is. Ez az esemény egyben azt is igazolja, hogy Gellért – ahogyan az egész egyéniségéből szervesen következik – nem változtatta meg Ajtony terri-

⁷⁹ SRH, II, 494., 30–35. „Keresztelő Szent János ünnepén – azután, hogy a prédikációt befejezte és áldást osztott – mintegy száz ember járult a püspökhöz, s azt kérte, hogy szenteljen meg számukra helyeket, ahol templomokat építhetnek. Illetvállásuk a püspöknek nem kis örömet okozott. Lakomát rendezve az asztalához hívta őket a többiekkel, gazdagokkal, szegényekkel, az összes ott levőkkel.” *Árpád-kori legendák*, 84.

*tóriumának eredendő patrocíniumát.*⁸⁰ E messzire vezető konklúziót azonban nem támogatja egyetlen létező adat, s maga az egyházi gyakorlat sem. Ajtony „territórium” nem volt egyházmegye, az általa alapított templom, illetve monostor patrónusa (Keresztelő Szent János) így nem volt az egész tartomány védőszentje. Az egyházmegyét Szent István alapította, első püspöke Gellért volt, ő építtetett székesegyházat Szent György tiszteletére a Maros partján⁸¹ (Szent Györgyhöz mind Szent István, mind Szent Gellért erősen kötődött), a székesegyház patrónusa pedig az egyházmegye patrónusa is egyben. Mi indokolta volna Gellértet követően, a már valóban létező egyházmegyében a patrocíniumváltást, amire vonatkozóan se dokumentum, se példa nincs?

Hasonló a helyzet egy másik legendarész értelmezésével kapcsolatban is. A Vata-féle pogánylázadás közepette népes gyülekezet indult Gellért részvételével Fehérvárról Budára, András és Levente fogadására. Útközben Gellért – a vértanúságra készülvén – misét mondott és búcsúzó-buzdító prédikációt tartott a diósi (= diódi) Szent Szabina-templomban, melyről mindkét legenda megemlékezik:

e)	Legenda maior	Legenda minor
	Quo audito sanctus Gerardus, Beztridus, Budi, Beneta et Zonug comes, qui convenerant ad Albam Regalem cum multitudine christianorum, egressi sunt de Alba versus Budam, ut Endre et Levente honorifice susciperent. Cumque predicti episcopi festinanter venissent ad locum, qui	...predicta seditio exorta est in qua dum in Alba Regia urbe remearet vir Domini ad ecclesiam sancte Sabine

⁸⁰ SZEGFŰ, *Szent Gellért prédikációi*, 25.

⁸¹ THOROCZKAY G., The dioceses and bishops of Saint Stephen, in: *Saint Stephen and his country. A newborn kingdom in Central Europa: Hungary, Essais on Saint Stephen and his age*, ed. by ZSOLDOS, A., Bp., 2001, 62–63.

dicitur Dyod, in ecclesia Sancte Sabine, Gerhardus

missam celebravit

et exhortationis gratia de fide catholica premioque vite eterne sollempnem sermonem populo assistenti fecit. In fine sermonis prorumpens in lacrimas, sic ait: »Fratres et coepiscopi mei et omnes alii fideles, qui adestis, scitote nos hodie ad Dominum nostrum Iesum Christum cum corona martirii in eterna gaudia perventuros. Ego enim notum facio vobis arcanum Dei, quod michi in hac nocte revelatum est. Vidi enim Dominum nostrum Iesum Christum in gremio Matris sue Virginis Marie sedentem nobisque ad se vocatis de manu sua corporis et sanguinis sui eucharistiam porrexit.« ... Post hec beatus Gerhardus ammonuit eos, ut confiterentur alterutrum peccata sua, et audita missa ... letificati omnes communicaverunt...⁸²

virginis et martyris hospitatus est, ubi cenantibus fratribus ait: »Fratres et amici, cras ad cenam Agni Dei vocamur, absque excusatione properemus, pro Christo moriamur.«

Altero vero inlucescente die pater sanctus missam celebravit, menseque Christi multitudinem coadherentium participem fecit

ac letus ad martyrium pergebat.⁸³

⁸² SRH, II, 501,27–502,17. – „Erre a hírre Szent Gellért, Beszteréd, Bödi, Benéta és Szónok ispán, akik sok kereszténnyel Székesfehérvárra gyűltek össze, elindultak Fehérvárról Buda felé, hogy Andrást és Leventét tisztességgel fo-

Az idézett részlettel többen is foglalkoztak.⁸⁴ Jelenits hagiográfiai és liturgiátörténeti szempontból is rendkívül megalapozott tanulmányában rámutatott arra, hogy Gellért halála előtti búcsúbeszéde archaikus elem, evangéliumi párhuzama Krisztus búcsúvétele tanítványaitól az utolsó vacsorán. A toposz számos szent legendájában felbukkan, közöttük Szent Adalbert püspökében is.⁸⁵ Ehhez társul az utolsó mise és áldozás Adalbertnél is. A *Nagyobb legendában* mindez kiegészül Gellért álmával, mely a vértanúság előrejelzése. A *Nagyobb legenda* részletező, epikus előadásmódjával szemben a *Kisebb legenda* néhány sora mély, szimbolikus tartalommal gazdagodott: elmaradt az álom, helyette az „utolsó vacsorán” Gellért megjövendölte társainak másnapi találkozásukat Isten Bárányával a közös áldozásban, majd a vértanúságban.

gadják. Mikor aztán az említett püspökök sietve arra a helyre értek, melyet Diódnak neveznek, Gellért Szent Szabina templomában misét mutatott be, és a jelenlevő népnek buzdításul ünnepi beszédet mondott a katolikus hitről és az örök élet jutalmáról. A beszéd végén könnyekre fakadva így szólt: »Testvéreim és püspöktársaim, s ti hívők, akik itt vagytok, tudjátok meg, hogy mi a mai napon a mi Urunk Jézus Krisztushoz jutunk a vértanúság koronájával az örök boldogságba. Mert im, tudotokra adom azt az isteni titkot, amely előttem az éjjel feltárult. Láttam ugyanis a mi Urunk Jézus Krisztust szenteséges anyjának, Szűz Máriának az ölében ülni, amint bennünket magához szólított, és saját kezével megáldoztatott testének és vérének szentségével...« Ezek után Szent Gellért figyelmeztette őket, hogy vallják meg egymásnak bűneiket, és a mise végeztével buzgó imádságba fogtak, az örök boldogság biztos reményében, mint leendő vértanúk, felvidultan megáldoztak.” *Árpád-kori legendák*, 90.

⁸⁴ SRH, II, 477,17–25. – „...kitört a megjövendölt lázadás. E lázadás idején az Úr embere Székesfehérvárra való visszatértében megszállt Szent Szabina szűz és vértanú egyházában. Itt ezt mondta étkezés közben a testvéreknek: »Testvéreim és barátaim, holnap az Isten Bárányának asztalához vagyunk hivatalosak. Mentegetőzés nélkül siessünk, haljunk meg Krisztusért.« Másnap hajnalban a szent atya misét mondott, és a velük tartók sokaságát Krisztus asztalában részeltette, majd vidám lélekkel indult a vértanúságba.” *Árpád-kori legendák*, 71–72. Az idézett szöveg elejének latinsága romlott.

⁸⁴ HORVÁTH, *A Gellért-legendák forrásértéke*, 55–57.; CSÓKA, *A latin nyelvű történeti irodalom*, 152–153.; JELENITS, *Caena Agni – mensa Christi*; SZEGFŰ, *Szenti Gellért prédikációi*, 24–25.

⁸⁵ L. CSÓKA, i. h.

Szegfű nem teológiai és hagiográfiai, hanem történeti, egyház-történeti szempontból közelít a jelenethez, az utóbbival azonban bizonytalan talajra lép. Fejtegetése szerint *sietett* a „küldöttség” Fehérvárról Budára a hercegek fogadására, de a sietség ellenére 8–10 km-es kitérőt tettek Diódra, hogy ott a Szent Szabina-templomban Gellért „ünnepi misét mondhasson”. Ez a nap Gellért vértanúságának napja is, Szegfű tulajdonképpen ezt szeretné pontos dátumhoz kötni. Abból indul ki, hogy Gellért püspök egyházmegyéjének védőszentje Keresztelő Szent János, akinek „nyakavágásáról” augusztus 29-én emlékezik meg az Egyház. Szegfű szerint Gellértnek ezen a napon mindenképpen miséznie kellett, sőt, egy olyan templomot kellett keresnie, amelynek ugyanekkor volt a búcsúja. Szent Szabina ünnepe is augusztus 29-re esik, ezért lett volna a nagy kitérő, s ebből az következnek, hogy Gellért augusztus 29-én szenvedett vértanúságot. Valójában, mint fentebb már rámutattunk, a Keresztelő Szent János-patrocíniumnak a csanádi egyházmegyére nézve nincs alapja. Olyan megszorítás sem ismert, mely szerint egy püspök saját egyházmegyéjén kívül valamely templomban csak a templom védőszentjének ünnepén misézhetne. (Ráadásul Keresztelő Szent János júniusi és nem augusztusi ünnepére szentelték általában a templomokat, így az augusztusi ünnep ilyen elszánt megülése még a patrocínium logikájából sem következnek.) Másfelől Diósd a Székesfehérvár–Buda útvonalra esik (2. melléklet),⁸⁶ így önként kínálkozott a lehetőség, hogy a püspök – akár a hercegekkel való „történelmi” találkozásra, akár saját vértanúságára készülve – a település templomában misét mondjon. Az utolsó mise, mint láttuk, hagiográfiai toposz is. Szent Gellért halálának augusztus 29-re való datálása a fenti okfejtés alapján tehát nem meggyőző.

De fejezzük be Gellérttel magával. „...in ecclesia Sancte Sabine Gerardus missam celebravit et exhortationis gratia *de fide catholica premioque vite eterne sollempnem sermonem* populo assistenti *fecit*”.⁸⁷ Gellért a Szent Szabina-egyházban misét celebrált, és buzdításul a hitről és az örök élet jutalmáról tartott

⁸⁶ Diód ~ Diósd I. GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, IV, Bp., 1998, 568–569.

⁸⁷ SR11, II, 502,1–4.

ünnepi prédikációt a jelenlévő híveknek. Gellért homiliáriumának élén, mint láttuk, a *Hiszkegy* magyarázata állt, s élete utolsó szentbeszéde – a legenda szerint – ugyancsak az egyetemes hitről, hitvallásról szólt. „Hec est fides mea, Domine Deus meus ... Hanc in me semper auge, et sicut tu es, ita me credere doce”⁸⁸ – fohászzkodott egykor, e hitet hirdette élete során, s e hitért nyerte el végül a vértanúság koronáját.

⁸⁸ HEINZER, *Neues zu Gerhard von Csanád*, 5.

II. PÜSPÖKI PRÉDIKÁCIÓ A XI–XII. SZÁZAD FORDULÓJÁN MAGYARORSZÁGON

Sermók Hartvik püspök szertartáskönyvében (Zágráb, MR 165)

A XI. században Európa-szerte csak néhány eredeti prédikáció-gyűjtemény született, ezek egyike Szent Gellért püspök nagyhírű, általános használatra szánt prédikációs segédkönyve. A kötet sajnos csak nyomokban maradt fenn. Az első teljes sermókat Hartvik püspök *Agenda pontificalis*¹ őrizte meg a XI–XII. század fordulójáról. Ezekkel a meghatározott liturgikus alkalmakra szánt püspöki beszédekkel eddig senki sem foglalkozott.

1. Az *Agenda pontificalis* kutatástörténete

Hartvik szerkönyvében többféle liturgikus könyv: egy ordinarius, egy pontificale és egy rituale elemei keverednek. A kódex a zágrábi érseki könyvtár legkorábbi, XIV. századi leltárában *Missale antiquissimum*ként szerepel, mai elnevezése a kiváló zágrábi liturgiátörténész professzortól, Kniewald Károlytól származik.² Első komoly ismertetője Germain Morin volt,³ akinek 1926-ban tett alapvető megállapításait csak néhány ponton egészítette ki utóbb Kniewald. Morin fedezte fel a nagyszombaton énekelt

¹ *Bibliotheca Hungarica*, 2947. A 300×230 mm nagyságú, 120 levél terjedelmű kódex a zágrábi székesegyházi könyvtárból került letétként mai őrzési helyére, a zágrábi egyetemi könyvtárba. Jelzete: MR 165, mikrofilm-jelzete az OSzK-ban FM 1/2269c.

² KNIEWALD Károly, Hartwick győri püspök *Agenda pontificalis*-a, *MKsz* 65 (1941), 1–21.

³ MORIN, G. OSB, *Manuscrits liturgiques Hongrois des XIe et XIIe siècles*, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 6 (1926), 54–67.

Exultet végén Chartuirgus püspök nevét (f. 84r)⁴, melyet a német Hartwig latin megfelelőjének tekintett, s felvetette annak lehetőségét, hogy személye azonos azzal a Chartuitius püspökkel, aki Kálmán király megbízásából egy Szent István-legendát írt. Elfogadta egyúttal Pauler Gyula felvetését a Hartvik és Arduin név azonosságát illetően, amiből az következett, hogy a legendaszerző Hartvik és Arduin győri püspök, aki ugyancsak Kálmán király követeként járt 1097-ben Szicíliában, egyazon személy.⁵ Morin óvatos megfogalmazása szerint, ha mindezen azonosítás megáll, a szerkönyv a győri székesegyház számára készült 1100 körül.⁶ Ezután a kódexben szereplő topográfiai utalásokat azonosította (Szűz Mária-székesegyház, Szent István protomártír kápolnája), s ezzel is megtámogatta a győri provenienciát. Felhívta a figyelmet jó néhány liturgikus érdekességre, de a kötet egyik legmeglepőbb jellegzetességének a többször felbukkanó, vége-hossza nincs beszédeket tartotta.⁷

A következő, s mindmáig utolsó önálló tanulmányt Kniewald Károly szentelte a kódexnek. Kniewald elfogadta Morin eredményeit, és igyekezett újabb érvekkel megerősíteni azokat. Erre azért is szükség volt, mert időközben Varjú Elemér Szent István legendáinak közreadása alkalmával nagy szenvedéllyel megtámadta az Arduin és Hartvik nevek azonosíthatóságának elméletét és konkrétan Morin cikkét is. Számos német Hartwig püspököt ajánlott a szerinte nem létező győri püspökkel szemben, és a szerkönyvet teljes egészében német eredetűnek ítélte.⁸

Kniewald szerint a *Missale antiquissimum* leltári cím csak arra utalhat, hogy a kódex a zágrábi székesegyház legrégebbi liturgikus könyvei közé tartozott, vagyis az új egyházmegye alapítása-

⁴ MORIN, *Manuscrits liturgiques*, 57.: „una cum papa nostro ill. et antistite nostro *Chart uirgo* (!), et gloriosissimo rege nostro ill.”

⁵ PAULER Gyula, *Ki volt Hartvich püspök? Századok* 17 (1883), 803–804.

⁶ MORIN, *Manuscrits liturgiques*, 58.

⁷ MORIN, *Manuscrits liturgiques*, 57., 11. jegyzet: „C'est une des caractéristiques les plus frappantes de la liturgie représentée par notre manuscrite, que ces paroles à tout propos, et parfois de longue démesurée.”

⁸ VARJÚ Elemér, *Legendae sancti regis Stephani. Szent István király legendái a legrégebbi kézirat alapján az Ernst-kodex hasonmásával*, Bp., 1928, 95–98.

kor, 1094-ben⁹ került az *Esztergomi Benedictionaléval*¹⁰ és a *Szent Margit Sacramentariummal*¹¹ együtt Zágrábba.¹² Sikerült kimutatnia az *Agenda pontificalis* hatását is a zágrábi liturgiára.¹³ A győri helyrajzi viszonyokat ugyancsak pontosította, szerinte a húsvétvasárnapi és az áldozócsütörtöki körmenet a Szent István-kápolna helyett a protomártírnak szentelt plébániatemplomot érintette. Legvégső érve: „Mivel a zágrábi rítus csak valamely magyarországi egyházmegye szertartásrendjéhez igazodhatott, ezért már csak ez az egy körülmény is arra a feltevésre készítet, hogy MR 165. főpapi agendája Magyarországon keletkezett.”¹⁴ Kniewald (Morinhez hasonlóan) rámutatott a kötet sok karakterisztikus pontjára, felhívta a figyelmet a benne szereplő liturgikus játékokra (*Tractus stellae, Quem quaeritis, Officium infantum nyomai*)¹⁵ és sürgette a megjelentetését.

A tudományos közvéleményt Hartvik püspök személye természetesen a Hartvik-legenda miatt foglalkoztatta elsősorban. A kiélezett vitát – újabb adatok híján – máig nem sikerült megnyugtatóan lezárni. Ha manapság jobbára a győri püspököt jelölik is meg szerzőként, ezt általában kérdőjellel teszik, vagy a „legvalószínűbb hipotézis” megszorítással.¹⁶

⁹ Első püspöke Duh 1087–1093 k. cf. ENGEL Pál–KOSZTA László, Zágráb püspökei, in *KMTL*, 740.

¹⁰ KNIEWALD Károly, Az esztergomi Benedictionale (Zágráb MR 89), *MKsz* 65 (1941), 213–231.; TÖRÖK József, Az esztergomi Benedictionale, in: *Kezdeés és újrakezdeés*, szerk. BEKE Margit, Bp., 1993. 69–72.

¹¹ KNIEWALD Károly, A „Iahóti kódex” (zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából, *MKsz* 62 (1938), 99–112.; VESZPREMÝ László, Legkorábbi hazai sacramentariumaink, in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., 1989, 121–135.

¹² KNIEWALD, *Hartwick győri püspök*, 12.

¹³ KNIEWALD, *Hartwick győri püspök*, 9–11.

¹⁴ KNIEWALD, *Hartwick győri püspök*, 20.

¹⁵ KNIEWALD, *Hartwick győri püspök*, 13–16.

¹⁶ GYÖRFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza*, II, D–Gy, Bp., 1987, 590.; SZOVÁK Kornél, Győri püspökség története, in: *KMTL*, 244. (A szerző az SRH, II, 1938/1999, 772. Hartvikra vonatkozó összefoglalásában a kérdést nyitva hagyta.) GERICS József, *Hartvik győri (?) püspök*, I. (Szt.) István életrajzának írója, in: *KMTL*, 255.; KLANICZAY Gábor, *Az uralodók szentsége a középkorban*, Bp., 2000, 307.; THOROCZKAY Gábor, *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez*, in:

Annak a véleménynek, hogy a győri-zágrábi *Agenda pontificalis*ban szereplő Hartvik nem a XI/XII. század fordulóján működő győri püspök, legutóbb Szigeti Kilián adott hangot. Mivel álláspontja Várnagy Antal *Liturgikájában* 1999-ben ötödízben látott napvilágot,¹⁷ s a könyvet teológusok tankönyvként, világiak segédkönyvként használják, érdemes szó szerint idézni: „Frigyes salzburgi metropolita-érsek, de főleg utóda, a szentként tisztelt Hartwick (991–1023) sikeresen folytatta a térítést, és a magyar egyház szervezésével megadták a magyarságnak az első liturgikus irányítást, sőt a liturgikus könyveket. Liturgiánk így a salzburgi metropolita szokásain és rítusán alapszik, annak liturgikus könyveire épül. Ennek első emléke, s egyúttal a magyar liturgia alapokmánya az eddig Hartwick győri püspök *Agenda Pontificalis*ának tartott kódexünk, mely a valóságban Hartwick salzburgi érsek szerkönyve. A salzburgi missziósok hozták azt Magyarországra, s ez szabályozta liturgiánknak a szentmisén kívüli szertartásait. Annyira mintaként szolgált, hogy még 200 év múlva is eszerint másolta le a megfelelő szertartásokat a *Pray-kódex*be mint tankönyvébe a veszprémi káptalani iskolában tanuló magyar papnövendék.”¹⁸

Az idézetet, melyet jegyzetek nem kísérnek, két ponton rögtön meg kell cáfolnunk, anélkül hogy a salzburgi liturgia hatását a magyarországi liturgia kezdeteire kétségbe vonnánk. A Zágrábban őrzött *Agenda pontificalis* – írása alapján – a XI/XII. század fordulóján készült, így ez a példány semmiképpen nem lehetett a majdnem száz évvel korábban élt főpap szerkönyve. A *Pray-kódex* nem tankönyv, hanem különböző szövegekkel kiegészített sacramentarium, amely minden kétséget kizáróan egy Szent János titulusú bencés kolostorban készült. Erről a következő fejezetben bővebben lesz szó. Sajnálatos, hogy a jőnevű zenetörténész téves megállapítása a friss kiadások révén (1993, 1995, 1999) a megalapozott újdonság látszatát keltheti.

„Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére*, szerk. PITI Ferenc–SZABADOS György, Szeged, 2000, 569–591.

¹⁷ VÁRNAGY Antal, *Liturgika*, Abaliget, 1999^b. (Először 1975-ben jelent meg teológiai jegyzetként.) A IX. fejezet, A magyarországi római szertartású liturgia vázlatos története, Szigeti Kilián OSB összeállítása.

¹⁸ VÁRNAGY, *Liturgika*, 528.

Kniewald óta a kódexet csak vagy egy nagyobb liturgiátörténeti áttekintés részeként¹⁹, vagy meghatározott szempontokból vizsgálták. A legélénkebb érdeklődést a benne foglalt liturgikus játékok ébresztették.²⁰ Sajnos, nem nyújt biztos fogódzót a szerző könyv provenienciáját illetően sem a notációja, sem az írása. Szendrei Janka a XI. század végi datálását lehetségesnek tartja.²¹ A kódexben szereplő énekes tételek nagy részét német neumaírással látták el, ami ebben a korban Magyarországon is használatos volt. A német neumaírás eszköztárától idegen (magyar) elemek csak a XII. századi zágrábi használat során bejegyzett neumák között találhatóak.²² Veszprémy László korai szövegemlékeink írását elemezve az *Agenda pontificalis* a XI/XII. század fordulójára, illetve a XII. század legelső évtizedeire datálja, és egy rajnainak nevezett, de délnémet területen is előforduló írástípus hazai jelentkezését fedezi fel benne.²³

Én magam is a századforduló tájára datálom a kódexet, valamivel korábbra, mint a *Szent Margit Sacramentariumot*. A XII. század első évtizedeit már kicsit későinek tartom, mert nagyon sok a szövegben az *e caudata* (í az *æ* helyettesítésére) és még az *æ* is előfordul. Ugyanakkor az egymás mellett álló két *i-n* általában nincsenek vesszők, vagy ha vannak, utólag kerültek oda (l. a III. számú mellékletet²⁴). Az idézett sacramentariumban jóval keve-

¹⁹ TÖRÖK József, A középkori magyarországi liturgia története, in: *Kódexek*, 49–66.

²⁰ KARSAI Géza, *Középkori vízkereszti játékok. A győri »Tractus stellae« és rokonai*, Bp., [1943]; *Régi magyar drámai emlékek*, I, szerk. KARDOS Tibor, Bp., 1960.

²¹ SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981, C 64; uő, *Középkori hangjegyírások Magyarországon. A magyar notáció története – Német neumaírások Magyarországon*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1983.

²² SZENDREI, *Középkori hangjegyírások*, 116.

²³ VESZPRÉMY László, A 12. századi magyar kódexírás alakulása, *Századok* 132 (1998), 227. és 230.

²⁴ Példaként a kódex 58v lapját idézem. (A mellékleten csak a 14–22. sorok láthatóak.) A bal felső sarokban egy nagy lyuk éktelenkedik, ezt a sriptor körülírta. 2] ceteris, aliis; 3] haec; 11–12] ecclesie (az *ecclesia* szót korábban gyakran írták *æ*-vel); 15] sancte ecclesie éssé (az elbizonytalanodást jelzi, hogy az *e caudatát* gyakran rossz helyen használják); 16] alii, ágroti; 20] quic maculé, adhesionem (itt viszont hiányzik az *æ* jelzése).

sebb az *e caudata*, a dupla *i*-n pedig vesszők vannak. Abban mindenképpen egyetértek Veszprémy Lászlóval, hogy a három korai zágrábi kódexet nem érdemes mindenáron az egyházmegye alapításánál korábbra datálni. Kerülhettek ezek néhány évtizeddel később is az új székesegyház birtokába.

Az eddigiekből kiderül, hogy az *Agenda pontificalis* győri provenienciája csupán egy megfontolandó érvekkel alátámasztott hipotézis. A német eredet gyanúja nem alaptalanul merül fel időről időre. Ha a kódexben olvasható litánia nem szakadna meg a harmadik szent után, ha Chartuirus neve mellett a pápáét vagy a királyét is beírták volna a könyörgésbe stb., nem lehetnének kétségeink. Az viszont meggyőződésem, hogy Kniewaldék gondosan felépített rendszere helyére egy-egy ötletet bevetni nem érdemes; felváltani csak újabb adatok birtokában, vagy egy hasonlóan koherens, de még meggyőzőbb összefüggésrendszer jegyében lenne célszerű. A kódex zágrábi használata viszont a XII. század korai évtizedeitől tényszerűen bizonyítható.

2. A kódex sermói

Fentebb láttuk, hogy Germain Morin milyen meglepőnek találta az *Agenda pontificalis*ban olvasható terjengős sermókat. Források és párhuzamok után nyomozva azt tapasztaltam, hogy ez ugyan ritka, de nem példa nélküli gyakorlat. A pontificalék a püspökök számára fenntartott szertartásokat tartalmazzák, s e szertartások során a főpapoknak esetenként prédikálniuk kell. Egyéb alkalmakra nagyszámú sermonarium és homiliarium áll a prédikátorok, adott esetben a püspök rendelkezésére, ezek azonban különleges alkalmak meghatározott személy által előadandó meghatározott mondandóval. A pontificalékban háromféle megoldással találkozunk:

1) A leggyakoribb, hogy egy-két szóval előírják, miről kell a püspöknek beszélnie. Pl. a XII. századi *Pontificale Romanum*ban a nagycsütörtöki krizmaszentelés előtt ez áll: „His ita statutis convertat se episcopus, aut cui ille praeceperit, tam ad clerum

quam ad populum, et *faciat sermonem de confectione chrismatis congruentem.*”²⁵

2) Máskor bővebben részletezik, hogy miről kell a sermónak szólnia. Pl. a (X. századi?) arles-i pontificale hamvazószerdán előírja az érseknek, hogy mielőtt kivezetné a penitenseket a templomból, mondjon beszédet nekik arról, mennyire állhatatosnak kell lenniük a bűnbánatban, a böjtölésben, a virrasztásban, az alamizsnálkodásban és az imádságban, hogy az Úr elvezesse őket a bűnbánat gyümölcseéhez.²⁶

3) Végül, néha a püspök kész sermo-mintát kap. Erre négy példát találtam: a) A X. századi sherborne-i pontificaléban egyházszentelésre két hosszú népnyelvű (angolszász) homília olvasható.²⁷ b) A bécsi Nationalbibliothek cod. lat. 1817. jelzetű XII. századi passai pontificaléjában nagycsütörtökön a krizmaszentelés előtt olvasható az első pontban idézett rubrika, majd az egész szertartás végén egy teljes sermo a krizmáról (ff. 41r–42v): „Item sermo de chrismate. Chrismate unguendum primum Moyses in Exodo iubente Domino commisit...”²⁸ c) Martène egy (IX. századi?) beauvais-i pontificaléból teljes terjedelmében idéz egy püspöki sermót nagycsütörtökre, melynek kezdete: „Magnum divinae bonitatis indicium est, fratres mei...”²⁹ (Ugyanez az incipit nálunk is szerepel, a szövegközlés kapcsán visszatérünk a kérdésre.)

²⁵ ANDRIEUX, M., *Le Pontifical romain au moyen-âge. I. Le Pontifical romain du XIIe siècle*, Città del Vaticano, 1940, 223, 28–29.

²⁶ MARTÈNE, E., *De antiquis ecclesiae ritibus libri tres ex variis insigniorum ecclesiarum pontificalibus, sacramentariis, missalibus, breviariis, ritualibus sive manualibus, ordinariis seu consuetudinariis, cum manuscriptis tum editis...* II, Antverpiae, 1764 52: „Ilic faciat Archiepiscopus sermonem, qualiter se habere debeant in penitentia, ieiuniis, vigiliis, eleemosynis et orationibus instantes, ut Dominus perducatur eos ad fructum penitentiae.”

²⁷ LEROQUAIS, V., *Les Pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de la France*, Paris, 1937. II, 9. (Paris, BN ms. lat. 943. f. 156–160., 164–169.)

²⁸ A sermo Isidorus *De ecclesiasticis officiis* c. szertartástanának *De chrismate* c. fejezetével kezdődik (CCSL 113, 106).

²⁹ MARTÈNE, *De antiquis ecclesiae ritibus*, II, 111–112. Sajnos a pontificalét Martimort-nak nem sikerült azonosítania. MARTIMORT, A.-G., *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène. Étude codicologique*, Città del Vaticano, 1978, 67–68.

A Hartvik-féle *Agenda pontificalis*ban Morin említett megjegyzése ellenére csak nagycsütörtökön találunk *ad populum* sermókat, igaz, ekkor a nap különböző liturgikus eseményeihez kapcsolódóan négyet is.

2.1. *Admonitio* a visszafogadott penitensekhez

Az ünnep első nyilvános szertartása a vezeklők feloldozása és ünnepélyes visszafogadása az Egyházba. A szertartás során a püspök rövid intő beszédet, admonitiót mond a vezeklőknek, ez a kódexünkben olvasható első nagycsütörtöki sermo. A rubrica így szól: „Iterum penitentes manualim ab archidiacono reddantur episcopo et episcopus reddat diacono, qui ex parte eius est, et ordinatim congregentur, sicque restituentur ecclesiæ. Deinde incipiat episcopus predicare contra ieiunos” (f. 47r).

Audivistis, fratres karissimi, qualiter primus homo, Adam scilicet, propter transgressionem pr(æ)ceptorum Dei, et propter peccatum quod suadente diabolo perpetravit, a paradiso sit eiectus, et qualiter per humilitatem Christi et per ieiunium ipsius, ac per passionem resurrectionemque sit a suo peccato redemptus. Pro similique causa, qua ille de sede paradysi pulsus ad ima inferni deiectus est, vos a sinu sanctæ matris ecclesiæ eiecti fuistis. Nunc, fratres mei, vos diligenter ammoneo, ne vos ad similia peccata, pro quibus a sinu sanctæ ecclesiæ proiecti fuistis, velitis recurrere, et bonum, quod penitendo gessistis, pio animo custodiatis.

De Dei misericordia non desperetis, quia ipse peccantes omnes ad se revertentes, pœnitentiam pro delictis volentes agere, clementer ac misericorditer suscipit, nam ipse ait, *nolo mortem peccatoris, sed ut convertatur et vivat* (Ez 33, 11). Et alibi: *Revertimini* (f. 47v) *ad me et ego revertar ad vos* (Mal 3, 7).

Legitur etiam, fratres mei, in libro Regum de David rege et propheta ab Uria milite suo uxorem propriam abstulisse,

atque ipsum Uriam missum ad Ioab principem sui exercitus, interfici iussisse. Quod factum dum latere non potuit, nam ipse non solum modo facta, sed etiam hominum cogitationes frequenter inspicit. Denique Nathan prophetae propheticum spiritum demonstravit, ipsum David tale crimen perpetrasse. Ipsum vero Nathan iussit ad eum causa agendi poenitentiam procedere. Qui cum ad eum pervenisset, quasi iudicium ab eo inquirens, praedictum peccatum sibi demonstravit, et Dei amicitiam, nisi eum poeniteret, omnino perdidisse. Quaesivit ab eo, quid de illo homine faciendum esset, qui cum haberet centum oves, omnibus illis dimissis, pauperi non habenti nisi tantum modo unam, illam sibi rapuit. Quod cum audivisset rex, illum protinus, qui talia fecit, morte moriturum iudicavit. Nathan vero statim indicavit ei se ipsum sua sententia iudicavisse, et nisi poenitentiam ageret, se suo iudicio periturum. Ille vero ag- (f. 48r) noscens se peccasse, poenitentiam agere festinavit. Accepta vero et peracta poenitentia, Deus ei crimen, quod fecerat, licet grande, condonavit (cf. 2 Rg 11–12), simili modo vobis sinceram poenitentiam peregistis, sine dubio condonabit.

„Hallottátok, kedves testvéreim, hogy az első ember, tudniillik Ádám, hogyan űzetett ki a paradicsomból Isten parancsainak áthágása miatt, s a bűn miatt, amelyet az ördög tanácsára elkövetett, s hogyan váltatott meg bűnéből Krisztus alázatossága, bűntje, kínszenvedése és feltámadása által. Hasonló okból, amiért ő paradicsomi lakhelyéről kiűzetett és a pokol fenekére vettetett, ti is ki voltatok vetve az anyaszentegyház kebeléből.” Nemcsak az általános egyházi tanításra utal a püspök a sermo elején Ádámra hivatkozva, hanem a kizárást kísérő feddő szavakra emlékeztet: „Ecce eieceris hodie a sinu ecclesie matris tuę propter peccatum tuum, sicut Adam, primus homo eiectus est a paradiso propter transgressionem suam.”³⁰ A bűnösök mostanra levezekelték bűneiket, bűntöltek, virrasztottak, jótékonykodtak, imádkoztak, esetleg zarándokoltak. A püspök arra figyelmezteti őket, hogy most

³⁰ A kódexben a nagycsütörtöki zsolozsmarend megadása után (ff. 42r–43r) van beszúrva egy rövid „Ordo ad dandam poenitentiam” fejezet (43r–44r).

már tartsanak ki a jóban, nehogy hiábavaló legyen mindez. Isten könyörületességében viszont nyugodtan megbízhatnak, ő a legnagyobb bűnösnek is megbocsát, ha az megtér. Ezt két bibliai citátummal és egy bibliai példával erősíti meg. Az utóbbi Dávid királyé, aki szörnyű bűnt követett el Uriás ellen, Náthán próféta figyelmeztetésére azonban megbánta tettét és fölordozást nyert. Tipikusan egyszerű és eszköztelen néphez szóló beszéd ez, aminek népnyelven kellett elhangzania évről évre.

2.2. *Sermo generalis* Nagycsütörtökre

A második sermo valóban nagyon terjedelmes (ff. 55r–61v). A krizmaszentelés szertartásának elején, „*Sermo generalis de consecratione crismatis*” rubrika alatt olvasható. A cím és a hely azonban megtévesztő, a sermo gyakorlatilag az egész nagycsütörtöki liturgiára vonatkozik. A rubrika és az első sor megegyezik annak a beszédnek a címével és incipitjével, amelyet Martène idézett teljes terjedelmében egy beauvais-i pontificaléból (l. a 29. jegyzetet). Itt azonban másként folytatódik, pontosabban nem is tartozik az utána következő beszédhez. Azt, hogy az első sor egy önálló sermo incipitje, már akkor sejtettem, amikor még nem bukkantam rá a Martène-féle szövegre. Sermónk kompilátora csak emlékeztetőül jegyezhetette ide. Úgy tűnik, hogy az ünnepről sokkal általánosabban kívánt beszélni, mint az előtte fekvő sermominta, ezért átstrukturálta azt, és számos ponton kiegészítette más beszédekből és traktátusokból átvett részletekkel. A kompiláció folyamata ezúttal világosan nyomon követhető.

Bevezetésként jelzi a szerző az ünnep három legfontosabb liturgikus eseményét: ez az Utolsó vacsora napja (*Coena Domini*); ezen a napon fogadja vissza az Egyház a penitenseket; továbbá háromféle olajat szentelnek ma: a betegek kenetét, a katekuménekét és a krizmát.

1) Az Utolsó vacsora történetét és ezen belül az Eucharisztia megalapítását Máté és Márk evangélista szavaival mondja el. Ezután következik a nagycsütörtöki evangéliumi perikópa a láb-

mosásról (Io 13, 4–15). Mivel az előzményeket már részletesen előadta, a perikópa bevezető sorai itt hiányozhatnak. Az evangélium megismérlése a prédikációban nem fölösleges, hiszen ekkor népnyelven hangzik el: ez lesz az evangélium „bötű szerént való magyarsága” vagy „magyarázatja”.³¹ Ezután következik az evangélium verseinek szimbolikus értelmezése Béda nagycsütörtöki homíliája alapján. Pl. „*Fölkelt a vacsorától, letette felső ruháit azt jelezte (significabat), hogy az emberi testet, melyet magára öltött, le készül tenni a kereszten.*”

2) A Krisztus vérévé vált borból Júdás méltatlanul ivott, ezért belébújt a Sátán: így jár az, aki tisztátalan lélekkel veszi magához az Úr testét és véréét. Ez egyúttal utalás a nagycsütörtöki episztolára (1 Cor 11, 18–32). A penitensek nyilvános kiközösítése ezen a napon véget ért, ők vezekeltek bűneikért; dupla büntetés vár viszont azokra, akik gyónás és penitencia nélkül járulnak a nagycsütörtöki közös szentáldozáshoz. Az átváltoztatott kenyér és bor misztériumát, s azt, hogy nemcsak üdvösségre, hanem kárhozatra is juttathatják az embert, Paschasius Radbertus (790 k.–860 k.) *De corpore et sanguine Domini* c. traktátusa alapján adja elő a kompilátor.³² Radbert idézett műve volt az első kimerítő értekezés az Eucharisztia-tanról. Levélformában szerkesztett traktátusáról, melyet Mária mennybevitelének szentelt, az előző fejezetben volt szó; abból Szent Gellért merített.

3) A sermo harmadik részében a szent olajokkal és a szentelési liturgiával kapcsolatos tudnivalókat mondja el a püspök, a Martène által közölt krizmaszentelési sermóra, Amalarius (775 k.–850 k.) *Liber officialis* c. szertartástanára és Radbert idézett traktátusára támaszkodva.

A sermo közlésénél megtartottam az eredeti helyesírást, csupán az *u*-t és a *v*-t jelölöm ejtés szerint és a rövidítéseket oldottam fel. Mivel az *e* caudata szerepet játszhat a datálásban, rövidítés esetében zárójelbe tettem. A szó szerinti idézeteket kurzívál-

³¹ A kifejezés az *Érdy-kódex*ben nagyon sokszor előfordul a perikópa fordítások bevezetéseként. *Érdy-kódex* (1526 körül), kiad. VOLF György, Bp., 1878. (Nyelvmemléktár 4–5.)

³² Latinul: PL 120 és CCCM 16, magyarul: Paschasius Radbertus, Krisztus Testéről és Vérééről, in: Paschasius Radbertus – Ratramnus, *Az Úr Testéről és Vérééről*, ford. ROKAY Zoltán, Bp., 2001, 11–177.

lam, az ünnep perikópájából származó idézetet egyúttal félkövérrel szedtem. < > zárójelben toldottam be a scriptor saját javításait. A Biblián kívüli forrásszövegeket az összehasonlíthatóság kedvéért a második hasámban, párhuzamosan megadom.

(f. 55r) SERMO GENERALIS DE CONFECTIONE
CRISMATIS³³

Magnum divine bonitatis est indicium, fratres mei.³⁴

Tribus modis, fratres carissimi, dies iste ab omnibus (f. 55v) fidelibus cèlebratur,

1) hęc enim dies cęna Domini dicitur,³⁵

2) et in hac die penitentes recipiuntur a sancta cęclesia et pontifice per manus sacerdotum, qui diabolo suadente in criminalibus culpis lapsi fuerant,

3) et hodie consecratur oleum. Oleum pro infirmis et oleum catecuminum, oleumque principalis crismatis.

1) Cenavit igitur Dominus cum discipulis suis ante diem festum paschę, et antequam tradendus esset, ut pr(ę)dictum erat a prophętis tradi in manus iniquorum et crucifigi, mori et resurgere, **cum dilexisset suos, qui erant in mundo, usque in finem dilexit eos** (Io 13, 1).

³³ A cím a sermót megelőző rubrikában szerepel, ugyanez a címe a Martène által idézett beauvais-i kézirat nagycsütörtöki sermójának is. MARTÈNE, *De antiquis ecclesiae ritibus*, L. IV, c. XXII, f. 111.

³⁴ E bevezető mondatnak nincs kapcsolata a folytatással, Martène-nál ez áll: „Magnum divine bonitatis est indicium fratres mei, o vos sacerdotes Domini, et ceteri clerici necnon et laici, quod nos pius Conditor et Redemptor noster incolumes in hunc locum congregare dignatus est, ut credimus, ad nostram aeternam salutem, et Ecclesiae catholicae sublimitatem, quia hodie exemplo Domini Salvatoris et Apostolorum suorum operandum est mysterium, quod absconditum fuit a saeculis saeculorum.” Uo.

³⁵ MARTÈNE: „Ilaec enim dies Coena Domini dicitur, quia in ea Salvator noster Pascha et convivium fecit...” Uo.

Quid est enim: **dilexit eos usque in finem**? Id est usque <ad> mortem dilexit, quia in tantum dilexit suos, ut moretur propter eos, et non solum propter eos, sed etiam pro omnibus, qui credituri erant in ipsum per verba eorum.

...in finem dilexit eos, id est in tantum dilexit, ut ipsa dilectione vitam ad tempus finiret corporalem, mox de morte ad vitam, de hoc mundo transiturus ad Patrem.³⁶

Cenantibus autem eis accepit Iesus panem, benedixit, fregit, dedit discipulis suis dicens: »Accipite et comedite, hoc est corpus meum.« Et accepto calice gratias agens benedixit, et dedit illis dicens: »Bibite ex hoc omnes. Hic est calix san- (f. 56r) *guinis novi testamenti, qui pro vobis et multis effundetur in remissionem peccatorum« (Mt 26, 26–28). Et cœdentibus illis dixit: »Amen dico vobis, quia unus ex vobis me traditurus est (Mt 26, 21). Filius quidem hominis vadit sicut scriptum est de illo. Ve autem homini illi, per quem filius hominis tradetur. Bonum esset illi si natus non fuisset homo ille« (Mt 26, 24). At illi ceperunt contristari, et dicere ei singillatim: »Numquid ego?« (Mc 14, 19). Erat autem ex discipulis unus, qui et recubuit in cena super pectus eius et dixit: »Domine, quis est qui tradet te?« Cui respondit Dominus Iesus: »Ille est cui ego intinctum panem porrexero.« Et cum intinxisset panem dedit Iude (cf. Io 13, 25–26). Deinde **surgit a cena, et ponit vestimenta sua, pr(œ)cinxit se linteo, misitque aquam in pelum, et cœpit lavare pedes discipulorum, et extergere linteo, quo erat pr(œ)cin<c>tus. Venit prius ad Petrum, dixitque ei Petrus: »Non lavabis mihi pedes in cœternum.« Respondit Dominus: »Si non laveri te, non habebis partem mecum.« <Et dixit Petrus>: »Domine, non tantum pedes, sed et manus et caput.« Dixit ei Iesus: »Qui lotus est, non indiget nisi ut pedes lavet, sed est mundus totus. Et vos mundi** (f. 56v) **estis, sed non omnes.« Sciebat enim, quisnam esset traditurus eum, propterea dixit: »mundi estis, sed non omnes.« Postquam ergo lavit pedes eorum, accepit ves-***

³⁶ Beda Venerabilis, *Homilia XXV In Coena Domini*. (PL 94, 130 C.)

timenta sua, et cum recubisset, iterum dixit eis: »Scitis, quid fecerim vobis? Vos vocatis me 'magister' et 'domine', et bene dicitis, sum etenim. Si ergo ego lavi vestros pedes dominus et magister, et vos debetis alter alterius lavare pedes. Exemplum enim dedi vobis, ut quemadmodum ego feci vobis, ita et vos faciatis« (Io 13, 4–15).

Beda

Surrexit a cena, et posuit vestimenta sua (Io 13, 4), significabat se positurum humanum corpus, quod assumpsit, in cruce.

Lintheo pr(é)cinxit se (Io 13, 4), indicabat ipsum habitum corporis, quem induit, non sine dolore passionis depositurum.

Lavit pedes discipulorum (cf. Io 13, 12). In lavatione pedum demonstrabat remissionem omnium peccatorum. Nam quod dicit, ***exemplum dedi vobis, ut quemadmodum ego feci vobis, ita et vos faciatis*** (Io 13, 15), ostendit nobis, ut si qui offenderint contra nos, dimittamus, sicut et nos a Domino Patre nostro nobis dimitti rogamus.

Surrexit a coena, et posuit vestimenta sua, quando temporaliter cum hominibus amplius conversari desistens membra corporis assumpti deposuit in cruce.

Accepto lintheo praecinxit se ... ut significet se habitum corporis, quem induit, non sine pressura dolorum, sed longa crucis tribulatione deponere.³⁷

... Manifeste denuntiat, quod lavatio pedum illa quidem remissionem peccatorum designaret.³⁸

... ob quorum quotidianam sordationem simul et emundationem quotidie dicimus orantes: ***Et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris*** (Mt 6, 12).³⁹

³⁷ Beda, *Hom. XXV.* (PL 94, 131 B–C.)

³⁸ Beda, *Hom. XXV.* (PL 94, 132 A.)

³⁹ Beda, *Hom. XXV.* (PL 94, 132 B–C.)

Et post l<a>vationem pedum, quod dicit, **accepit vestimenta sua** (Io 13, 12), significa- (f. 57r) bat ipsum corpus humanum positum in sepulchro se suscepturum, et post suam resurrectionem per quadraginta dies manifestaturum iam inmortale.

Postquam vero lavit pedes ... accepit vestimenta sua ... Quia postquam patiendo in cruce ... accepit membra immortalia, quae mortalia posuerat, ac cum post resurrectionem apparuisset discipulis, ac familiariter cum eis esset etiam in convalescendo per dies quadraginta conversatus...⁴⁰

2) Nam Iudas postquam de manu Domini buccellam accepit, continuo in illum satanas intravit (cf. Io 13, 27), quia eam indigne accepit, et abiit ad Iudeos, ut traderet Dominum. Accepit Iudas buccellam sibi non ad salutem, sed ad iudicium (cf. 1 Cor 11, 27–29).⁴¹ Ideo, fratres karissimi, cavere debetis, ne indifferenter accedatis ad sanctum altare, et accipiatis ipsum corpus Domini et sanguinem, quod suis semel tradidit discipulis, et quod cottidie per manus sacerdotum vobis pr(é)bet. Quicumque ergo digne percipiunt hoc, Christus in eis manet, et ipsi in Christo, et unum membrum efficiuntur in Christo. Ex quo videlicet quisquis tollit membrum Christi et facit membrum meretricis, aut certe <per> quodlibet grave delictum membrum diaboli, hic profecto non est in corpore Christi, quia factus est alterius membrum (cf. 1 Cor 6, 15–16). Sicut illa mulier, quae fornicatur cum alio, proprio contempto marito, sic unaqueque anima contempto Conditore suo, cuius corpori unita erat, consentiens suasionibus et operibus diaboli.

Id- (f. 57v) circo illi, qui suspensi erant ab ecclesia, eo quod membrum Christi fecerant membrum diaboli in criminalibus culpis labendo, hodie peracta pœnitentia ecclesiam introducuntur per manus pontificum. Quicumque ergo absque confessione et

⁴⁰ Beda, *Hom. XXV.* (PL 94, 132 B–C.)

⁴¹ A nagycsütörtöki Epistola (1 Cor 11, 20–32) vonatkozó része: *Itaque quicumque manducaverit panem hunc, vel biberit calicem Domini indigne, reus erit corporis et sanguinis Domini. Probet autem seipsum homo, et sic de pane illo edat, et de calice bibat. Qui enim manducat et bibit indigne, iudicium sibi manducat et bibit, non diiudicans corpus Domini.*

absque penitentia ecclesiam intrans audet corpus et sanguinem Domini accipere, ei debet duplex esse in penitentia luctus, unus pro suis criminibus, alter vero pro hoc, quod negligenter et indigne accipere pr(é)sumpsit.

Radbertus

Cogitat ergo quisque infidelis, quod indignus possit accipere hoc, non aliud quidem attendens, nisi quod videt, neque intelligens, nisi quod ore sentitur. Nequaquam igitur credit aut intelligit, quale vel quantum iudicium sumit, nempe quia simul omnes edere visibiliter cernit, nec si aliqua virtus sit in eo, sapit.

De angelorum vero pr(é)sentia dubitare nemo potest, et veraciter hoc credat, quia ultores angeli nec semel indigne communicanti parcerent, nisi bonitas Dei prohiberet, in cuius iudicio pendent cuncta, et qui neminem vult perire, sed vult ut conver- (f. 58r) *tantur et plangent peccata sua qu(é) commiserant, et sic iuvant in Deo.*

Pensate, fratres, quam terribile est indigne ad communionem accedere inter angelorum frequentiam, et quam terribile est

Cogitat enim infidelis, quod digna et sancta possit accipere, non aliud quidem attendens, nisi quod videt, neque intelligens, nisi quod ore sentitur. Nequaquam igitur credit aut intelligit, quale vel quantum iudicium sumit, nempe quia simul omnes ex uno edere visibiliter cernit, nec si aliqua sit ultra virtus in eo satis ex fide sapit.⁴²

...de angelorum praesentia dubitare omnino non debes⁴³...

...ultores angeli nec semel indigne communicanti parcerent, nisi bonitas Christi, in cuius iudicio pendent omnia,⁴⁴...

Idcirco inter angelorum frequentiam quam terribile sit indigne ad communionem accedere, debet quisque cogi-

⁴² Paschasius Radbertus, *Liber de corpore et sanguine Domini*, c. 6. (PL 120, 1282 C–D.)

⁴³ Radbertus, *Lib. de corpore*, c. 8. (PL 120, 1288 A.)

⁴⁴ Radbertus, *Lib. de corpore*, c. 8. (PL 120, 1293 A.)

carnem Christi comedere, non aliam, nisi quam de Maria Virgine assumpsit, et quae crucifixa est, et sepulta.

Sed quia Christum vorari dentibus fas non est, volunt hunc panem et vinum carnem veram consecratione Spiritus Sancti creari, creando vero pro mundi vita cottidie immolari,

et neque ab alio, quam ab ipso Christo porrigitur, licet visibilis sacerdos assistere et singulis tribuere videatur, quia quod iste per ignorantiam indifferenter omnibus tribuit, Christus sua virtute ex se ipso decernit, cui ad remedium, cuique ad iudicium tribuatur.

Quis autem carnem ipsius et sanguinem iure percipit, nisi ab ipso, cuius est sanguis? Et ideo ad iudicium alius, alius ad salutem accipit.

Nam qui cum Iuda contemplore suo peccato reus tenetur, cum Iuda utique condempnatur, et qui cum Petro et ceteris fidelibus (f. 58v) fideliter participatur, cum Petro quoque et ceteris aliis in corpore consecratur.

tare; imo quam terribile sit ipsum corporis ac sanguinis sacramentum, ubi plenissime virtus Christi accipitur...⁴⁵

...sed quia Christum vorari fas dentibus non est, voluit in mysterio hunc panem et vinum vere carnem suam et sanguinem consecratione Spiritus Sancti potentialiter creari, creando vero quotidie pro mundi vita mystice immolari,⁴⁶

et neque ab alio, quam ab ipso Christo pontifice porrigitur, licet visibilis sacerdos assistere, et singulis tribuere videatur, quia quod iste per ignorantiam omnibus indifferenter tribuit, Christus virtute maiestatis suae interius, cui ad remedium, cuique ad iudicium tribuatur, divinitus discernit.

Quis enim carnem ipsius et sanguinem, nisi ab ipso iure percipit, cuius est caro? Et ideo alius accipit mysterium ad iudicium damnationis, alius vero virtutem mysterii ad salutem.

Nam is, qui cum Iuda pro contemptu suo et vitio criminis reus tenetur, cum Iuda utique condempnatur, et qui cum Petro et caeteris fideliter et devote participatur, cum Petro quoque et caeteris apostolis in corpore consecratur.⁴⁷

⁴⁵ Radbertus, *Lib. de corpore*, c. 8. (PL 120, 1288 A.)

⁴⁶ Radbertus, *Lib. de corpore*, c. 4. (PL 120, 1277 C-D.)

⁴⁷ Radbertus, *Lib. de corpore*, c. 8. (PL 120, 1288 A-B.)

Hæc ideo patefecit vobis, ut caveatis vobis ab omnibus malis, et ne indigne accedere pr(ę)sumatis ad corpus et sanguinem Domini.

3)
Hodie ergo – ut diximus – tribus modis oleum consecratur, pro infirmis et catecuminis, oleumque principalis chrismatis.

Martène

Hodie tribus modis consecratur oleum, oleum pro infirmis et pro populo, oleum principalis chrismatis, et oleum ad unguendos catecumenos.⁴⁸

De oleo vero, quo unguuntur infirmi,

Amalarius

dicit beatus Iacobus apostolus: Infirmatur quis in vobis, inducat presbiteros ecclesię et orent super eum, unguentes eum oleo in nomine Domini, et si in peccatis sit, dimittentur ei (Iac 5, 14–15). Unde patet ab ipsis apostolis hunc morem sanctę ecclesię esse traditum, ut energumini vel alii quilibet cęgroti unguatur oleo pontificali consecrato benedictione.

Unde Beda: „Dicit apostolus Iacobus: *Infirmatur quis in vobis, inducat presbiteros ecclesię, et orent super eum, unguentes eum oleo in nomine Domini, et si in peccatis sit, dimittuntur ei (Iac 5, 14–15).* Unde patet ab ipsis apostolis hunc sanctę ecclesię morem esse traditum, ut inergumini, vel alii quilibet aegroti unguantur oleo pontificali benedictione consecrato.⁴⁹

De oleo enim, quo unguuntur catecumini, ipsa verba consecrationis eiusdem demonstrant dicendo,

⁴⁸ MARTÈNE, *De antiquis ecclesię ritibus*, L IV, c. XXII, f. 111.

⁴⁹ Amalarius, *Liber officialis*, L. I, c. 12, 5, ed. HANSSENS, I. M., Città del Vaticano, 1948. (Studi e testi 139) 68, 32–37.

Menardus

In illo oleo unguuntur catecume-
ni,

*ut si quæ maculæ adheserunt
corpori aut menti, postquam ad
scrutinium accesserunt, rece-
dant, et deinceps munimentum
habeant (f. 59r) per hanc unc-
tionem, ut non possit ad eos
diabolus repedare.*

ut si quæ maculæ adhaeserunt
corpori aut menti, postquam ad
scrutinium accesserunt, rece-
dant, et deinceps munimentum
habeant per hanc unctionem,
ut non possit
diabolus repedare.⁵⁰

Ergo – ut diximus – hodie consecratur oleum principalis chrisma-
tis. Principale enim ideo dicitur, qui <a> quo figurabatur Chri-
stus ab omnibus Christi fidelibus principaliter veneratur, et colit-
ur. Cur vero ampullis vitreis recondatur, et nunc coopertum,
modo vero nudum populis salutandum deferatur hoc sacramen-
tum?⁵¹

Amalarius

*Ampulla cum chrismate quo-
dammodo significat corpus
Domini sumptum ex Virgine.
Quod antequam transiret ad
altare crucis, aliquo tempore
erat coopertum, et aliquo nu-
dum. Primevo tempore erat coo-
pertum, quando fugit in Ægyp-
tum, quasi non esset rex regum,
et quando ita portatus est ad
templum, quasi non esset om-
nipotens, quando ita subditus
erat parentibus, quasi non esset
auctor parentum. In his et his
similibus coopertum latebat.*

Ampulla cum chrismate quo-
dammodo corpus Domini ex
Virgine assumptum significat.
Quod antequam transiret ad
altare crucis, aliquo tempore
coopertum erat, et aliquo nu-
dum. Primaevo tempore coo-
pertum erat, quando ita fugit
in Aegyptum ..., quasi non
esset rex regum, ... quando ita
portatus est ad templum, qua-
si non esset omnipotens, ...
quando ita subditus parenti-
bus, quasi non esset auctor pa-
rentum. In istis omnibus coo-
pertus latebat...

⁵⁰ Menardus, Hugo, *Notae et observationes*. (PL 78, 330 D.)

⁵¹ A szövegben *sacramentum continetur*, ez azonban elírás lehet, mivel a mon-
dat elején már ott van a *recondatur* állítmány.

Nudum erat, postquam cœpit miracula facere, simulque pr(̇)dicare, et se Deum demonstrare, ut <quando> inquit: »Ego et Pater unum sumus« (Io 10, 30).

In his et aliis nudus erat.

Ampulla vero postquam benedicta fuerit, et ab altari redit, a pontifice et ministris altaris visibilis et nuda salutatur. (f. 59v) Hoc significat, quod Christus postquam ad altare crucis transivit, pr(̇)sentiam suam corporaliter eis exhibuit, quos testes suc̄ resurrectionis esse voluit. Quod ceteris invisibilis et cooperta ad salutandum defertur, significat, quod

rediens in cœlum, invisibilis hominibus factus est, ut ipse testatur: »Exivi a Patre et veni in mundum, iterum relinquo mundum et vado ad Patrem« (Io 16, 28). Nos vero quamvis pr(̇)sentiam eius corporalem non videamus, tamen eum venerando cottidie salutamus.

Nudum erat, postquam coepit miracula facere, ... simulque praedicare, et Deum se demonstrare, ut inquit: »Ego et Pater unum sumus.«⁵²

At, postquam transivit ad altare crucis, id est ad immolationem, quasi ad consecrationem episcopi, ... aliqua parte temporis nudum corpus suum demonstravit. Quae pars ad memoriam reducitur per ampullae nuditatem, quam episcopi et diaconi salutant. ... Ast, postquam salutata est a pontifice et ministris altaris, ampulla cooperitur, ut a nemine nuda videatur. Cooperta tamen salutatur ampulla: Christus nempe, postquam praesentiam suam eis secundum suam dispositionem praebuit, quos voluit esse testes suae resurrectionis, ascendit in caelum, et invisibilis hominibus factus est, ut ipse testatur: »Exivi a Patre et veni in mundum, iterum relinquo mundum et vado ad Patrem« ... Quamvis praesentiam eius corporalem non videamus, tamen eum venerando cotidie salutamus.⁵³

⁵² Amalarius, *Liber officialis*, L. I, c. 12, 29–30. (kisebb kihagyásokkal), ed. cit. 76, 26–77., 4.

⁵³ Amalarius, *Liber officialis*, L. I, c. 12., 30–31., ed. cit. 77., 5–23.

Quapropter non solum ego, sed et sacerdotes, et vos etiam fideles laici, simul manus levemus in cælum,

ut inde queramus auxilium, quo digne possumus implere istud ministerium. Quia enim sanctum et magnum est, ideo Dei auxilio et vestro indigeo. Nemo tam dignus esse potest, qui sine divino auxilio et fidelium adiutorio possit hoc ministerium perficere, quanto magis ego indignus. Hoc enim ministerium tale est, ut nostris pollui non possit peccatis.

Potest enim Deus sine oleo sanare infirmos, sanctificare suos, et demones expellere, sed propter (f. 60r) fragiles aguntur hec visibilia, ut spiritualia et invisibilia credantur.

Erat enim antiquo tempore tantum in regibus et sacerdotibus hæc unctio, per quam Christus figurabatur.

Sed postquam Dominus noster verus rex et sacerdos a Deo Patre cælesti unguento est delibu-

Martène

Quapropter opus est non solum mihi indigno, sed etiam vobis omnibus, ut levemus corda cum manibus ad Deum in caelum, quatenus inde speremus auxilium, quo rite possit adimpleri quod agendum est istud ministerium.

Nemo enim satis idoneus, nemo prorsus est dignus, qui pro se sine divino auxilio et ceterorum adiutorio hoc ipsum valeat peragere. Quanto magis ego indignus. Hoc enim mysterium tale est, ut et nostris peccatis pollui non possit...⁵⁴

Potest enim Deus sine oleo sanare infirmos, sanctificareque suos, et demones effugere. Sed propter fragiles et animales aguntur haec visibilia, ut spiritualia et invisibilia credantur facilius.

...eratque eo tempore tantum in regibus et sacerdotibus mystica unctio, qua Christus figurabatur; unde et nomen eius a chrismate dicitur.

Sed postquam Dominus noster verus rex et sacerdos aeternus a Deo Patre caelesti ac mystico

⁵⁴ A 33. jegyzetben idézett bevezető mondat után következő mondatok.

tus, iam non solum pontifex et reges, sed omnis ecclesia chrismate consecratur.

unguento est delibutus, iam non soli pontifices et reges, sed omnis Ecclesia unctione chrismatis consecratur.⁵⁵

Unde et Gre<ce> Christus, Latine unctus dicitur, et a cuius sacro nomine chrisma nomen accepit. Sicut enim a Christo chrisma dicitur, sic a Christo christiani vocantur.

Chrisma<te> vero consecratur aqua baptismatis, et efficitur fons cœlestis gratiæ. Fons enim cœlestis gratiæ baptisma est. Baptisma autem est aqua, quæ tempore passionis de latere Christi simul cum sanguine profluxit, in aqua Christo credentes lavantur ab omnibus suis peccatis.

Martène
Oleo vero sacri crismatis conficitur aqua baptismatis, et efficitur fons gratiæ caelestis.

Baptisma enim est aqua, quæ tempore passionis de latere Christi simul cum sanguine profluxit, nullumque, ut Isidorus ait, aliud elementum est, quod in hoc mundo purget universa...⁵⁶

Inde et populus fidelium nominatur,⁵⁷ quæ dicitur fluxisse de latere Christi,

ut unde mulier creata est, quæ deceperat priorem Adam, inde rursus ecclesia formetur, cuius Christus in cruce peccata tulit. Constat ergo, quia omnes in se lavit, dum peccata omnium in

Radbertus
ut unde mulier, que deceperat priorem Adam, creata est, inde rursus Ecclesia formetur, cuius Christus in cruce peccata tulit. Quo constat ergo, quia omnes in se levavit, dum causas om-

⁵⁵ A sermo különböző helyeiről származó idézetek. Az utolsó két bekezdést Isidorustól vette át a Martène által közölt sermo szerzője is: Isidorus, *De ecclesiasticis officiis*, c. 26. (PL 83, 823 A–B.)

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Cf. Radbertus, *Lib. de corpore*, c. 11. (PL 120, 1308 B): *Unde in Apocalypsi angelus aquas esse populus interpretatur...*

cruce tulit. Idcirco ecclesia (f. 60v) vere dicitur manasse de latere Christi,

nium pertulit in cruce. Idcirco Ecclesia ... iure de latere dicitur manasse...⁵⁶

ut sicut ille due res simul manaret, sic ipsa in Christi renata baptismate unum efficiatur cum Christo, et vocetur sponsa Christi.

In quo nimirum baptismo Spiritus Sanctus in animam nascentis diffunditur, ut universa ecclesia

uno spiritu vivificetur, et unum corpus efficiatur, quia sicut omnia membra corporis nostri una anima vivificantur et reguntur, ut ex compage membrorum unum corpus fiat, ita totius ecclesie membra uno Spiritu Sancto reguntur et vivificantur, ut unum corpus efficiantur.

Si quis ipsum spiritum non habet, hic non est eius (Rm 8, 9). Sicut nemo dubitat, quod unusquisque nostrum adhuc utero matris clausus occulte animam accipiat, ut sit homo in anima[m] vivente[m] (Gn 2, 7), ita ut mater nescit, quando per eam, priusquam exeat, ingrediatur in illum, sic nemo dubitare debet, quod in aqua baptismi priusquam infans a fonte surgat, Spiritus Sanctus

Radbertus

In quo nimirum baptismo et deinceps Spiritus Sanctus in animam nascentis diffunditur, ut universa Christi Ecclesia uno spiritu percepto vivificetur, et corpus unum efficiatur, quia sicut omnia membra corporis nostri una vivificantur et reguntur anima, ut ex compage membrorum unum corpus fiat, ita totius Ecclesie membra uno Sancto reguntur et vivificantur Spiritu, ut unum corpus Christi efficiant.

Quia si quis spiritum Christi non habet, hic non est eius (Rm 8, 9). Nemo igitur dubitat, quod unusquisque nostrum utero matris adhuc clausus accipiat, licet occulte, animam, ut sit homo in animam viventem, ita interdum, ut mater nesciat, quando per eam in illo, priusquam exeat, vita ingrediatur. Sic plane nemo dubitare debet, quod in alveo baptismi priusquam infans a fonte surgat,

⁵⁶ Radbertus, *Lib. de corpore*, c. 11. (PL 120, 1308 B.)

in eum, qui renascitur, adveniat.

Si enim invisibilis spiritus ex coitu patris et libidine matris, invisibiliter vivificat sata hominis membra, quanto magis ipse Spiritus Sanctus, qui re- (f. 61r) plet orbem terrarum, offert se in aquam baptismi, ut omnibus renascentibus per fidem ingerat se, quatenus per eum filii Dei vocemur, ac membra Christi, et ex omnibus unum corpus fiat, unum caput Christus, singuli autem electi alter alterius membra (Rm 12, 5).

Spiritus Sanctus in eum, qui renascitur, adveniat.⁵⁹

...Si inter paterna interdum stupra et materni criminis flagitia ex libidine sata, vivificat hominis membra, quando magis ubique praesens Spiritus Sanctus, quia replet orbem terrarum, offert, ut omnibus per fidem renascentibus se promptus ingerat, quatenus per eum membra Christi unum sentiant, et ex omnibus unum fiat corpus.⁶⁰

2.3. Sermo de fide

Az előző sermóhoz közvetlenül kapcsolódik egy újabb rövid, egyszerű beszéd a katolikus hitről mint a legnagyobb erényről. A püspök ezzel vezette be a *Credót*. Szent Gellérttel kapcsolatban szóltunk arról, hogy a *Credo* fejtegetése milyen fontos helyet kapott a hazai prédikációs gyakorlatban, hogy Gellért ezzel kezdte homiliáriumát, s hogy legendája szerint vértanú halála előtt is a katolikus hitről prédikált. A Hartvik-féle *Agenda pontificalis*ban végre konkrét szöveget is találunk.

Si quis, fratres karissimi, vult edificare domum, si sapiens est, primum ponit fundamentum, ut si veniat pluvialis tempestas vel venti validi, non corruat. Similiter, fratres,

⁵⁹ Radbertus, *Lib. de corpore*, c. 3. (PL 120, 1276 A–B.)

⁶⁰ Radbertus, *Lib. de corpore*, c. 3. (PL 120, 1276 C.)

qui pro criminibus suis a Deo fugit, et factus est membrum diaboli, si redire vult ad Creatorem suum, Deum omnipotentem, in primis habere debet *fidei scutum* (cf. Eph 6, 16), unde possit se defendere contra universas fraudes diaboli. Maxima et prima omnium virtutum est fides catholica, quam qui non habet, etiam si bona alia fecerit, non prosunt ei, quia <sicut> homo non potest se defendere a vulnere, si non habet clipeum, sic etiam non potest peccator se defendere ab insidiis diaboli, qui est invisibilis, si non habet fidem. Videte, qualis sit fides: Christus in Bethania dixit ad Martham: »Credis, (ut) si suscitem fratrem tuum Lazarum?« Ait: »Credo, (f. 61v) Domine« (cf. Io 11, 23–27). Ergo credidit <et> vidit gloriam. Latro pendens in cruce habuit fidem, quando dixit: »Memento mei, dum veneris in regnum tuum.« Cum dixit Dominus: »Hodie mecum eris in paradiso« (Lc 23, 42–43). Petro iterum <dixit> cum cepisset mergi: »Modice fidei, quare dubitasti?« (Mt 14, 31). Ecce in fide apostolus dubitavit, latro credidit. Sic <qui> in vita sua diaboli artem vitare non poterat, una hora credidit, sic diabolus superavit. Ergo, fratres, omnes ad fidem sancte Trinitatis currite, ut beatissimam gratiam percipiat, et sic interrogati elevatis manibus in celum dicite: Kyrie. Credo Deum Patrem omnipotentem...

A *Credo* mindenesetre szokatlan helyen van itt, a krizmaszentelési szertartás elején, a rákövetkező részletes *Confiteor*ral és az *Absolutió*val együtt. Úgy tűnik, a szerkönyv összeállítója lehetőség szerint igyekezett a sermókat egy helyre gyűjteni.

2.4. Pseudo Ágoston-sermo a nagycsütörtöki lábmosásra

A negyedik sermóra (ff. 71v–73r) este, a lábmosás szertartása keretében került sor, egy szokatlan aktus, a hal megáldása után.⁶¹ A *Multa quidem Dominus et Salvator noster in dispensatione humanitatis suę...* kezdetű beszéd maga ismert, Szent Ágostonnak tulajdonítva adta ki a Vatikáni Könyvtár Cod. Vat. 479. jelzetű sermonariumából Angelo Mai.⁶² A lábmosásról szóló nagycsütörtöki evangélium eléneklésére a szertartás kezdetén ismét sor került, a rövid sermo az evangélium expositiója. Krisztus, az örök fenség, akinek angyalok szolgálnak, tanítványai lábának megmosásával a legmélyebb emberi alázatról adott példát, hogy ne akarjunk embertársaink fölé kerekedni. A cselekedet egyúttal szent misztérium is, a víz Krisztus által itt is, akár a keresztségben, a bűnöktől tisztít meg. Mivel kiadott szövegről van szó, a prédikáció közlése itt fölösleges.

A Hartvik-féle *Agenda pontificalis* sermói prédikációs segédanyagként szolgáltak a mindenkori püspököknek, aki a hosszú és változatos nagycsütörtöki szertartás során legalább négy alkalommal mondott népnyelvű beszédet a híveknek. A sermók jelen formájukban – a Ps.-Ágoston beszédet kivéve – vagy a Hartvik-féle *Agenda pontificalis* mintapéldánya számára, vagy egyenesen e szerkönyv számára készültek.

A fenti sermóknak köszönhetően abban a kivételes helyzetben vagyunk, hogy konkrét fogalmunk lehet XI–XII. század fordulójának átlagos püspöki prédikációs gyakorlatáról. A beszédek nem eredetiek, stilisztikai szempontból sem különösen értékesek, de nem is ez a lényeg, hiszen úgymint népnyelven kellett elmondani őket. A püspök a latin nyelven folyó liturgia látható eseményeit, kellékeit és azok szimbolikus tartalmát magyarázta meg bennük

⁶¹ MORIN, *Manuscrits liturgiques*, 57: „Enfin, un autre particularité de Jeudi saint étaít la Benedictio piscium, rite dont je ne trouve de trace de nulle part...”

⁶² MAIUS, A., *Novae patrum bibliothecae tomus primus continens s. Augustini novos ex codicibus Vaticanis sermones*, Romae, 1852, 331–332.

a híveknek. Ezzel az üdvtörténeli és morális tanításon túl magát a liturgiát tette átélhetővé számukra, s egyúttal a benne rejlő óriási erőt a tanítás szolgálatába állította.

3. Függelék

A nagycsütörtöki *Sermo generalis* fordítása

Kedves testvéreim, három dolgot ünnepel ezen a napon minden hívő:

1) ez az Utolsó vacsora napja,

2) ezen a napon fogadja vissza az Egyház és a püspök a papok által kézen fogva a bűnbánattevőket, akik korábban a sátán sugalmazására halálos bűnbe estek,

3) s ma szentelik meg az olajat: a betegek olaját, a megkeresztelendőkét és a legfőbb krizma olaját.

1) Az Úr tehát tanítványjaival vacsorázott a húsvét ünnepe előtt, mielőtt elárulták volna őt, ahogy a próféták megjövendölték, hogy átadják az ellenség kezére és keresztre feszítik, meghal és feltámad, *miel szerette övéit, kik e világban voltak, mindvégig szerette őket* (Io 13, 1). Mit jelent az, hogy *mindvégig szerette őket*? Azt, hogy mindhalálig, mivel annyira szerette övéit, hogy meghalt értük, de nemcsak értük, hanem mindenkiért, aki az ő szavaik révén hisz benne.

Midőn pedig vacsoráztak, vette Jézus a kenyeret, megáldotta, megszegette és tanítványainak adta, mondván: »Vegyétek és egyétek, ez az én testem.« És vette a kelyhet, hálát adott és odaadta nekik, mondván: »Igyatok ebből mindnyájan, mert ez az én vérem, az újszövetségé, mely értetek és sokakért kiontatik a bűnök bocsánatára« (Mt 26, 26–28). És amint ettek, így szólt: »Bizony mondom nektek, hogy egy közületek el fog árulni engem (Mt 26, 21). Az Emberfia ugyan elmegy, amint meg van írva róla, de jaj annak az embernek, aki az Emberfiát elárulja. Jobb lett volna annak, ha nem született volna az az ember« (Mt 26, 24). Azok

pedig elszomorodván kezdték egyenként kérdezni tőle: »Csak nem én, Uram?« (Mc 14, 19). Egyik pedig a tanítványok közül, aki a vacsora alatt Jézus kebelén nyugodott, így szólt: »Uram, ki az, aki elárul téged?« Az Úr Jézus felelte: »Az, kinek én a bemártott kenyeret adom.« És bemártván a kenyeret Júdásnak adta (vö. Io 13, 23 és 25–26).

Azután fölkelt a vacsorától és letette felső ruháit, s maga elé kötött egy kendőt, azután vizet öntött a mosdótálba és mosni kezdte a tanítványok lábát, és megtörölte a kendővel, mellyel körül volt övezve. Először Péterhez ment, és mondta neki Péter: »Az én lábamat soha meg nem mosod.« Felelte az Úr: »Ha meg nem moslak, nem lesz részed velem.« És mondta neki Péter: »Uram, akkor hát nemcsak a lábamat, hanem a kezemet és a fejemet is.« Mondta neki Jézus: »Aki meg van mosva, elég neki, hogy a lábát mossák meg, akkor egészen tiszta. Ti is tiszták vagytok, de nem mindnyájan.« Tudta ugyanis, ki az, aki őt elárulja, azért mondta, »tiszták vagytok, de nem mindnyájan.« Miután tehát megmosta azok lábát és fölvette felső ruháit, újra leülvén mondta nekik: »Tudjátok-e, mit cselekedtem veletek? Ti engem Mesternek és Úrnak hívtok, és jól mondjátok, mert az vagyok. Ha tehát én, az Úr és Mester, megmostam a ti lábatokat, nektek is meg kell mosnotok egymás lábát. Mert példát adtam nektek, hogy amint én cselekedtem veletek, ti is úgy cselekedjetek« (Io 13, 4–15).

Fölkelt a vacsorától és letette felső ruháit (Io 13, 4), ez azt jelképezte, hogy letenni készült a kereszten az emberi testet, melyet magára öltött.

Maga elé kötött egy kendőt (Io 13, 4), azt jelezte, hogy a test öltözékét, melyet magára vett, kinszenvedéssel készül levetni.

Megmosta a tanítványok lábát (vö. Io 13, 12). A lábmosásban a bűnök bocsánatát nyilvánította ki. Amikor ugyanis azt mondja, hogy *példát adtam nektek, hogy amint én cselekedtem veletek, ti is úgy cselekedjetek* (Io 13,4–15), megmutatta nekünk, hogy ha valaki vétkezik ellenünk, bocsássuk meg, ahogy mi is kérjük az Atyától, hogy bocsásson meg nekünk.

És amikor a lábmosás után *fölvette felső ruháit* (Io 13, 12), azt jelentette, hogy a levetett emberi testet a sírban újra magára veszi, és feltámadása után negyven napon keresztül már halhatatlan testben lesz jelen.

2) Júdásba pedig, miután az Úr kezéből átvette a falatot, rögtön belement a sátán (vö. Io 13, 27), mivel méltatlanul vette magához azt, és elment a zsidókhoz, hogy elárulja az Urat. Júdás a falatot nem az üdvösségére, hanem az ítéletére vette magához (vö. 1 Cor 11, 27–29). Kedves testvéreim, ezért óvakodnotok kell attól, hogy megkülönböztetés nélkül lépjete a szent oltárhoz, s vegyétek magatokhoz az Úr testét és véré, melyet egyszer ajánlott fel tanítványainak, s amit naponta nyújt oda nektek a papok keze által. Akik pedig méltón veszik magukhoz ezt, azokban Krisztus megmarad, s azok Krisztusban, s egy test lesznek Krisztusban. Ezért ha valaki Krisztus tagját elszakítja és parázna tagjává teszi, vagy valamely halálos bűn révén az ördög tagjává, ezentúl nem tartozik Krisztus testéhez, mert másnak a tagja lett (vö. 1 Cor 6, 15–16). Ahogy minden lélek, mely Teremtőjét megvetve, akinek testével egy, az ördög tanácsait és cselekedeteit követi, olyan, mint az az asszony, aki mással paráználkodik, saját férjét pedig megveli.

Azért azokat, akiket az egyház felfüggesztett, mivel halálos bűnbe esve Krisztus tagjait az ördög tagjaivá tették, ma, miután bűnbánatot tartottak, a püspökök kézen fogva visszavezetik az egyházba. Aki tehát gyónás és bűnbánat nélkül meri az egyházba lépve az Úr testét és véré magához venni, annak kétszeres banni valója lesz a vezeklésben, egyfelől saját bűnei miatt, s másfelől, mert hanyagul és méltatlanul merészelt áldozni. Bármelyik hitetlen azt gondolja ugyanis, hogy méltatlanul áldozhat, nem várva mást, mint amit lát, nem észlelve mást, mint amit szája ízlel. Így nem hiszi s nem érti, hogy milyen s mekkora ítéletet vesz magához, mivel csak azt látja, hogy a többiekkel együtt eszik, s nem érzékeli a benne rejlő erőt.

Az angyalok jelenlétében senki sem kételkedhet, hanem teljesen higgye el, hogy a bosszú angyalai egyszer sem kegyelmeznek a méltatlanul áldozónak, hacsak az isteni jószág nem tartja őket vissza. Az Ő ítéletén múlik ugyanis minden, Ő pedig senkit sem akar elveszíteni, hanem azt akarja, hogy térjenek meg és

bánják meg bűneiket, melyeket elkövettek, s így örvendezzenek Istenben.

Fontoljátok meg tehát, testvérek, hogy mily szörnyű dolog méltatlanul áldozáshoz járulni, körülvéve az angyaloktól, mily szörnyű dolog Krisztus testét így magunkhoz venni, azt a testet, melyet Szűz Máriától magára vett, mely megfeszítettet s mely eltemettetett. De mivel Krisztust nem illendő fogakkal rágni, azt akarta, hogy ez a kenyér és ez a bor váljék valóságos testté [és vérré] a Szentlélek megszentelése által, s miután ez megtörtént, ezt áldozza föl naponta a világ életéért. És nem más, hanem maga Krisztus nyújtja oda ezt nekünk, jóllehet egy pap áll ott láthatóan, s úgy látszik, hogy ő osztja ki az egyes embereknek. Mivel azonban ő tudatlanul, megkülönböztetés nélkül oszt mindenkinek, Krisztus a maga erejével maga dönt magáról, hogy kinek szolgál orvosságul, kinek pedig ítéletére. Ki kaphatná joggal a testet és a vért, ha nem az adná, akié a vér. Ezért az egyik a maga ítéletére, a másik a maga üdvösségére veszi magához. Ugyanis aki Júdással együtt saját bűnének semmibevétele miatt lesz vádlott, az Júdással együtt kárhozik el, aki pedig Péterrel és a többi hívővel együtt áhítatosan részesül az áldozatban, a testben megszentelődik.

Mindezt azért tártam föl nektek, hogy óvakodjatok minden bűntől, s hogy méltatlanul ne merészeljétek Krisztus testéhez és véréhez járulni.

3) Ma pedig, mint mondtuk, háromféle olaj szentelése történik, a betegeké, a keresztelendőké és a legfőbb krizma olajjáé.

Arról az olajról, amivel a betegeket kenik meg, azt mondja Szent Jakab apostol: *»Beteg valaki köztetek? Hívassa el az egyház papjait és ezek imádkozzanak fölötte, megkenvén őt olajjal az Úr nevében. És ha bűnökben van, megbocsáttatnak neki«* (Iac 5, 14–15). Ebből kitűnik, hogy azt a szokást, hogy az ördögösöket vagy más betegségekben szenvedőket a püspök áldásával megszentelt olajjal kenik meg, a szent apostolok hagyták az Egyháznak.

Arról az olajról pedig, amivel a keresztelendőket kenik meg, a szentelés szavai maguk vallanak: „ha valamely bűn tapad a testhez vagy a lélekhez, az távozzék, miután hitükről számot adtak, s ezután e kenet által legyenek védelmezve, hogy ne tudjon az ördög visszatérni hozzájuk.”

Tehát, mint mondtuk, ma történik a legfőbb krizma olajának megszentelése is. Legfőbbnek azért mondják, mert minden Krisztus-hívó azt tiszteli a legjobban és tartja a legnagyobbra, ami Krisztust jelképezi.

Miért tartják üvegampullában, s miért viszik a nép elé köszöntésre e szentséget egyszer elfedve, máskor meztelenül?

Az ampulla a krizmával az Úr testét jelképezi, melyet a Szűztől vett magára. Ő, mielőtt a kereszt oltárára lépett, egy ideig el volt fedve, egy ideig pedig le volt meztelenítve. Az első időben el volt fedve: akkor, amikor Egyiptomba menekült, mintha nem lett volna a királyok királya; akkor, amikor úgy vitték a templomba, mintha nem lett volna mindenható; akkor, amikor úgy engedelmeskedett szüleinek, mintha nem lett volna a teremlőjük. Ezekben s az ehhez hasonlóknak elfedve rejtett.

Meztelen lett, miután csodákat tett és prédikálni kezdett, s mint Isten mutatkozott meg, ahogy mondotta is: *»Én és az Atya egy vagyunk«* (Io 10, 30). Ezekben és egyebekben meztelen volt. Az ampullát pedig, miután megáldatott s az oltárról visszatért, a püspök és az oltárnál szolgálatot tevők látható formában, lemez-telenítve köszöntik. Ez azt jelenti, hogy miután Krisztus a kereszt oltárához lépett, testi valójában is megmutatkozott azoknak, akiket feltámadásának tanúivá akart tenni. Az, hogy egyébként láthatatlan formában, elfedve viszik a köszöntésre, azt jelzi, hogy Krisztus, visszatérve a mennybe, az emberek számára láthatatlan lett, amint maga mondja: *»Kijöttem az Atyától és jöttem e világba, ismét elhagynom e világot és elmegyek az Atyához«* (Io 16, 28). Mi, ámbár testi jelenlétében nem látjuk őt, mégis napon-ta áhítattal köszöntjük. Ezért nemcsak én, de a papok is, és ti is, laikus hívek, emeljük fel kezünket az ég felé, onnan kérve segítséget, hogy méltón tölthessük be ezt a misztériumot, mely oly szent és hatalmas, hogy szükség van hozzá Isten segítségére s a tiétekre. Senki sem lehet méltó ugyanis, hogy ezt a misztériumot beteljesítse isteni segítség és a hívek közreműködése nélkül, legkevésbé én, méltatlan.

Ez a szentség oly nagy, hogy bűneink sem képesek beszennyezni. Isten olaj nélkül is képes a betegeket meggyógyítani, az övét megszentelni és a gonosz lelkeket kiűzni, de a gyengék miatt szükség van ezekre a látható jelekre, hogy a lelki és láthatatlan dolgo-

kat higgyék. A régi időkben csak a királyok és a papok számára létezett a kenet, mely Krisztust jelképezte. De miután a mi Urunkat, aki valóságos király és valóságos pap, az Atya Isten égi kenettel kente fel, már nemcsak a püspököt és a királyokat, hanem minden egyházat is krizmával szentelnek fel. Aki görögül Krisztus, az latinul a Fölkent, és az ő szent nevéből származik a krizma. Amint pedig Krisztusról nevezték el a krizmát, ugyanúgy Krisztusról kapták nevüket a keresztények. Krizmával szentelik fel a keresztvizet, s lesz belőle az égi kegyelem forrása. Az égi kegyelem forrása ugyanis a kereszttség. A keresztvíz pedig az a víz, mely a szenvedés idején Krisztus oldalából vérrrel együtt folyt ki, amely vízben a Krisztusban hívők minden bűnüktől megtisztulnak. Ezért nevezik „hívők népének” azt a vizet, mely Krisztus oldalából kifolyt, hogy ahonnan az asszony teremtett, aki az első Ádámot félrevezette, ugyanonnan jöjjön létre az Egyház, melynek Krisztus a keresztben a bűneit elvette. Nyilvánvaló ugyanis, hogy mindent megmosott magában, midőn mindenek bűnét a keresztben elvette. Ezért méltán mondható, hogy az Egyház Krisztus oldalából áradt ki, hogy amint az a két dolog együtt áradt, úgy ő Krisztus keresztvizében újjászületve eggyé válik Krisztussal és Krisztus jegyese lesz.

A kereszttségben valójában a Szentlélek kiárad az újjászületett lelkébe, hogy az egész Egyházat egyetlen lélek éltesse és egy test legyen. Mert ahogyan egyetlen lélek élteni és irányítja testünk minden tagját, hogy a tagok összehangolásából egyetlen test legyen, úgy az egész egyház tagjait az egy Szentlélek irányítja és élteni, hogy egy testté legyenek. *Akiben pedig nincs Krisztus Lelke, az nem az övé* (Rm 8, 9).

Mint ahogy senki sem kételkedik abban, hogy mindnyájan anyánk méhébe zárva kapjuk meg titokban a lelkünket, hogy *az ember élő lélekké legyen* (Gn 2,7), úgy hogy az anya sem tudja, hogy mikor lép rajta keresztül (az élet) a megszületendő gyermekbe, ugyanígy senki sem kételkedhet abban, hogy a keresztvízben, mielőtt a gyermek a kútból felemelkednék, a Szentlélek megérkezik belé, hogy újjászülessék. Ha tehát a láthatatlan lélek láthatatlanul élteni az embernek az atya öleléséből és az anya vágyából nemzett tagjait, mennyivel inkább megjelenik a Szentlélek a keresztvízben, aki betölti a földkerekséget, hogy a kereszt-

ség által minden újjászületőben működni kezdjen, hogy általa Isten fiai legyünk és Krisztus tagjai, s mindnyájunkból egy test legyen, a fej Krisztus, *egyenként pedig egymás tagjai* (Rm 12, 5).

A hitről

Ha valaki, kedves testvéreim, házat akar építeni, ha bölcs, először alapot vet, hogy ha vihar jön vagy erős szél támad, ne döntse romba. Hasonlóan, testvéreim, aki bűnei miatt Istentől menekül és az ördögnek válik testrészévé, ha vissza akar térni Teremtőjéhez, a mindenható Istenhez, először a *hit pajzsával* (vö. Eph 6, 16) kell felszerelkednie, hogy azzal védekezhessék az ördög minden cselvetése ellen. Az első és legnagyobb minden erények közül a katolikus hit, mely ha valakiből hiányzik, még ha más jócselekedeteket művel is, azok mit sem használnak neki, mert ahogy az ember nem tud védekezni a sebek ellen, ha nincs pajzsa, úgy a bűnös sem tud védekezni az ördög cselszövése ellen, aki láthatatlan, ha nincs hite. Figyeljétek meg, hogy milyen a hit ereje. Krisztus Bethániában az mondta Mártának: »Hiszed, hogy föltámasztom a fivéredet, Lázárt?« Az válaszolta: »Hiszem, Uram.« (vö. Io 11, 23–27). Tehát hitt és meglátta a dicsőséget. A lator a kereszten függve hitt, amikor azt mondta: »Emlékezzél meg rólam, amikor az országodba érkezel.« Ekkor az Úr mondta: »Ma velem leszel a paradicsomban« (Lc 23, 42–43). Péternek pedig azt mondta, amikor süllyedni kezdett: »Kicsinyhitű, miért kételkedtél?« (Mt 14, 31). Íme, az apostol kételkedett hitében, a lator pedig hitt. Így az, aki élete során az ördög mesterkedését nem tudta elkerülni, egy órán át hitt, s legyőzte az ördögöt. Testvéreim, mindnyájan igyekezzetek tehát a Szentháromság hitére, hogy a legszentebb kegyelemben részesüljétek, és így azt megvallva, ég felé emelt kézzel mondjátok: Uram, irgalmazz.

Hiszek Istenben...

III. A SZÓBELISÉG ÉS AZ ÍRÁSBELISÉG HATÁRÁN

A Halotti Beszéd és Könyörgés műfajtörténeti helye

A középkori prédikációs irodalom a nagyközönség érdeklődésén általában kívül eső, speciális szakterület. Különös véletlen folytán azonban a legkorábbi magyar nyelvű szövegemlék éppen egy sermo, egy temetési beszéd, mely mind a magyar nyelvtörténet, mind a középkori magyar irodalomtörténet egyik legfontosabb, legtöbbet elemzett dokumentuma. Jelentőségének megfelelően a *Halotti Beszéd* ma általános iskolai tananyag, melyet Magyarországon jószerével mindenki ismer, és nemzeti múltunk egyik fontos relikviájaként tart számon.

A *Pray-kódex*ben fennmaradt XII. századi nyelvemlék és az ugyanott olvasható latin nyelvű temetési beszéd nemcsak hazai viszonylatban, hanem a műfaj európai történetében is egyedülálló szövegegyüttes, a két sermót ebben az összefüggésben kívánom elemezni.

A témával kapcsolatban néhány tényezőt érdemes előjáróban kiemelni (ezeket később részletesen tárgyalom):

a) A *Halotti Beszéd* a magyar nyelvű prédikációs irodalom egyetlen olyan emléke, melyet többé-kevésbé abban a formában jegyeztek le, ahogy elhangzott, illetve úgy mondták el, olvasták fel, amint rögzítették. A következő századokból csak latin sermókat kísérő magyar glosszák maradtak fenn. E glosszák azt bizonyítják, hogy az anyanyelvű prédikáció számára latin nyelvű sermók szolgáltak forrásul, melyeket alkalomról alkalomra szabadon tolmácsoltak.¹ A magyar nyelvű prédikáció eszköztára a mindennapi gya-

¹ Jellegzetes példák a XIII. századból a *Leuveni Kódex* glosszái, a XIV. századból a *Gyulafehérvári Sorok*, a XV. századból pedig a *Sermones Dominicales* két kódexének sokszáz magyar bejegyzése.

korlatban, a szóbeliségben alakult ki, a latin kultúrájú papságnak magyar nyelvű beszédmintákra közvetlenül nem volt szüksége. Végül a XVI. század eleji magyar nyelvű kódexeinkben a prédikáció már „fejlődésben van afelé, hogy tisztán írott műfaj váljék belőle”², ezek a kompilációk, sermo-fordítások írópultnál készültek és magánolvasásra vagy felolvasásra szánták őket.³ Olyan funkcióváltáson mentek át, mint amikor az egyházatyák sermóiból zsolozsmaolvasmányok lettek.⁴ (Maga a prédikációs gyakorlat még ekkor is latin mintákon alapult.)

b) Közvetlenül a magyar sermo mellett fennmaradt annak latin forrása, előképe: ez az együtt-hagyományozódás nemzetközi viszonylatban is nagyon ritka. A nyelvileg és tartalmilag is különböző két szöveg két különböző hallgatóság számára készült: latinul tudó klerikusoknak és csak magyarul értő laikus híveknek.

c) Egy hívő ember sírjánál elmondható nemzeti nyelvű sermomintára példát ebben a korban – a mi *Halotti Beszédünkön* kívül – csak német nyelvterületen találunk. Magyarországon a temetési beszéd gyakorlata feltehetően német befolyásra honosodott meg.

d) A szövegek egyfajta állandósulását jelzi, hogy nem prédikációgyűjteményben, hanem – teljesen szokatlan módon – egy szerkönyvben, egy, a pap miseimádságait tartalmazó sacramentariumban, illetve annak a misén kívüli szertartásokat magában foglaló rituále részében kaptak helyet.

e) A XIII. századtól a latin nyelvű koldulórendi sermonariumokban – mint Európában mindenütt – Magyarországon is megjelentek a skolasztikus sermo-minták a temetési beszéd műfajában is.

² TARNAI Andor, „A magyar nyelvet trni kezdik”, *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., 1984, 259., 263.

³ Fontossági sorrendben: *Érdy-kódex* (1526 körül), *Cornides-kódex* (1514–1519), *Tihanyi Kódex* (1530–1532), *Horváth-kódex* (1522), *Kazinczy-kódex* (1521–1541), *Debreceni Kódex* (1519), *Döbrentei-kódex* (1508). Nem illeszkedik ebbe a sorba az a XV. századi pálos nyelvemlék, melyet Sarbak Gábor fedezett fel egy Peregrinus-kötetben. (Újabb pálos nyelvemlék Göttingenben, *MNy* 94 [1998], 462–465.) Ebben az esetben ugyanis egy latin Szent Lőrinc-sermót kezdett el kivonatolni egy magyar szerzetes, valószínűleg prédikációs céllal. A magyar nyelvű írásbeliség szerepe azonban már ekkorra jelentősen megnövekedett a XII–XIII. századhoz viszonyítva.

⁴ Ezzel kapcsolatban l. a Szent Gellért-fejezet 1.3.1. részét.

1. A latin *Sermo* és a *Halotti Beszéd* egymáshoz való viszonya, tartalma és szerkezete

(Az eddigi eredmények összegzése és kiegészítése)

Horváth Jánost, a nagy szintézisalkotó irodalomtörténészt elsősorban a magyar irodalmi nyelv kialakulásának kérdése foglalkoztatta. Ennek jegyében foglalta össze a 26 soros *Halotti Beszéd*⁵ és a hozzá kapcsolódó hatsoros *Könyörgés (Monitio)*⁶ viszonyát is latin forrásaikhoz.⁷ Az első szabad, kivonatos tolmácsolása egy latin sermónak, amely kötetlen műfaj lévén csak minta, bár-mikor változtatható, felcserélhető, a második viszont szoros fordítása egy szó szerint megkötött, mással fel nem cserélhető latin oratiónak. A magyar nyelvű sírbeszédre – Négyesy László nyomán⁸ – jellemzőnek tartotta az élőbeszéd természetességét, amit annak tulajdonított, hogy sokszor elmondták, míg valaki írásban rögzítette.⁹

Benkő Loránd a *Halotti Beszéd* szövegformálásának szintjét méltatta a latin forrásszöveghez viszonyítva: „A gondolati tartalom és annak formába öntése szempontjából [Árpád-kori] szövegeink közül a HB. és K. a legkerekesebb egész. Ha nem tudnók, hogy a megfelelőjéül szolgáló latin alapszöveg jó néhány olyan gondolattal bővebb, amelyet magyar átültetése nem is érint, a magyar szöveg önmagában szinte semmi hiányérzetet nem keltenne bennünk. A viszonylag tökéletes gondolati és formai koncepció, amely a halál megmásíthatatlan tényének szemlélésével kez-

⁵ *Pray-kódex*, f. 136r. (OSzK MNy I.)

⁶ *Pray-kódex*, uo.

⁷ A latin *Sermo*: *Pray-kódex*, f. 136r–v, a latin *oratio* f. 134r. – A *Pray-kódex*-ben olvasható forrásszövegekkel először Czebe Gyula foglalkozott megbízható felkészültséggel. Horváth János megállapításait főként az ő eredményeire alapozta. CZEBE Gyula, A „Halotti Beszéd és Könyörgés” s a görög és latin szertartás, *EPhK* 39 (1915), 34–42.

⁸ NÉGYESY László, Rec. PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom történetének kézikönyve*, (Bp., 1921) c. könyvéről *EPhK* 47 (1923), 200–201.

⁹ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., 1931. 83–89.

dődik, és a mennyország ígéretével fejeződik be, e tekintetben ugyan híven követi a latin eredetét, de az indító és a végső képek közt a magyar szövegalkotónak a latin eredetitől való nagyon jelentékeny eltérései a szöveg tartalmi felépítésén mindvégig uralkodó, a szövegrészek logikai és nyelvi kapcsolatát érző és értő, az önálló magyar szövegszerkesztésben is igen jártas átültető tevékenységére vallanak.”¹⁰ A *Halotti Beszéd* stílusa – ugyancsak Benkőt idézve – összefoglalóan így jellemezhető: „itt egy olyan tudatosan formált, igényességre, hatásosságra, szépségre törekvő nyelviséggel van dolgunk, amely az akkori idők nyelvi-stiláris ismereteit és anyanyelven megvalósítható lehetőségeit feltűnően magas színvonalon tükrözteti.” A szerző különös figyelmet fordított az előszóban elmondás akusztikai hatásának, hangzatosságának minél jobb érvényesítésére.¹¹

Ez a nyelvi és stiláris igényesség azonban nemcsak a magyar szöveget jellemzi, hanem a mintaként szolgáló latin *Sermót* is, amint ezt Balázs János 1980-ban megjelent tanulmányában meggyőzően bizonyította.¹²

A latin és az anyanyelvű sírbeszéd tartalmi eltéréseivel legutóbb Tarnai Andor foglalkozott a *Halotti Beszéd* közönségének kérdését vizsgálva.¹³ A teológiában járatos klerikus hallgatóság számára készült latin *Sermó*ban szó van a teremtés, a bűnbeesés, a halál és a megváltás eseményeiről, s ezekhez kapcsolódik az imádságra való felszólítás. Két bibliai idézet hitelesíti a mondanót: a bűnhődést egy ótestamentumi (Ez 18, 2), a feltámadás ígé-

¹⁰ BENKŐ Loránd, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Bp., 1980, 360. Horváth Jánosnak azzal a véleményével szemben, hogy a *Halotti Beszéd* a szóbeliségben nyerte el mai formáját, Benkő Loránd afelé hajlik, „hogy a IIB. és K. szövege abban a klasszikus változatban, amiben ránk maradt, ki-formálódásának módját, stilizáltságát tekintve eredendően inkább írásműnek látszik – mint ahogy latin előzménye is az –, persze a leghatározottabban az előbeszédbeli felhasználás kiszolgálása érdekében.” I. m. 30. A kérdésre később, a *Halotti Beszéd* és a *Pray-kódex* viszonyát vizsgálva még visszatérünk.

¹¹ BENKŐ, *Az Árpád-kor*, 382.

¹² BALÁZS János, *Magyar deákság*, Bp., 1980, 451–486.

¹³ TARNAI Andor, *A Halotti Beszéd retorikája*, in: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., 1989, 39–49.

retét egy újtestamentumi locus (Phil 3, 20). A *Halotti Beszéd* egyszerűbb és konkrétabb: a paradicsomi létet és Ádám bűnbeesését a Biblia alapján jobban részletezi, a megváltásra külön nem utal, az imádságra való buzdításban viszont benne van az üdvösség reménye. A magyar szöveg a bibliai citátumokat is elhagyja. Ezékiel próféta neve feltehetően nem mondott volna sokat a laikus hallgatóságnak, mely viszont „a népszerű egyházi tanítás” alapján a teremtés, bűnbeesés, feltámadás fogalmaival tisztában volt, mint ahogy ismerte azoknak a szenteknek a szerepét is a bűnbocsánattal és a lélek megítélésével kapcsolatban, akiknek közbenjárásáért esedeznie kellett. Ezen ismeretekből Tarnai Andor „előnyös helyzetű, esetleg előkelőbb származású” hallgatóságra következett.¹⁴

Az eddigieket néhány általánosabb gondolattal szeretném kiegészíteni. A halál csak az üdvtörténeti események összefüggésében értelmezhető a keresztény ember számára. A temetés megrázó pillanata minden más alkalomnál fogékonyabbá teszi a hívőket ezen összefüggések átélésére és elfogadására. Jacques de Vitry († 1240) így ír erről egyik gyászbeszédében: *Ma két tanítót és két tanítást kínál nektek az Úr. Az egyik szóval prédikál, a másik példával. Hatásosabb azonban a példa tanítása, mint a szóé. A halottak ugyanis példával vezetnek rá benneteket arra, hogy ennek a világnak az átmeneti dicsőségét és jelenvaló hiúságát megvessétek... Jó tanító tehát a halott ember, jó könyv a halottak temetése... Ebből a könyvből olvassuk ki a halál egyetemes szabályát.*¹⁵ Mind a latin *Sermo*, mind a *Halotti Beszéd* a halottra való

¹⁴ TARNAI, A *Halotti Beszéd*, 47. Czebe Gyula idézett cikke valahogy elkerülte Tarnai Andor figyelmét, így érdemeit a forrásfeltárásban nem tudta kellőképpen méltatni. Hadd utaljak itt egyúttal arra is, hogy pl. az előző fejezetben bemutatott Hartvik-féle *Agenda pontificalis* nagycsütörtöki szertartásában a penitensek visszafogadása alkalmával mondott *admonitio*ban a püspök népnyelven szölt Ádám bűnbeeséséről, a paradicsomból való kiűzetéséről és a megváltásról. Mindezt tartalmazta már a penitensek kiűzetési formulája is hamvazószerdán (I. a II. 2. 1 fejezet). A fenti ismeretekkel nem csak előkelő hívek rendelkeztek.

¹⁵ *Nam hodie duos doctores et duplicem doctrinam Dominus exhibet vobis. Habebis enim, qui predicet vobis verbo, et qui vobis predicet exemplo. Efficacior est autem doctrina exempli quam doctrina verbi. Mortui quidem vobis exemplo predicant, ut mundi huius transitoriam gloriam et presentem vanitatem*

rámutatással kezdődik, akin már beteljesült „a halál egyetemes szabálya”.

A német protestáns halotti beszédek rendszeres kutatásának egyik előfutára, Eberhard Winkler teológiatörténelmi szempontból foglalkozott a lutheránus gyászbeszédekkel. Amikor monográfiája bevezetéseként röviden áttekintette a műfaj késő antik és középkori előtörténetét, feltűnt neki, hogy a késő antik és a korai protestáns gyászbeszédekkel szemben a középkori sermók valójában nemigen kívánnak vigaszt nyújtani, legfeljebb az Isten irgalmasságába vetett reményt láplálják.¹⁶ Winkler megfigyelése helytálló a *Halotti Beszéd*del és a többi, ezután bemutatandó sermóval kapcsolatban is. Egyfelől halandóságunkat és a földi élet értéktelenségét hangsúlyozzák, és tanulságként gyakran biztatnak az erényes életre, mint az örök halál elkerülésének egyetlen lehetőségére. Másfelől, mivel tökéletes ember nincs, Isten különös irgalma nélkül nem is üdvözülhetünk. Ennek elnyerésében viszont nagyon nagy felelősség hárul a temetésen résztvevőkre, akik könyörgésükkel a szentek pártfogásába ajánlják a halottat, hogy azok közbenjárásukkal kieszközöljék számára az isteni megbocsátást. A temetési beszédeknek ezért nagyon fontos része az imádságra való felszólítás.

Így van ez a *Halotti Beszéd* esetében is. Már Czebe Gyula megállapította, hogy a szöveg két részből áll, egy elmélkedésből és az imádságra való felszólításból (a kötött szövegű *Könyörgés* természetesen nem tartozik a *Beszéd*hez). Ugyanilyen a latin *Sermo* struktúrája is.¹⁷ A latin szövegnek majdnem az egyharmada, a magyarénak majdnem a fele a hívek buzdítása a halott lelkéért való könyörgésre. Ezek gyakorlatilag kötetlen imádságok, melyeket a hívek háromszori *Kyrie eleison* fohással erősítettek meg.

contempnatis ... Bonus igitur doctor est homo mortuus, bonus liber mortuorum sepultura ... In hoc libro legimus regulam mortis generalem. D'AVRAY, D., *Death and the Prince. Memorial Preaching before 1350*, Oxford, 1994, 30–31. SCHNEYER, III, 218., 412. A szöveget D'Avray a Troyes, MS 228. jelzetű kódexből idézi. (Azokat a fordításokat, melyeknél nem jellem a fordítót, magam készítettem.)

¹⁶ WINKLER, E., *Die Leichenpredigt im deutschen Luthertum bis Spener*, München, 1967, 21.

¹⁷ CZEBE, A *Halotti Beszéd*, 38–39.

A kötetlenséget jelzi az is, hogy míg a *Halotti Beszéd* elmélkedő része függ a latin *Sermótól*, a könyörgésre való buzdítás¹⁸ teljesen független attól.

Mivel a dolgozat során a *Halotti Beszéd* és a latin *Sermo* szövegére folyamatosan hivatkozom, célszerű, hogy a szövegek kéznél legyenek. Egyszerű szöveggözlés helyett azonban két táblázatot szerkesztettem, melyek közvetlenül lehetővé teszik a tartalmi és szerkezeti összehasonlítást is.

1995-ben az International Medieval Sermon Studies Society oxfordi konferenciáján a *Halotti Beszéd*ről tartottam előadást. Mivel latinul tudó szakemberek előtt kellett beszélnem, azt gondoltam, hogy mondandómat legegyszerűbben úgy tudnám illusztrálni, ha a magyar nyelvű *Halotti Beszédet* visszafordítanám latinra és az új verziót az eredeti latin szöveg mellé állítanám. Az ötlet bevált és számomra is sok tanulsággal szolgált. Ugyanez itt-hon, abban a nyelvi környezetben, ahol a XII. századi sermónak éppen a nyelve jelenti az igazi értéket, bizarrnak tűnhet. A latin nyelvű összehasonlító táblázat közlését azért tartom mégis fontosnak, mert bár a *Halotti Beszédet* mint a népnyelvű prédikáció egyik legjelentősebb emlékét igyekszem az európai temetési beszéd történetébe beilleszteni, itt mégis elsősorban tartalmi és szerkezeti szempontból vizsgálom, a latin sermóval párhuzamosan. Az összevetés pedig azonos nyelvű szövegek esetében sokkal szemléletesebb. A visszafordított változat talán a nyelvtörténet számára sem érdektelen. Az ötletet illetően tiszteletreméltó elődök nyomdokain járok. Sajnovics János számára Pray György 1770-ben másolta le a *Halotti Beszéd* szövegét egy akkor még névtelen pozsonyi kódexből, hogy a magyar és a lapp nyelv azonosságát bizonyító híres tanulmányát illusztrálhassa vele.¹⁹ Mivel Sajnovics

¹⁸ Ehhez jó néhány párhuzamos helyet a halotti liturgia különböző imádságai-ból ugyancsak Czebe Gyula gyűjtött össze. I. m. 40–42. A könyörgésre való felszólításhoz sikerült most a Hartvik-féle *Agenda pontificalis*ban az eddigi-eknél jobb párhuzamot találni. L. az 1.3 számú összehasonlító táblázatot.

¹⁹ SAJNOVICS, J., *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse, Tyrnaviae, 1770* [1771], 6–7.; uő, *Demonstratio, Bizonyítás, a magyar és a lapp nyelv azonos, ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa, szerk. SZIJ Enikő, Bp., 1994*, 23–24. L. még A. MOLNÁR Ferenc, *A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről, MNyr* 111 (1987), 158–161.

az ómagyar szöveget a nemzetközi tudományos világ elé kívánta tárni, mi sem volt természetesebb számára, minthogy latin nyelvű *Demonstratio*ójában latinra fordítsa azt.²⁰ Sajnovics fordítását azért nem tudom itt felhasználni, mert ő nem sejtette, hogy a kódexben olvasható a magyar szövegnek egy latin nyelvű változata is, így fordítása, bár nyelvileg nagyon jó, a két sermo összehasonlítására alkalmatlan. Ugyanez a helyzet Pázmány Sámuel 1786-ban megjelent fordításával is.²¹

A latin nyelvű összehasonlító táblázat mellett egy magyar nyelvű táblázatot is készítettem, ez azonban kevésbé szemléletes, mivel ómagyar nyelvre mégsem lehetett a latin *Sermót* átültetni. A *Sermo* Mészöly Gedeon-féle fordítását Balázs Jánostól vettem át,²² de néhány helyen változtattam a szövegen. A *Halotti Beszédet* Benkő Loránd és A. Molnár Ferenc értelmező olvasata alapján közlöm.²³

Néhány megjegyzés a latin fordításhoz és a táblázatokhoz:

Az „es levn halal nec es pucul nec fesze es mend w nemene c” értelmezése körüli vitában A. Molnár Ferenc korrekciós javaslatát követem,²⁴ a táblázat egyszerű megoldást igényelt: Ádám ’a halál és a pokol feje (kezdeté) lett és az egész emberi nemé’.

A táblázatokban az aláhúzás a szó szerinti egyezést jelenti (a magyar változat esetében ezt nem lehetett mindig megoldani); az I. és II. szám a két szerkezeti részt jelzi, a három csillag a *Könyörgést* választja el a *sermótól*, melynek nincs közvetlen köze a beszédhez. Vastag szedés jelzi a két szövegben nem párhuzamosan előforduló egyezéseket.

A két lapszámon a tartalmat kurzívval jelzem, hogy a felépítés követhető legyen.

²⁰ SAJNOVICS, *Demonstratio*, 25–26.

²¹ Cogitationum coniecturalium circa originem, sedesque antiqvas et linguam, Uhro-Magarum populorum... Pars I, Pestini, 1786, 682–690.

²² BALÁZS, *Magyar deákság*, 464–466.

²³ BENKŐ, *Az Árpád-kor*, 55; A. MOLNÁR Ferenc, A Halotti beszéd és könyörgés értelmezése, *MNyr* 125 (2001), 374–377. Ezen a helyen az újabb szakirodalom is megtalálható.

²⁴ A. MOLNÁR Ferenc, A Halotti Beszéd magyarázatához (1), Halal nec es pucul nec feze, es mend w nemene c, *MNy* 93 (1997), 207–216.

1.1. A latin *Sermo* és a *Halotti Beszéd* latinra visszafordított szövege

(*Összehasonlító táblázat*)

Szerkezet

Sermo ad populum

Retroversio

Szerkezet

I.

Optime nostis, fratres carissimi,

Videtis, fratres, oculis vestris, quid simus, ecce pulvis et cinis sumus. „Láthatók felelem számmal...”

Dei misericordiam,

Quanta gratia | Deus | creavit in principio patrem nostrum, Adam. Ádám teremtése

Ádám bűnbecsésének fizetségét szemekkel látjátok.

primum Adam, patrem nostrum, sed diabolo suadente dum peccavit, quid sibi et omnibus suis posteris tunc promeruit, ecce, **fratres, videtis oculis vestris.** Considerate, fratres, in quanta beatitudine constabat ille primus Adam, quod et eum non mori, sed in eternum vivere creaverat Dominus.

Paradiscom Delectabilem domnum dederat ei Dominus, scilicet paradysum,

et dederat ei paradysum in domum! *Paradiscom*
Et dixit ei, ut omnibus fructibus paradisi viveret. Tantum prohibuit eum a fructu unius ligni, sed dixit ei, quare non comederet:

II.

*Imádkozás-
ra való fel-
szólítás*

Debitores sumus, fratres, ut homo hominem, mortalis mortalem sepeliat et pro eo orationem faciat, eique a Deo misericordiam imploret. Rogamus igitur vos, fratres, ut sicut vos a Deo cotidie queritis vobismet ipsis misericordiam et remissionem, similiter queratis et huic misero homini hodie a Deo misericordiam, et si cui aliquid peccavit, omnes pro Deo hodie remissionem faciatis sibi.

Oremus clementiam Domini Dei nostri pro hac anima, ut misereatur et indulgeat ei, et dimittat omnia peccata eius.

*Imádko-
zásra való
felszólítás*

Et oremus Sanctam Dominam Mariam, Beatum Michaellem archangelum et omnes angelos, ut orent pro eo.

Et oremus Sanctum Petrum Dominum, cui data est potestas solvendi et ligandi (cf. Mt 16, 19), ut absolvat eum ab omnibus peccatis eius.

Et oremus omnes sanctos, ut adiuvent eum coram Domino, ut per eorum orationem remittat peccata eius, et liberet eum a ve-

xatione diaboli et a tormentis inferni, et perducat in requiem paradisi et det ei viam in paradysum et partem in omni bono. Clamate ter ad Dominum nostrum: kyrie eleison.

*Imádkozás-
ra való fel-
szólítás*

Alia. Orate fratres, hodie pro eo, quatenus Dei misericordia hic eum requiescere faciat et finito mundi termino cum omnis homo resurget, quando et Dominus Deus ad iudicium veniet, tunc per intercessionem Beatissime Virginis Marie et omnium sanctorum suorum iste miser homo non ad iudicium, sed ad Dei gratiam resurgat. Kyrie eleison.

A sacra-
mentarium-
ban előírt
monitio*

Oremus, fratres karissimi, pro spiritu cari/e nostri/e, quem/am Dominus de laqueo huius seculi vocare dignatus est, cuius corpusculum hodie sepulture traditur, ut eum/am pietas Domini immensa in sinum Abrahe, Isaac et Iacob collocare dignetur, ut cum dies iudicii advenerit, inter sanctos et electos suos eum/am in parte dextera collocandum/am resuscitari faciat.

Oremus, fratres carissimi, pro spiritu huius miseri hominis, quem Dominus de laqueo huius saeculi vocavit, cuius corpus hodie sepelimus, ut eum pietas Domini in sinum Abrahae, Isaac et Iacob collocet, ut cum dies iudicii advenerit, inter sanctos et electos suos eum et vos in parte dextera collocandos resuscitari faciat.

A sacra-
mentarium-
ban előírt
monitio
fordítása*

1.2. A latin *Sermo* fordítása és a *Halotti Beszéd* értelmező olvasata (Összehasonlító táblázat)

Szerkezet	A <i>Sermo</i> fordítása	I.	A <i>Halotti Beszéd</i> értelmező olvasata	Szerkezet
	Jól ismeritek, kedves testvéreim,			
	Isten könyörületeségét, <u>mily nagy kegyelemmel</u> kegyelte az Úristen az első <u>Ádámot, a mi atyánkat;</u>		Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk: bizony, por és hamu vagyunk.	<i>Rámutatás a halottra</i>
<i>Ádám bűnbeesésének fizetségét szemetekkel látjátok.</i>	de midőn az ördög készítésére vétkezett, mit érdemelt ki akkor magának és minden utódának, íme, testvéreim, látjátok szemetekkel. Gondoljátok meg, testvéreim, mekkora boldogságban élt amaz első Ádám, hogy őt is nem meghalni, hanem örökké élni teremtette az Úr.		<u>Mennyi malasztban</u> teremté elsőül [Úr] <u>mi őszünket, Ádámot,</u>	<i>Ádám teremtése</i>
<i>Paradicsom</i>	Gyönyörűséges <u>házat adott neki</u> az Úr, tudniillik a <u>Paradicsomot.</u>		és <u>adta vala neki Paradicsomot házzá.</u>	<i>Paradicsom</i>
			És mind[en] paradicsomban való gyümölcsöktől monda neki élnie. Csupán tiltá őt egy	
			fa gyümölcsétől. De mondá neki, mért ne ennék: „bizony, [a]ki napon eendel az[on] gyümölcsötől, halálnak halálával halsz.” (Gn 2, 17).	<i>Paradicsombeli tilalom</i>
	<u>de ő ott lakozva az Úr parancsolataival nem törődött,</u>		Hallá holtát teremtő Istentől, <u>de feledé.</u>	
<i>Bűnbeesés, melynek következményeként az egész emberi nem halandó lett.</i>	mivel <u>az ördögtől rászedve evett ama tiltott gyümölcsből,</u> <u>és ama gyümölcsben</u>		<u>Engede ördög készítésének, és evék az[on] tiltott gyümölcsötől,</u> <u>és az on gyümölcsben</u> halált evék. És az on gyümölcsnek oly keserű vala leve, hogy torkukat megszaggatja vala. Nem csupán <u>magának</u> de <u>mind en ő fájának halált evék.</u>	<i>Bűnbeesés</i>
	<u>mind magának, mind az egész emberi nemnek halált evett.</u>			<i>Ő, s az egész emberi nem halandó lett.</i>
	Egyedül ő vétkezett akkor, testvéreim; vajha egyedül magának elég lett volna ezt a veszedelmet elszenvednie. De amit Ezékiel próféta által mond nekünk az Úr, gondoljuk meg, testvéreim: <i>Az atyák etlék meg akkoron – úgymond – a savanyú szőlőt, de csak a fiak foga vásik meg belé (Ez 18, 2).</i> Látjátok, testvéreim, naponként szemetekkel, hogy naponként megvásik belé a fogunk, midőn naponként a halál keserűségével kesergettünk. A Paradicsom volt, testvéreim, a mi szállásunk, nem ez a verem, de			
<i>Napon/a megtapasztaljuk a halál keserűségét. A paradicsom volt a lakásunk, nem ez a verem.</i>				

*Akkor ki-
üztünk és
az ördög
markába
estünk.*

az első szülőknek a parancsolat-áthágása érdemelte ki számunkra ezt a szállást.

Akkor, testvéreim, kiüztünk ama gyönyörűsége házból, és az ördög markába estünk, aki sok időn keresztül a hatalma alatt tartott minket.

Megváltás

Végtére a könyörületes Úr megemlékezett arról, hogy **por vagyunk**. Leszállott a mennyből a földre, és a sok időn át elveszett embert kereste és megtalálta, kit az ő drágalátos vérével meg is váltott, és így örvendezve visszavezette őt oda, ahonnan először kiűzte. Tehát, testvéreim, nem ez a verem a mi szállásunk, de miként Szent Pál mondja, úgy kell hinnünk: *A mi országunk – úgymond – a mennyekben van* (Phil 3, 20). Kiknek készítettett, testvéreim, az a mennyei szállás, jól tudjátok: az igazaknak és mindazoknak, akik e világban a jó cselekedetekben állhatatosak.

A jók jutalma a mennyország

Haraguvék Isten, és veté őt ez munkás világba: és lőn halálnak és pokolnak feje, és mind[en] ő nemének.

*Kiűzetés a
paradicsomból*

Kik azok? Mi vagyunk. [A]hogy **ti is látjátok szemetekkel**: bizony, egy ember sem múlhatja e vermet, bizony, mind ahhoz járó vagyunk.

Mindnyájunknak meg kell halni

II.

Imádkozásra való felszólítás

Kötelesek vagyunk, testvéreim, hogy ember az embert, halandó a halandót eltemesse, imádkozzék érte, és Istentől könyörületet esdjen neki. Kérünk tehát benneteket, testvéreim, hogy amint az Istentől saját magatok számára naponta kértek könyörületet és bűnbocsánatot, hasonlóképpen kérjétek ma könyörületet Istentől ennek a szegény embernek, és ha valakinek valamit vétett, mindnyájan bocsássátok meg neki ma Istenért.

Imádjuk Urunk Isten kegyelmét e lélekért, hogy irgalmazzon őneki és kegyelmezzen, és bocsássá mind[en] ő bűnét!

Imádkozásra való felszólítás

És imádjuk Szent Asszony Máriát és Boldog Mihály arkangyalt és mind[en] angyalokat, hogy imádjának érte!

És imádjuk Szent Péter Urat, [a]kinek ad[at]ott hatalom oldania és kötnie (vö. Mt 16, 19), hogy oldja mind[en] ő bűnét!

És imádjuk mind[en] szenteket, hogy legyenek neki segéd Urunk színe előtt, hogy Isten ő imádságuk miá bocsássá ő bűnét! És szabadítsa őt ördög üldetétől és pokol kín-

*Imádkozás-
ra való fel-
szólítás*

Másik. Ma öerte imádkozzatok, testvéreim,
hogy Isten könyörületessége nyugalmat ad-
jon neki itt, és a világ végén, amikor min-
den ember feltámad s az Úristen is eljő az
ítéletre, akkor a Boldogságos Szűz Máriá-
nak és minden szentjének közbenjárására
ez a szegény ember ne az ítéletre, hanem
Isten kegyelmére támadjon fel.
Kyrie elejson.

*A sacra-
mentarium-
ban előírt
monitio*

Imádkozzunk, kedves testvéreim, a mi ked-
vesünk lelkéért. Kit az Úr e világ csapdáiá-
ból elszóltatani méltóztatott, akinek testét
ma sírba tesszük.
hogy őt az Úr mérhetetlen irgalma Ábra-
hám, Izsák és Jákob kebelébe helyezni mé-
ltóztassék, hogy amikor az ítélet napja eljön,
az Ő szentjei és választottai közé jobb felől
állítani támassza fel őt.

zatától, és vezesse őt paradicsom nyugalmá-
ba, és adjon neki mennyei országba utat és
minden]óban részt! És kiáltások Uruk-
hoz három: **kyrie elejson.**

Szerelmes barátaim! imádjú(n)k e szegény
ember lelkéért. Talált az Úr e napon e ha-
mis világ tömlöceből menté, talkinék e na-
pon testét temeljük, hogy Úr őt kegyelmé-
vel Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében helyez-
ze, hogy bűrságnap juttva mindlen]ő szentjei
és választottai közöttön jó felől iktatnia
élésze őt. És tibennelek, Clamale ter: Kyrie
elejson!

*A Kö-
nyörgés*

1.3. A könyörgésre való felszólítás a *Halotti Beszéd*ben és a nagycsütörtöki feloldozás a Hartvik-féle *Agenda pontificalis*ban

Czebe Gyula idézett tanulmányában nagyon jó liturgikus párhuzamokat adott a *Halotti Beszéd* e részéhez,²⁵ az ő munkáját kívánom a most közölt szöveggel kiegészíteni. Az *absolutiónak* egy rövidebb változata általánosan használt. Martène a tours-i egyház pontificaléjában egy Szent János evangélistát és Szent István protomártírt is megnevező variánst ad,²⁶ a *Halotti Beszéd* szövegéhez a legközelebb mégis a jelen dolgozat II. fejezetében ismertetett Hartvik-féle *Agenda pontificalis absolutiója* áll (f. 63r).

Részlet a *Halotti Beszéd*
értelmező olvasatából

Imádjuk Urunk Isten kegyelmét e lélekért, hogy irgalmazzon őneki és kegyelmezzen, és bocsássa mind[en] ő bűnét!
És imádjuk Szent Asszony Máriát és Boldog Mihály arkangyalt és mind[en] angyalokat, hogy imádjanak érte!
És imádjuk Szent Péter Urat, [a]kinek ad[at]ott hatalom oldania és kölnie (vö. Mt 16, 19), hogy oldja mind[en] ő bűnét!
És imádjuk mind[en] szenteket, hogy legyenek neki segéd

Részlet a *Confiteort* követő
Feloldozás szövegéből

Dominus Iesus, qui dixit discipulis suis, quaecumque ligaveritis...

...intercedente Dei Genetrice Maria, et beato Michael archangelo,

et beato Petro apostolo, cui data est potestas ligandi et solvendi,

et omnibus sanctis ipse vos solvat ab omnibus peccatis vestris, ... atque a vinculis peccatorum vestrorum absolutos

²⁵ CZEBE, A *Halotti Beszéd*, 40–43.

²⁶ MARTÈNE, *De antiquis ecclesiae ritibus*, I, 290.

Urunk színe előtt, hogy Isten ő
imádságuk miá bocsássa ő bü-
nét! És szabadítsa őt ördög
üldetétől és pokol kinzatótól, és
vezesse őt paradicsom nyugal-
mába, és adjon neki mennyei
országba utat és mind[en] jó-
ban részt!

perducere dignetur
ad regnum celorum.

2. A temetési beszéd európai gyakorlata a X–XII. században és a *Halotti Beszéd*

Temetési beszéd tartása a protestantizmus térnyerésével vált általános, máig tartó gyakorlattá Európában.²⁷ A X–XI. századi történeli forrásokban felbukkanó első gyér adatok azt bizonyítják, hogy a sírbeszéd ekkor sem volt ismeretlen műfaj, de csak ritkán, egy-egy magas rangú egyházi vagy világi méltóság temetésén került rá sor. A középkori német prédikációtörténet két nagy múlt századi monográfusa, Cruel és Linsenmayer által közölt korai adatok száma máig sem gyarapodott tovább.²⁸ A XII. századból fennmaradt néhány sermo-minta viszont a szokás lassú terjedésére utal. A XIII. századtól – főleg a koldulórendek fellépésével – egyre gyakoribbá vált mind az előkelő, mind a közrendű halottak fölött mondott prédikáció, amit a beszédminták számá-

²⁷ A XVI–XVIII. századi német protestáns halotti beszédek rendszeres feldolgozása az 1970-es évektől nagy lendülettel folyik, a munkák koordinálására a marburgi egyetemen önálló intézet létesült. A nyolcvanas években az Eötvös Loránd Tudományegyetemen Tarnai Andor tanszékén megkezdődött a hazai anyag feltárása is. A kezdeményezés irodalomtörténeti szempontból maradandó eredménye: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998.

²⁸ CRUEL, R., *Geschichte der deutschen Predigt im Mittelalter*, Detmold, 1879, 233–244.; LINSENMAYER, A., *Geschichte der Predigt in Deutschland von Karl dem Großen bis zum Ausgang des 14. Jahrhundert*, München, 1886, 162–165., 213., 218., 277., 298.

nak ugrásszerű megnövekedése bizonyít. Ez a forrásanyag a Schneyer-féle sermo-repertorium segítségével ma már nagyrészt hozzáférhető. Erre támaszkodva írta meg a téma első kitűnő, bár csak a fejedelmek felett mondott temetési beszédekre szorítkozó összefoglalását David D'Avray.²⁹

A *Halotti Beszéd* és a latin *Sermo* forrásaival valójában eddig senki sem foglalkozott. A klasszika-filológus és medievista Horváth János Károly Róbert temetésének (1342) krónikabeli leírásában a *Halotti Beszéd*ben megfogalmazottakhoz nagyon hasonló gondolatokra bukkant, s ezekben Telegdi Csanád érsek temetési beszédét vélte felfedezni. A halotti búcsúztatónak ezt az immár két dokumentumban megragadható sémáját századokon át élő, speciálisan magyar sajátosságként interpretálta.³⁰ Balázs János viszont csak óvatos fenntartással fogadta el Horváth János elméletét, mivel ő a temetési beszédet természetes dolognak tartotta.³¹ Feltételezte, hogy a *Sermo* megfogalmazója Franciaországban járt vagy ott tanult, s megismerte a korabeli sermo-gyűjteményeket. De azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a szerző ciszterci volt, és francia ciszterciek révén jutott a mintapéldány-

²⁹ D'AVRAY, D., *Death and the Prince. Memorial Preaching before 1350*, Oxford, 1994.

³⁰ „Az elmondottakból egyszersmind az is következik, hogy a halotti búcsúztatónak ez a sémája nyilván már a *Pray-kóde*xbeli megfogalmazása előtt is megvolt, s mivel a párját a gazdag liturgiai irodalom idegenben mind ez ideig nem tudta kimutatni, joggal feltehető, hogy speciális középkori magyar körülmények figyelembevételével, bizonyos, a halottsiratással kapcsolatos túlkapások ellensúlyozására alakult ki ez a séma. Eredeti célja éppen az lehetett, hogy a mértéktelenül gyászoló, siratók lelki feszültségét »üdvös és kegyes beszéddel illendőképp megnyihitse.«” HORVÁTH János, A *Halotti Beszéd* történetéhez, *MNy* 66 (1970), 429. L. még: *Iohannes de Thurocz, Chronica Hungarorum, II, Commentarii, 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487*, comp. MÁLYUSZ, E. adiuv. KRISTÓ, J., Bp., 1988, 82.

³¹ „De ha magyar földön föltehetőleg – némiképpen – kissé eltérő változata formálódott is ki a halotti beszédnek, a temetési szertartás menete azért nem térhetett el lényegesen a hivatalosan megszabottól. Akkorra ugyanis, amikor a magyarság Szent István korában a kereszténységhez csatlakozott, az egyházi szónoklatokat minden részterületen már pontosan rögzített szabályok szerint kellett megszerkeszteni. Így a sírbeszéd helyét is a szertartás rendjében az európai modelltől vált előírások világosan kijelölték.” BALÁZS, *Magyar deákosság*, 452–453.

hoz.³² Egy átlag sermo esetében mindez nem lenne eleve kizárt, itt azonban szó sincs általános gyakorlatról, hanem egy meglehetősen ritka sermo-típusról, s ekkor a szövegkörnyezetet még meg sem említettük.

Ahhoz, hogy a *Halotti Beszéd* műfaj történeti helyét közelebből meghatározzuk, először át kell tekinteni a X-XII. századi forrásanyagot, és meg kell keresni az általános érintkezési pontokat. Az individuális elemekkel itt nem foglalkozunk, mivel a magyarországi szövegek nem egyetlen személyhez kapcsolódnak.

A legkorábbi adat X. század végi. A 973-ban elhunyt Szent Ulrich augsburgi püspök temetésén püspöktársa, Wolfgang von Regensburg prédikált.³³ Gerhardus, a szent életrajzírója a következőképpen emlékezik meg erről:

...a mise befejezése után (a püspök) higgadt és mértékletes beszéddel mindenkit általánosan arra buzdított, hogy szíve minden erejével áhítatosan imádkozzék ezért a szent lélekért, hogy Isten engedelmeiből a bűn minden kötelékétől megszabadulván, Isten szentjeivel és választottaival együtt méltó legyen mindörökké részesülni az örök boldogságban. A beszéd szavainak megfelelően mindnyájan imádkoztak, majd a püspök eltemette a testet, a lelket pedig könnyek között, áhítatosan a mindenható Istennek ajánlotta.³⁴

A prédikációra a gyászmise és a templomban való sírba tétel között, a temetési szertartás keretében került sor. A püspök beszédének lényege az imádságra való buzdítás volt a halott lelkéért, ami, mint tudjuk, a *Halotti Beszédnek* és a latin *Sermónnak* is fontos eleme.

³² BALÁZS, *Magyar deákság*, 477–478.

³³ CRUEL, *Geschichte*, 237.

³⁴ *Insuper etiam publica missa expleta, omnes in commune sobrio cautoque sermone admonuit, ut pro illa sancta anima intima intentione cordis devote exorarent, ut ab omni vinculo delictorum absoluta, Deo donante, perenni gaudio in evum cum sanctis et electis Dei perfrui mereretur. Oratione autem secundum verbum eius ab omnibus peracta, episcopus corpus sepelivit, et animam omnipotenti Deo devotissime cum lacrimis commendavit.* Gerhardi Vita Udalrici, *MGH Scriptores* 4, Hannover, 1841, 415. Vö. D'AVRAY, *Death*, 21.

A következő adat Anno kölni érsek temetési beszéde, melyet barátja, Herimannus prior fölött mondott 1075-ben. A prédikáció ebben az esetben is a gyászmise befejeztével, a test sírba tétel előtt hangzott el. Az érsek a holttest látványából indult ki, mely minden elképzelésnél és magyarázatnál kézzelfoghatóbbá teszi a halált:

*Nyomorúságunk oka itt van karnyújtásnyira tőlünk, és saját szemünkkel láthatjuk, hogy ember mivoltunk milyen véget ér. E holttest figyelmeztet benneteket, hogy az Úr napja, mint éjjel a tolvaj, úgy jön el. Midőn békességben és biztonságban érezzük magunkat, hirtelen itt a vég ... Mindent, amit az ember csak elgondolhat ezzel kapcsolatban, mindent, amit a nyelv elmondani képes, e szemünkbe ötlő látvány megértet velünk.*³⁵

A *Halotti Beszéd* hasonlóan kezdődik: *Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk: isa por és hamu vagyunk.* A magyar szöveg latin forrása ugyancsak a holttest megrendítő látványára épül: *Jól ismeritek, kedves testvéreim, Isten könyörületességét, mily nagy kegyelemmel kegyelte az Úristen az első Ádámot, a mi atyánkat; de hogy mit érdemelt ki akkor önnönmagának és minden utódának, midőn az ördög készítésére vétkezett, íme testvéreim, saját szemetekkel látjátok.*³⁶

1139-ben halt meg Otto bambergi püspök, korának híres misszionáriusa. Két krónikás egymást kiegészítve számol be arról, hogy

³⁵ *Nostrarum miseriarum negocium prae manibus habemus, et quem conditionis nostrae finem habituri simus singuli, ipsis oculis considerare datur. Hae vos monent exequiae, quia dies Domini, sicut fur in nocte, ita veniet. Cum enim dixerint 'pax' et 'securitas', tunc repentinus eis superveniet interitus, sicut dolor in utero habentis, et non effugiet. Quicquid hinc excogitare potest homo, quicquid eloqui valet lingua, totum hoc expositum nobis oculorum nostrarum acie fas est penetrare. Vita Annonis episcopi Coloniensis 3,3. *MGII Scriptores* 11, Hannover, 1854, 499. Vö. D'AVRAY, *Death*, 22.*

³⁶ *Optime nostis, fratres carissimi, Dei misericordiam, quanta gratia Dominus Deus gratificaverat primum Adam, patrem nostrum, sed diabolo suadente dum peccavit, quid sibi et posteris tunc promeruit, ecce fratres, videtis oculis vestris.*

Imbrico würzburgi püspök celebrálta a gyászmisét és megrendítő gyászbeszédet tartott. Nagyon valószínű, hogy két prédikáció hangzott el: egy latin nyelvű a mise keretében a klerikusoknak, s egy népnyelvű a mise után a híveknek.³⁷ A laikusoknak tartott prédikáció igen nagy hatású volt, Ebbo, a püspök egyik életrajzírója így emlékezik meg róla:

Miután a főtisztelendő Imbrico würzburgi püspök szentmisét mutatott be, ugyanaz a főpap igen szép beszédet mondott a népnek. Mennydörgött ugyanis a szózat, midőn Jeremiás próféta tanúságtételét – „Lombos, szép formás gyümölcsű olajfa nevet adott néked az Úr” (Ier 11, 16) – a kegyes Ottó személyére szabta. S az édesen folyó prédikáció szépségével olyan csodálatot ébresztett mindenkiben, hogy úgy tűnt, mint-ha a Szentlélek szólt volna a szájából.”³⁸

Herbord, aki 13 évvel Ottó halála után írta meg a szent püspök életrajzát, a gyászmise során³⁹ elmondott latin sermót közölte. Az emelkedett stílusú, de nagyon személyes hangú beszéd nem citátummal kezdődött (erre legalábbis nem utal a szerző). Imbrico hosszan szólt püspöktársa kiváló erényeiről, személyes fájdalmaról, s a császár, a nép és az őt közvetlenül körülvevő szerzetesi közösség veszteségéről. A beszéd egynegyed része itt is a közös imádságra való buzdítás:

³⁷ CRUEL, *Geschichte*, 75, 237; D'AVRAY, *Death*, 24–25.

³⁸ *Deinde missarum celebritate a venerabili Imbricone Wirtzeburgensi episcopo celebrata, idem praesul sermone suavissimo ad populum habito – erat enim magnum verbi tonitruum – testimonium Iheremiae prophetae pii Ottonis personae adaptavit: „Olivam uberem, pulchram, fructiferam et speciosam vocavit Dominus nomen tuum” tantaque mellifluae praedicationis suavitate se cunctis mirabilem fecit, ut vere Spiritus Sanctus per os eius credatur esse locutus.* Ebbonis *Vita Ottonis Episcopi Babenbergensis*, 3. *MGH Scriptores* 12, Hannover, 1856, 881. Vö. D'AVRAY, *Death*, 24–25.

³⁹ *...inter missarum solempnia, quae pro dilecti patris et amici anima multa intentione devotus agebat, ad maerentem et lugentem conversus multitudinem, brevem quidem, sed gratiae ac dulcedinis plenum intulit sermonem...* Herborði *Dialogus de Vita Ottonis Episcopi Babenbergensis*, 1, 42, *MGH Scriptores* 20, Hannover, 1868, 721.

Imádkozzatok tehát, drága testvéreim, imádkozzatok minél buzgóbban, hogy ma ő is irgalomban részesüljön. Imádkozzatok, hogy ez a legszentebb lélek, amit hitt, amit remélt és amit szeretett, Isten irgalmát valóban megkapja a mai napon. Ő ugyanis nem fogadta süket fülekkel az Evangélium szavait: „Boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek” (Mt 5, 7), és „Legyetek azért irgalmasok, mint a ti Atyátok is irgalmas” (Lc 6, 36). Senki sem lehet azonban irgalmas, aki nem alázatos, tehát mindenki, aki irgalmas, egyúttal alázatos is. Méltán gondolhatjuk ezért, hogy annak a lelkében, aki oly irgalmas volt, igaz és Istennek tetsző alázatosság is lakozott. Nyerjen tehát irgalmat az ő lelke a boldogságos Istenszülő Mária közbenjárására, aki iránt mindig áhítatot tanúsított; (nyerjen irgalmat) Szent Mihály arkangyal közbenjárására, hiszen az ő templomának helyreállítóját és gyarapítóját látjuk ma itt, (azt az embert) aki (az arkangyalt) választotta teste és lelke védőszentjéül s őrizőjéül; és (nyerjen irgalmat) valamennyi boldog lélek közbenjárására. Az ő érdemeikért, mondom, és minden szent érdeméért (nyerjen irgalmat), ha valaha valamiféle emberi gyengesége volt, ha oly nagy műveit, oly nagy irgalmasságát és jótéteményeit az emberi dicsőség vagy az ember dicsőségvágya megérintette vagy beszennyezte, mivel a legfőbb Bíró előtt semmi sem elég tiszta. Könyörögjetelek, kérlek benneteket, könyörögjetelek minél buzgóbban, mindnyájan imádkozzunk, imádkozzunk együtt, hogy mindezt eltörölni, mindezt elvenni méltóztassék az, aki elveszi a világ bűneit, Isten báránya, a mi Urunk Jézus Krisztus, aki az Atyával és a Szentlélekkel együtt él és uralkodik, Isten, mindörökkön örökké.⁴⁰

⁴⁰ *Orate ergo, dilectissimi fratres, orate attentius, ut et ipse hodie misericordiam consequatur. Orate, ut illa beatissima anima, quam credidit, quam speravit, quam dilexit, re ipsa Dei misericordiam hodie recipiat. Equidem non surdis auribus illud evangelium accepit: „Beati misericordes, quoniam ipsi misericordiam consequuntur” (Mt 5, 7). Et „Estote misericordes, sicut pater vester misericors est” (Lc 6, 36). Nullus autem misericors esse potest, qui humilis non fuerit. Omnis ergo misericors etiam humilis est. Unde bene inferre possumus, quod veram et coram Deo probatam humilitatem habuit spiritus eius, qui tantae misericordiae fuit. Interventu ergo beatae Dei genitricis Mariae, cui semper devotus exstitit, interventu beati Michaelis*

A *Halotti Beszéd* szerint Szűz Mária, Szent Mihály arkangyal, Szent Péter és minden szent közbenjárásáért kell könyörögni a híveknek. Szent Mihályt azért nevezik meg itt külön, mert ő mérlegeli a bűnök súlyát és választja el az igazakat a gonoszoktól. Herbord azonban személyes okokra hivatkozik: Ottó különleges tiszteletére Mária és Szent Mihály iránt. A püspököt az általa helyreállított Szent Mihály-templomban temették is el.

A XII. században megjelentek az első sermo-minták a temetési beszéd műfajában is. A legkorábbi Honorius Augustodunensis (1080 k.–1137 k.) *Speculum ecclesiae* című prédikációgyűjteményében maradt fenn a XII. század elejéről.⁴¹ E bibliai citátummal kezdődő beszédminta világi méltóságok temetésére készült, a személyes elemeket már teljesen nélkülözi. A bevezető idézet ebben a korban még nem volt szerves kapcsolatban az egész sermóval, inkább egyfajta biblikus tónust adott a mondandónak, mint esetünkben is: *Boldogok a halottak, akik az Úrban halnak meg* (Apc 13, 14).⁴² A beszédet jelen formájában sem felolvasni, sem elmondani nemigen lehetett egy temetésen, ehhez túl bonyolult, túl rideg és túl általános volt. Megfelelő forrás ugyanakkor egy temetési beszédre készülő pap számára, és épületes olvasmány általában a halállal és a földi dicsőség mulandóságával kapcsolatban. A *Halotti Beszéd* és latin változata hat ponton érintkezik Honorius sermójával:

archangelii, cuius ecclesiae reparator et sublimator hodie conspicitur, quem patronum et servatorem et corpori et animae suae delegit, interventuque omnium beatorum spirituum spiritus eius misericordiam consequatur. Ipsorum, inquam, atque omnium sanctorum suorum meritis, si uspiam, sicut et humana fragilitas, tanta eius opera, tantae ipsius miserationes et benefacta, humana laude vel humanae laudis intentione titillata sunt vel maculata, nichil enim satis purum coram summo iudice. Rogate, quaeso, rogare attentius, oremus omnes, oremus pariter, ut hoc abolere, hoc tollere dignetur ipse, qui tollit peccatum mundi, agnus Dei, Dominus noster Iesus Christus, qui cum Patre et Spiritu Sancto vivit et regnat Deus in saecula saeculorum.
I. m. 722–723.

⁴¹ PL 172, 1081–1086. Vö. CRUEL, *Geschichte*, 238–239.; LINSENMAYER, *Geschichte*, 163.; D'AVRAY, *Death*, 26–27. – Az angol vagy délnémet származású Honorius élete legtermékenyebb éveiben Regensburgban működött.

⁴² Honorius minden beszédét bibliai idézettel kezdte, ami a népyelvű sermók bevezetéseként latinul hangzott el. Erre a gyakorlatra sermonariuma elején utal: *Ad omnes sermones debes primum versum Latina lingua pronunciare, dein patria lingua explanare.* PL 172, 829.

a) A beszéd nem konkrét személyhez kötött. Címfelirata: *Ha gazdag embert temetnek, így kell a hívkekhez beszélni.*⁴³

b) Honorius mondandóját – a bevezető citátumnak megfelelően – az üdvösség ígérétevel kezdi az igazak számára, akik Krisztusban fognak örök életre kelni, s akiknek a testi halál csak elszenderedés, amelyen át az örök nyugalom részesei lesznek.⁴⁴ Ez csak tartalmilag mutat távoli hasonlóságot a mi latin Sermónk elmélkedő részének befejező mondatával: *Quibus, fratres, parata est illa celestis mansio, optime nostis. Iustis et omnibus illis, qui in hoc seculo in bono opere perseverant.* A Halotti Beszédben pedig azért kell buzgón imádkozni a halottért, hogy Isten vezesse őt a paradicsom nyugalomába, és adjon neki mennyei országba utat és minden jóban részt.

c) E sermo is utal Ádám bűnbeesésére, mint az emberi halandóság okára: *A halál harmadik fajtája a testé, mely mindenkit egyformán élér, mivel Ádám bűne miatt minden ember meghal.*⁴⁵ ... Minden embert Ádám fiának neveznek, minthogy mindnyájan az ő magyából születnek.⁴⁶

d) Itt is szó van arról, hogy a test porrá lesz, bár sokkal konkrétábban és riasztóbban, mint a két magyarországi változatban: *A testből ugyanis egyrészt férgek lesznek, másrészt e férgek felfalják, harmadrészt megrothad, végül ismét porrá válik.*⁴⁷

e) Honorius sem mondott le a holttest látványában rejlő meggyőző erőről, de ő nem a beszéd elején, hanem az imádságra való felszólítás előtt mutatott rá: *Íme, akinek a testét itt látjátok, a világ virága, a haza dicsősége, a királyság méltósága, nemzetségeinek legnagyobb ékessége volt, hercegek becsülték, a vele egyívá-*

⁴³ *Si potens defunctus est sepeliendus, taliter populus est admonendus.*

⁴⁴ *Qui saeculum pro Deo relinquens se viciis et concupiscentiis crucifigit, mundo mortuus est, sed Deo vivit; et quia peccato moritur, vita eius cum Christo in Deo absconditur. Beati taliter mortui, qui sic in Domino moriuntur, quia in Christo, qui est aeterna vita, vivificabuntur ... Porro corporalis mors iustorum somnus dicitur, per quam requies aeterna tribuitur...* PL 172, 1081 C.

⁴⁵ *Tercia mors est corporis, quae omnibus es communis, quia omnis homo ob peccatum Adae moritur.* PL 172, 1081 D.

⁴⁶ *Omnes homines filii Adam dicuntur, quia cuncti de eius semine nascuntur.* PL 172, 1082 C.

⁴⁷ *Caro namque partim in vermes vertetur, partim ab ipsis consumetur, partim in putredinem, deinde in pulverem redigitur.* PL 172, 1083 C.

súak tisztelték, alattvalói félték, az egész nép előtt tekintélye volt. Most, ha a szemfödület, ami eltakarja, fellebbentitek, ti, a legjobb barátai is elborzadtok attól, hogy ránéztek, hogy közelebb lépjetekek hozzá, s bármely igen szegény, de mégis élő embert is többre becsülitek nála. A test bomlását gyomorszorító naturalitással felidéző záró gondolat egy személyes hangú búcsúztatóban sosem hangzana el: *Aztán ha néhány nap múlva megnéznétek a sírban, rothadásának bűze elől menekülnétek, ahogy csak tudtok, minél kövérebb ugyanis valaki, annál elviselhetetlenebb lesz a szaga.*⁴⁶ Igényesebb halotti beszéd a cím szerint csak a gazdagoknak járt, de nem a halott érdemeit felsoroló gyászbeszéd ez, hanem a földi hívságok értéktelenségét hangsúlyozó kemény figyelmeztetés.

f) Végül a főszöveg itt is az imádságra való buzdítással zárul. *Ma, kedveseim, imádkozzatok ennek az embernek a lelkéért, üdvös áldozatot áldozatok érte, hogy az Isten minden bűnét föloldozza, és amint itt a hívők társaságába, úgy ott a szentjei közé iktassa dicsőségben.*⁴⁹

Írásba foglalt népnyelvű temetési sermo-mintákkal a XII. században csak német nyelvterületen találkozunk. Feltehetően itt terjedt el először a temetési beszéd általánosabb gyakorlata. A legkorábbi emlékek a középfelnémet, ugyancsak *Speculum ecclesiae* címen ismertté vált prédikációgyűjteményben maradtak fenn.⁵⁰ Karin Schneider a kódexet az írás alapján a nyugat-bajor-kelet-sváb határterületre lokalizálja, s a XII. század utolsó ne-

⁴⁶ *En cuius corpus inpraesentiarum conspicitis, flos mundi, gloria patriae, honor regni, omne decus extitit generis, a principibus honorabatur, ab aequalibus venerabatur, a subiectis timebatur, ab omni plebe honorificabatur. Nunc si pallium, quo operitur, tollitis, quique amicissimi eum inspicere, ei appropinquare perhorrescitis, et quemlibet pauperrimum tamen viventem eo meliorem iudicatis. Porro si aliquot dies eum in sepulchro videretis, ulique fetorem putredinis eius quam maximo fugeretis, quanto enim quis fuerit pinguior, tanto fetor eius erit intolerabilior.* PL 172, 1083 D – 1084 A.

⁴⁹ *Hodie, karissimi, pro anima eius orate, sacrificium salutare pro eo sacrificate, ut Deus omnes noxas eius relaxet, et sicut hic eum fidelibus, ita ibi eum sanctis in gloria associet.* PL 172, 1084 A.

⁵⁰ *Speculum ecclesiae. Eine frühmittelhochdeutsche Predigsammlung* (Cg. 39), ed. MELLBOURN, G., Lund–Kopenhagen, 1944. 68, 69. (MORVAY, K.–GRUBE, D., *Bibliographie der deutschen Predigt des Mittelalters*, München, 1974, T 9.)

gyedére datálja. Az elveszett eredeti változat ennél évtizedekkel korábbi.⁵¹ Két rövid temetési beszédet tartalmaz a kézirat,⁵² ezek azonban nem az előbb idézett Honorius-féle sermo fordításai. A bevezető sorok az első esetben a világi gazdagság hiábavalóságára figyelmeztetnek, a másodikban az élet mulandóságára. Mindkét sermo középpontjában egy-egy latin bibliai idézet áll, ezek fordítása, rövid értelmezése a lényegi mondandó. A gyásszal és a halállal való találkozás fontos dolog a halandók életében: egyfelől intés ez az élet rövidegére és bizonytalanságára, másfelől belépő a mennyei boldogságba azok számára, akik Isten kedve szerint éltek. A halottért való imádságra buzdítás itt hiányzik, de nem hiányozhatott magán a temetésen. Ezúttal jól érzékelhető, hogy ez a sermónál általánosabb és az imádsághoz mindenképpen közelebb eső műfaj, amihez a temetést végző papnak nem egy sermonariumban kellett mintát keresnie. Az alább idézendő sermók a *Halotti Beszéddel* három ponton mutatnak rokonságot: anyanyelvűségükben, rövidegükben, illetve abban, hogy nem bibliai idézet vezeti be őket.

1. *Amikor az ember e világtól elválík, nem követik őt a javai, sem a sajátjai, sem hűbérei, sem várai, sem semmiféle gazdagsága. Mindent, amit ez a jó ember ebben a világban bírt, azt mind itt kell hagynia, de bármi jót is tett, azt magával viszi. Ezért, kedves testvéreim, ne szeressétek túlságosan ezt a bizonytalan gazdagságot. Keressétek a biztos gazdagságot, amit (az Úr) maga ígért meg nektek. Számunkra van megírva a Könyvben: „Melius est ire ad domum luctus quam ad domum convivii.”⁵³ In illa enim finis cunctorum admoneatur hominum, et vivens cogitat, quid futurum sit” (Eccl 7, 3). Ez azt jelenti, hogy jobb nekünk, ha oda megyünk, ahol halottat látunk, és a gyász nyomorúságos jeleit, amelyeket akkor tanúsítanak, mikor a holtakat temetik. Itt intést ka-*

⁵¹ SCHNEIDER, K., *Gotische Schriften in deutscher Sprache. I. Vom späten 12. Jahrhundert bis um 1300*, Wiesbaden, 1987, 44–47.

⁵² *Speculum ecclesiae*, 68–69. sz.

⁵³ Ez az idézet szerepel Honorius sermójában is a következő magyarázattal: *In convivio quippe homines mortis et aeternae vitae obliviscuntur; in luctu mortui hominis futurae mortis recordabuntur.* PL 172, 1083 D.

*punk arra, hogy milyen rövid ez az élet és milyen bizonytalan, milyen nyomorúságos az ember vége, mind a gazdagé, mind a szegényé. Jobb, ha oda megyünk, ahol ilyen dolgokat látunk, mint ha oda megyünk, ahol gazdagságot látunk és játékos és világi örömet. Amen.*⁵⁴

2. *Kedveseim, ez az idő nagyon rövid, nagyon rövid ideig tart, elfolyik, mint a víz, egyik meghal a másik után. Senkinek nem szabad az ifjúságára hagyatkoznia, mindenki egyformán meghal. Az a boldog, aki ezen a világon arra törekedett, hogy jó lélekkel hagyatkozhasson arra a napra, amikor el kell válnia ettől a világtól. Soha ne kelljen megbánnunk, sem éjjel, sem nappal, hogy nem azon fáradoztunk, hogy ezt a világot Isten kegyelmére cseréljük fel. Az a nagyon boldog ember, aki meg szolgálja Isten előtt ebben a rövid időben, hogy ő az élete végéhez a kegyelem által vezettessék, ahol ő a mi Urunkat az ő hatalmasságában örökké fogja látni. Ez a kegyelem oly nagy, hogy senki nem tudja elmondani, ahogy a Könyv mondja: „Quam nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit, que preparavit Deus diligentibus se” (1 Cor 2, 9). A kegyelmet és az örömet, amely mindenkié, akik az én uramat valóban szeretik, azt szem nem látta, fül nem hallotta, az sohasem lakozik az emberi szívben, azt senki sem tudja elgondolni, senki nem*

⁵⁴ *So der man uon dirre werlde sceidel, sone uolget ime niht sines götes, weder eigen noch lehen, scaz noch burge, noch neheiner slahte rihtöm. Allez, daz dirre göte man in dirre werlt besezzen hete, daz hát er allez hie lazzen; swaz auer er ie gotes getel, daz uöret er mit ime. Von div, lieben lute, minnet disen ungewissen rihtöm niht ze harte. Söchet den gewissen rihtöm, den er in selbe geheizzen hat. Vns ist uore gescriben an den böchen: „Melius est ire ad domum luctus, quam ad domum conuivii. In illa enim finis cunctorum admonetur hominum, et uiuens cogitat, quid futurum sit” (Eccel 7, 3). Daz quut, das uns bezzer si, daz wir gen, da wir toten sehen unde die amerliche chltage dinc, div man beget, da man die tözen handelet. Da werden wir ermanet, wie churz dirre lib si unde wie ungewis er si, wie amerlich des mennessen ende si, des richen als wole so des armen. Das ist bezzer, daz wir dar gen, da wir sogetaniv dinc sehen, denne daz wir da hine gen, da wir wirtsaft sehen unde spil unde werltliche uröde. Amen. Speculum ecclesiae, 154, 68. sz. A közép-felnémet szövegek fordítását Vizkelety Andrásnak köszönöm.*

*tudja elmondani. Erről van megírva: „Quia melior est dies mortis die nativitatis” (Eccl 7, 2).*⁵⁵

Két másik, ugyancsak XII. századi német nyelvű temetési beszédet adott ki Philipp Strauch 1895-ben egy XV. századi kódexből.⁵⁶ Az első Honorius Augustodunensis idézett sermója első felének fordítása, a kezdő citátummal együtt: *Beati mortui qui in Domino moriuntur* (Apc 14, 13). A könyörgésre való buzdítás azonban itt sokkal hosszabb és nem áll nagyon távol a magyarországi változatoktól.

Kérjük most buzgón a mindenható Isten ökegyelmességét e szegény lélekért, akinek testét itt átadjuk (a földnek), hogy méltóztasson megbocsátani neki minden bűnéért, és őt szentjeinek társaságába felvenni a kegyelem és a remény által, amellyel őt idehoztuk a templomba, ahol a kereszténység összegyűlt, hogy a halottat lássa, hogy imádságaival és alimizsnáival segítsen neki. A szertartást, amelyet éneklünk, úgy énekeljük, mintha a nagypénteki szertartás volna, amikor a mi Urunk értünk a kereszten meghalt, és ezt azért tesszük, mert bizonyosak vagyunk abban, hogy a Szent Krisztus halála megnyitotta nekünk a mennyországot, mindazok-

⁵⁵ *Lieben lute, dizze cît ist uil churz, ez wert uil churze wile, ez zeuluzzet als daz wazzer, einer stirbet nach dem anderen. Niemen darf sich ze siner iugende niht uersehen; si sterbent alle geliche. Der ist salic, der in dirre werlt sich darzô hat gerehtet, daz er des tages, so er uon dirre werlt sceidel, gôte zôuersiht habe. Wirne scollen nimmer gerôwen, naht noch tac, wirne waren da nach arbeitente, wie wir dise werlt mit gotes hulde uerwandelen mohten. Er ist ein uil salec man, der daz uerdienen mac wider got in disme churzen zite, daz er an simme ende ze den genaden geuôret wirt, da er minen trohtinen in siner herscefte immer mêre sihet. Div genade ist so groz, das si niemen erzellen mac, als uns diu bôch sagent: „Quam nec oculus uidit, nec auris audiuit, nec in cor hominis ascendit, que preparavit deus diligentibus se” (1 Cor 2, 9). Div genade unde div wnne, div da gar ist allen den, die minen trohtinen warlichen minnent, die gesach nie ôge, die gehorte nie ore, div nechom nie in mannes herze, die nemac niemen erdenchen, die nemac niemen erzellen. Von div ist uns gescriben: „Quia melior est dies mortis die nativitatis” (Eccl 7, 2). *Speculum ecclesiae*, 154–155, 69. sz.*

⁵⁶ STRAUCH, Ph., *Altdeutsche Predigten, Zeitschrift für deutsche Philologie*, 27 (1895), 156–163. (MORVAY–GRUBE, T 28.)

nak, akik e világon a gonoszságot és a bűnt az Ó és a mennyeország szeretete miatt kiirtják magukból. Kérjük most buzgón Miasszonyunkat Szent Máriát és Isten minden szentjeit, hogy az elhunyt lelkéért és minden hívő lelkéért (könyöröjjenek), és kiáltjuk: „Isten Fia, kérünk téged, kirieleisen.”⁵⁷

A második beszéd bevezető citátuma: *Domine, quando venies iudicare, noli me condempnare* (Iob 10, 2). Az idézet inkább csak fohász itt. A beszéd első felének forrása ismeretlen, második fele Honorius sermója második részének fordítása. Az első rész elején Ádám bűnbeeséséről olvasunk jóval bővebben, mint Honoriusnál, a *Halotti Beszéd*del ez a párhuzam.

...és húsa és teste földdé válnak. A szükségét és a pusztulást és az ilyen gonosz dolgokat az első ember, Ádám apánk hozta ránk, mert engedetlen volt urával, teremtőjével szemben, és megszegte parancsát. Akkor elvesztette az életét és elnyerte a halált és minden utódját is erre a bajra vitte. Tudjuk jól, hogy minden ember földdé leszén.⁵⁸

⁵⁷ *Nu sulle wir umb die arme sele, der leib hie zu antwurte ist, den almechtigen got vil innicklichen piten seiner gnaden, das er im ruh antlaß zu geben aller seiner sunden vnd in der gensosschaft seiner heiligen zu statten. durch dy gnad vnd durch dy zuvorsicht so bringet man sy her zu kirchen, so sich dy kristenhait hie gesamme vnd sy dy toden hie sehen, das sy in helfen mit irem gepet vnd mit irem almusen. das ampt das wir umb dy singen, das sing wir als das ampt an dem chorfreitag, do vnser herre an dem creucz durch uns starb, vnd thun es dar umb, das wir des vil gewise sein, das vns der tod des heiligen cristes das himelreich geoffnet hat, allen den dy sich in diser werlt der boshait vnd der sund durch sein lieb und durch das himelreich ertoten. nu sull wir vnßer frawn sancta Marian vnd alle gots heiligen vil innicklichen biten, das sy wegen da zu dem almechtigen got dißer saligen sel vnd allen glaubigen selen, vnd hebet dy ruf „den gotis sun den pit wir. kirieleisen.” STRAUCH, *Altdeutsche Predigten*, 159, 91–106.*

⁵⁸ *...vnd sein fleisch und sein leib wirt vorwandelt zu erd. dy not und dy vorwandlung vnd sogetan boshait dy bracht vns der erst man vnser vater Adam, da er ungehorsam wart seinem herren, seinem schepfer, vnd sein gepet ubergie. do verlos er den leib vnd vant den tod vnd brocht alle sein affterhom in dy selben not. das wiß wir wol, das ein iczlich mensch zu erd wirt. STRAUCH, *Altdeutsche Predigten*, 159, 5–9.*

A XIV. századi kéziratban fennmaradt *Weingartner Predigten* sermói a XII. század végére, a XIII. század elejére datálhatók.⁵⁹ A kódexben olvasható „sermo de mortuis” nem mutat hasonlóságot a *Halotti Beszéddel*, bár ennek is van egy rövid imádságra való biztatás a végén.⁶⁰ A XIII. századi *St. Pauler Predigten* hosszú és emelkedett hangú temetési beszédének újkori átiratát közli Linsenmayer,⁶¹ ezzel is csak az általánosságok szintjén érintkezik a magyarországi sermók.⁶²

D’Avray Németországon kívül sem Itáliában, sem Franciaországban, sem Angliában nem talált példát ebben a korban lejegyzett nemzeti nyelvű temetési beszédre.⁶³ Középfelnémet sermóminták készítését egyfelől a temetési beszéd tartásának viszonylagos gyakorisága indokolhatta (Franciaországgal és Angliával szemben), másfelől a német nyelvű írásbeliség fejlettsége (Itáliával szemben).

A magyarországi anyanyelvű írásbeliség a némethez képest ekkor több évszázados megkésettységben volt. Ha a XII. század utolsó harmadában – a német szövegekkel szinte egy időben – egy magyar nyelvű temetési beszéd szövegét is leírták, annak csak az egyik oka lehetett az, hogy – német mintára – itt is gyakrabban mondtak temetési beszédet, mint másutt Európában. A másik ok csak az lehet, hogy a magyarországi sermo-minta – a XII. században legalábbis – valóban állandósult. Erre vall a *Halotti*

⁵⁹ SCHIÖNBACH, A. E., *Weingartner Predigten, Zeitschrift für deutsches Altertum*, 28 (1884), 1–20. (MORVAY–GRUBE, T33.)

⁶⁰ SCHIÖNBACH, *Weingartner Predigten*, 12–13.

⁶¹ LINSENMAYER, *Geschichte*, 163–165. (MORVAY–GRUBE T 39.)

⁶² Tanulságos, bár a korszakunkon kívül eső párhuzamra hívta fel a figyelmünket A. Molnár Ferenc. A XVI. századi finn protestáns-humanista Agricola finn nyelvű szertartástani kézikönyvében szerepel egy temetési beszéd, mely a mi *Halotti Beszédünkhöz* igen közeli gondolatokat tartalmaz: „Kedves barátaim, itt most mi mindnyájan látjuk, milyen vége van ennek a szegény és nyomorult életnek. Ahogyan földből és porból lettünk, azzá is kell válnunk...” (Ford. Csepregi Márta). A. MOLNÁR, F., *Rinnakkaisuksia suomen ja unkarin kielihistorian tutkimuksessa, Ookeeta asijoo.* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 228), Helsinki, 1998. 336.

⁶³ „This may be an interesting peculiarity of the German-speaking area, for I know of nothing like them from Italy, France, or England.” D’AVRAY, *Death*, 26.

Beszéd és a latin *Sermo* szokatlan helye is: nem egy prédikációgyűjteménybe, hanem egy szerkönyv törzsszövegébe iktatták.

3. A *Halotti Beszéd* és a *Pray-kódex* viszonya

A *Pray-kódex*⁶⁴ törzsszövege – mint ismeretes – egy egész egyházi évet átfogó *sacramentarium*, azaz a mise imádságait tartalmazó papi szerkönyv. Ehhez kapcsolódnak olyan misén kívüli szertartások szövegei, mint az esketés, a templom alapkövének letétele vagy a temetés. A kódexben a monasztikus és a kanonoki liturgia elemei keverednek, ami Mezey László ma már általánosan elfogadott véleménye szerint azzal magyarázható,⁶⁵ hogy egy székesegyházi használatra készült mintapéldányt szerkesztett át a *Pray-kódex* összeállítója – kissé következtelenül – bencés használatra. A törzsszöveg az írás és más, tartalmi kritériumok alapján 1195 körülre datálható, másolásának színhelye az egykor észak-magyarországi, ma Szlovákiához tartozó jánosi bencés monostor volt. Az elveszett mintapéldány a váci székesegyház számára készült a XII. század közepe táján egy XI. századi rajnai-frank-délnémet *sacramentarium* alapján.⁶⁶

A *Halotti Beszéd*, a *Könyörgés* és a latin *Sermo* a temetési szertartás végén, a *Pray-kódex* 136r–v lapján olvasható. A szövegeket nem utólag jegyezték be ide, hanem a törzsszöveggel együtt másolták, vagyis mindkét prédikáció szerepelhetett már a *Pray-kódex* váci mintapéldányában is.⁶⁷ A *Halotti Beszéd* másolat voltát

⁶⁴ Országos Széchényi Könyvtár, MNy 1. – BARTONIEK, E., *Codices manuscripti Latini I, Codices latini medii aevi*, Bp., 1940, Nr. 1; RADÓ, P., *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, adlab. MEZEY, L., Bp., 1973, Nr. 2; SZENDREI Janka–VESZPRÉMY László, *Pray-kódex*, in: *Kódexek*, 9. sz.

⁶⁵ MEZEY László, A *Pray-kódex* keletkezésének problémái, *MKsz* 87 (1971), 109–123.

⁶⁶ MEZEY, A *Pray-kódex*, 120–121; VESZPRÉMY László, Megjegyzések a *Pray-kódex* sacramentarium maiusának sanctoraléjához, *MKsz* 100 (1984), 87–95.

⁶⁷ MEZEY, A *Pray-kódex*, i. m. 122; VESZPRÉMY László, A *Halotti Beszéd* és *Könyörgés* viszonya a *Pray-kódex*hez, *MNy* 80 (1984), 329–330.

Benkő Loránd is elfogadja, ő azonban az eredeti változatot Mezeynél későbbre, a XII. század utolsó negyedére datálja.⁶⁸

Mivel a pap számára készült szerkönyvről van szó, a gyászszertartás szövegei közül a szertartást végző pap teendői és könyörgései olvashatók teljes terjedelmükben a kódexben, az énektételek gyakran csak incipitjükkel szerepelnek, az éjszakai halotti officiumról pedig csak említés történik.⁶⁹

A hosszú, gondosan felépített temetési szertartásnak most csak egy részletét emeljük ki. A gyászmise után a halottat a sírhoz vitték, közben meghatározott zsoltárokat énekeltek, melyekhez emelkedett hangú antifóna-sorozat kapcsolódott. Ezeket a halott nevében a pap intonálta. Az antifónák – továbbra is egyes szám első személyben – az elhantolás cselekménysorát is követték és értelmezték.⁷⁰ Az énekekkel váltakozva hangzottak el a pap igényes latinságú, gazdag teológiai tartalmú könyörgései a jelenlévő keresztény közösség nevében. Ezek célja Isten megbocsátó irgalmának elnyerése a halott számára.

A szertartás folyamatát rubrikák jelzik. A testet, melyet már lebocsátottak a sírba, meghintik szenteltvízzel, megfűsölik tömjénnel, betakarják földdel,⁷¹ majd megszólal az antifóna: *Ez az én nyugodalmam mindörökké, itt lakozom, mivel ezt választottam.*⁷²

⁶⁸ BENKŐ, *Az Árpád-kor*, 26.

⁶⁹ *Pray-kódex 133r–136v* – RADÓ, *Libri liturgici*, 73–76.

⁷⁰ Menet közben: *In paradisum deducant te angeli, in tuo adventu suscipiant te martyres et perducant te in civitatem sanctam Hierusalem.* Amikor a sírhoz érnek és leteszik a holttestet a földre: *Aperite illi portas iustitie et ingressus in eas confitebor Domino, hec porta Domini, iusti intrabunt per eam.* A sírba lebocsátás közben: *Ingrediar in locum tabernaculi admirabilis usque ad domum Dei.* A sírba való leengedés után: *Hec requies mea in seculum seculi, hic habitabo, quoniam elegi eam.* Amikor a pap az első földesomót a sírba dobja: *De terra plasmasti me et in carne induisti me redemptor meus Domine, resuscita me in novissimo die.* Végül: *Non intres in iudicium cum servo tuo, Domine, quia non iustificabitur in conspectu tuo omnis vivens.* Vö. DOBSZAY László, *A középkori magyar temetési maradványai az erdélyi néphagyományban*, in: „*Mert ezt Isten hagyta...*” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., 1986, 204.

⁷¹ *Hic aspergatur corpus aqua benedicta et incensetur incenso, et cooperietur desuper humo et dicatur...* (134r).

⁷² *Hec requies mea in seculum seculi, hic habitabo, quoniam elegi eam.*

A 131. zsoltár után a *Deus, apud quem mortuorum spiritus* kezdetű hosszú könyörgés következik, majd a számunkra oly fontos rubrika: *Hic fiat sermo ad populum* (l. a 4. számú mellékletet). (A sermo maga, mint tudjuk, nem itt, hanem a szertartás végén olvasható.) A sermo befejeztével a pap az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében egy-egy marék földet dob a sírra,⁷³ és elkezd az antifónát: *Földből gyúrtál engem és húsba öltöztettél engem, Megváltó Uram, támassz fel engem az utolsó ítélet napon.*⁷⁴ Végül a 138. zsoltár után következik a *Halotti Beszéd*hez kapcsolódó *Könyörgés* latin megfelelője: *Oremus, fratres karissimi, pro spiritu cari nostri* etc.

Bár sírbeszédre való utalást nem tartalmaznak, mégis tanulságos ezúttal a X. századi fuldai sacramentarium⁷⁵ és a XII. századi Sankt Florian-i rituale⁷⁶ temetési szertartásait is megnézni. A fuldai sacramentarium szerint, miután a holttestet letették a sír mellé, a pap rövid imádságra biztató beszédet mond a körülállóknak. A címfelirat: *Allocutio priusquam sepeliatur ad circumstantes.*⁷⁷ Az „allocutio” valójában egy oratio, mely a *Pray-kódex*-ben is szerepel a 135r lapon: *Kedves testvéreim, a megemlékezés kegyes érzésével idézzük fel kedves N. testvérünk emlékét, akit az Úr e világ kísértéseiből kiemelt, kérve Istenünk könyörületességét, hogy méltóztassék neki békés és nyugodt lakóhelyet biztosítani...*⁷⁸ A test elföldelése után újabb „buzdító beszéd” következik: *Allocutio post sepultum ad astantes* címmel, ez pedig azonos a mi

⁷³ *Deinde sacerdos tribus vicibus in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti proiciat terram, et dicat.*

⁷⁴ *De terra plasmasti me et in carne induisti me, redemptor meus Domine, resuscita me in novissimo die.*

⁷⁵ *Sacramentarium Fuldense saeculi X*, hrsg. RICHTER, G., Fulda, 1912.

⁷⁶ FRANZ, A., *Das Rituale von S. Florian aus dem zwölften Jahrhundert*, Freiburg in Br., 1904.

⁷⁷ *Sacramentarium Fuldense*, 304–305, Nr. 2474.

⁷⁸ *Pie (vagy pio) recordationis affectu, fratres carissimi, commemorationem faciamus cari nostri N., quem Dominus de temptationibus huius seculi assumpsit, obsecrantes misericordiam Dei nostri, ut ipse ei tribuere dignetur placidam et quietem mansionem, et remittat omnes lubricae temeritatis offensas, ut concessa venia plene indulgentie, quicquid in hoc seculo proprio vel alieno reatu deliquit, totum ineffabili pietate ac benignitate sua deleat et abstergat. Quod ipse prestare dignetur, qui cum Patre et Spiritu Sancto vivit et gloriatur Deus per omnia secula seculorum.*

*Halotti Beszédünk Könyörgésével: Oremus, fratres carissimi, pro spiritu...*⁷⁹ A Sankt Florian-i rituláléban a fuldai sacramentarium temetés előtti *allocutiója* (*Pie recordationis affectu...*) az *Exhortatio* címet viseli.⁸⁰ Ebből arra következtethetünk, hogy kezdetben a *fratres karissimi* megszólítást tartalmazó kötött könyörgés(ek)re, „monitió(k)”-ra szorítkozott a jelenlévőknek címzett „imádságra biztató beszéd”. Mivel maga a liturgia latinul folyt, ha latinul nem tudó világiak is jelen voltak a temetésen, ezeknek anyanyelven kellett elhangzania. Ezeket az exhortatiókat előzhette meg esetenként egy általánosabb tartalmú sermo, mely egy elmélkedő részből és egy kötetlen imádságra való felszólításból állt.

A *Halotti Beszédet* és a latin *Sermót* azért volt érdemes beírni egy papi szerkönyvbe, később pedig átmásolni annak egy újabb példányába is, mert elmondásukra/felolvasásukra viszonylag gyakran sor kerülhetett. Feltehetőleg élőszóban, többszöri elmondás során formálódott a magyar változat ennyire természetessé, Benkő Lorándhoz csatlakozva azonban magam is úgy gondolom, hogy végső formáját, stilizáltságát a *Halotti Beszéd* az írásba foglaláskor nyerte el. Ettől kezdve azonban, ha nem is mindenáron kötelező érvényű, de mégiscsak kötött formát öltött, és nem úgy kezelték használói, mint egy német sermonariumban olvasható sermo-mintát. A *Halotti Beszéd* és a latin *Sermo* elterjedtségének mértékéről vagy kizárólagosságáról természetesen – további adatok híján – nem nyilatkozhatunk.

A két szöveg párhuzamos hagyományozódásához sem nyújt támpontot a korabeli német fordításirodalom, még ha az ún. *Lipcei prédikációkra*⁸¹ jellemző, hogy bizonyos alkalmakra egy-egy latin és német sermót is kínál a gyűjtemény, s egyes esetekben a latin mintául szolgált a német változat kompozíciójához.⁸² Egy megfontolandó műfajtipológiai párhuzamra Vizkelety András hívta fel a figyelmet az *Exhortatio ad plebem christianam* címen is-

⁷⁹ *Sacramentarium Fuldense*, 305, Nr. 2477.

⁸⁰ FRANZ, *Das Rituale*, 93, 33–40.

⁸¹ MORVAY-GRUBE, T 17 (Sammlung VII, Nr. 160–259).

⁸² A jelenségre Regina D. Schiewer (Berlin) hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is megköszönök neki.

mert IX. századi latin és ófelnémet szövegegyüttesben.⁸³ Az exhortációra a keresztségre előkészítő mise keretében került sor, s a keresztelendőknék és a keresztszülőknek szólt, akiket arra intett, hogy a *Miatyánkot* és a *Credót* nemcsak tudni kell, hanem tovább is kell adni, ami az üdvösség feltétele, s a világi hatalom parancsa. A liturgikus kontextus, a nyelvi kettősség és a viszonylag kötött forma itt is megragadható, ha az alkalom és a kor alapvetően el is tér egymástól.

4. Kitekintés

A XIII. századtól egyre gyakrabban jelennek meg *de mortuis* beszédek Európa-szerte a koldulórendi sermonariumokban. E skolasztikus sermo-minták nemcsak temetéseken voltak használhatóak, hanem a halottakról való megemlékezés különböző egyéb alkalmain is. A koldulórendi szerzetesek ugyancsak engedélyt kaptak a temetéseken való prédikációra, amely engedély végleges kánonjogi megerősítést 1317-ben kapott.⁸⁴ A *Pécsi egyetemi beszédek* címen ismert XIII. századi magyarországi domonkos prédikációgyűjteményben hat *de mortuis* sermo olvasható.⁸⁵ Ekkor tehát már Magyarországon sem lehetett általánosan érvényben a *Halotti Beszéd*-típusú sermo, amit Horváth János tanulmánya még Károly Róbert korában is megragadhatónak tart.⁸⁶

Először érdemes megvizsgálni magát a *Pray-kódexet*. A szerkönyv a XIII. század közepétől Pozsonyban volt, feltehetően a

⁸³ VIZKELETY András, A Halotti Beszéd műfajttörténetéhez, in: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÓTVÖS Péter, Szeged, 1997, 655–660.; uő, Gleichzeitigkeit und Phasenverschiebung in der Entstehung der deutschen und ungarischen Literatur, *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik*, 1998, 13–17.

⁸⁴ ...ad funera ... mortuorum ... possunt iidem fratres et liceat eis libere praedicare... Clem. 3. 7. 2. Idézi D'AVRAY, *Death*, 56.

⁸⁵ *Sermones Quinqueecclesienses*, 358–368.

⁸⁶ L. a 30. jegyzetet.

káptalan birtokában és használatában. A XIII/XIV. század fordulóján a 142r lapról levakarta valaki a miseimádságokat, hogy helyet csináljon egy számára fontosabb szövegnek, ami nem más, mint egy *de mortuis sermo*. A prédikációt Török József közölte megbízható apparátussal.⁸⁷ Ez a sermo tipikus skolasztikus beszédminta, melynek segítségével jól kiegészíthető a *Halotti Beszéd* és a XII. századi latin *Sermo* rövid, veretes szövege. Az ismeretlen francia szerző imára buzdít, fenyeget, vigasztal, s mindezt több hosszabb-rövidebb példával illusztrálja.

Persze nem imádság formájában buzdít könyörgésre, hanem elmagyarázza, hogy az imára és az alamizsnálkodásra a tisztító-tűzben szenvedő lelkeknek van szüksége. „*Uram, ha itt lettél volna, nem halt volna meg a testvérem*” (Io 11, 21). *Krisztus, aki egyedül szabadította meg a pokolban a lelkeket, az embereknek hatalmat adott arra, hogy a purgatóriumba kerülteken segíthessenek. Amióta Krisztus saját személyében beteljesítette ezt a küldetést, természetes dolog, ha mi is imádságainkat és alamizsnáinkat küldjük az Úrhoz óérettük. Ezért, ahogy az evangéliumban az Úr látva a nővérek sóhajtozását és könnyeit, feltámasztotta Lázárt, úgy a hívek könyörgésére megszabadítja a lelkeket a purgatóriumból. Bár kérés nélkül is megtehetné, azt akarja, hogy a barátok folyamodjanak a kegyelméért. Ahogy a fejedelem sem azt hallgatja meg, akit meg akar büntetni, hanem azt, aki közbenjár érte.*⁸⁸ ... *Jegyezd meg, hogy egyesek a pusztában halnak meg, mások Egyiptomban, megint mások az Ígéret földjén. Az elsők a jóra való életet el sem kezdték, a második csoport félbehagyta, a harmadik beteljesítette ... Az elsők háromszoros jajt kiáltanak,*

⁸⁷ TÖRÖK József, *A Pray-kódex egy kevésbé ismert beszéde*, MKsz 108 (1992), 157–161. A sermo első rövid értékelése: KÜLLÁR Flóris, *A Pray-kódex rendeltetése, sorsa, szellemtörténeti értéke*, MKsz 63 (1939), 220.

⁸⁸ *Christus, qui solus animas in inferno liberavit, dedit hominibus potestatem, ut succurrere possint positus in purgatorio, et ex quo Christus in propria persona hanc legationem implevit, non est mirum, si orationes et elemosinas nostras mittamus pro ipsis ad Dominum. Unde in hoc evangelio videns suspiria et lacrimas sororum, Dominus Lazarum resuscitavit, sic precibus fidelium animas a purgatorio liberat. Quod cum posset sine precibus, vult, quod amicis eius gratie referantur. Sicut princeps puniendum non exaudit, sed eum, qui interpellat pro eo.* TÖRÖK, *A Pray-kódex*, 158, 1–6.

mivel megbántották Istent, mivel engedtek az ördögnek, s mivel mindörökké szenvedni fognak. A második csoport jajgat a purgatóriumban, hogy imádságainkkal és alamizsnáinkkal segítsünk rajtuk. A harmadik csoport éneket zeng a mennyekben. Kegyetlenek, akik a purgatóriumban szenvedőkön nem segítenek. Ezekre vonatkozik: „mind megcsalták barátai” (Lam 1, 2). A lelkek ugyanis a kínok közepette így kiáltoznak: „Könyörüljete rajtam, könyörüljete rajtam, legalább ti, ó, barátaim!” (Iob 19, 21). Soha nem bizonyulhat annyira fontosnak egy barát, mint a szükségnek ezen a pontján.⁸⁹ ... A halottakon tehát segítenünk kell, mivel mi is halandók vagyunk. Semmi sem bizonyosabb a halálnál.⁹⁰

A halál ijesztő ugyan, de mint börtönből a rab, a testből szabadult lélek Istenhez sielhet: *Figyeld meg, hogy milyen „keserű a halál”* (1 Rg 15, 32): az ember szíve ugyanis, midőn meghal, a nagy kínszenvedéstől kettéhasad, az orra elvékonyodik, a fogai megfeketednek, az arca sápadt lesz. A test erci és idegei megszakadnak. A holttestet pedig ... mint a legveszedelmesebb mérget egy gödörbe dobják, és gyorsan földet hánynak rá, nehogy az emberek lássák. *Íme, így ér véget a világ dicsősége.*⁹¹ ... Ha valaki fájlalja a betegséget vagy a halált, ez annak a jele, hogy nem szereti Istent. Ha valaki sötétben van bebörtönözve, hogy örül, ha feltörik a börtönt! Nagy örömmel kell tehát a betegséget fogadni,

⁸⁹ *Nota quidam moriuntur in deserto, quidam in Egypto, quidam in terra promissionis. Primi dies bone vite non incipiunt, secundi dimidiant, tercii perficiunt ... Primi cantant triplex ve, quia Deum offenderunt, quia diabolo consenserunt, quia torquebuntur in perpetuum. Secundi (cantant) lamentum in purgatorio, ut per orationes et elemosinas eis succurramus. Tercii cantant carmen in celo. Crudeles sunt, qui in purgatorio existentibus non succurrunt. De quibus dicitur: „omnes amici eius spreverunt eum” (Lam 1, 2). Anime enim in tormentis clamant: „miseremini mei, miseremini mei, saltem vos amici mei” (Iob 19,21). Numquam sic probatur amicus, quam in tali necessitatis articulo. TÖRÖK, A Pray-kódex, 158, 8-20.*

⁹⁰ *Debemus ergo mortuis subvenire et nos sumus morituri. Nichil est certius morte. TÖRÖK, A Pray-kódex, 159, 24-25.*

⁹¹ *Attende quam „amara mors” (1 Rg 15, 32): cor enim hominis in morte pre nimio labore in duo dividitur, nasus frigescit, dentes nigrescunt, facies pallescit. Vene et nervi corporis rumpuntur. Cadaver vero mortuum ... sicut venenum pessimum in foramen proicitur, terra super ipsum velociter tumulatur, nec ab hominibus videatur. Ecce gloria mundi quali sine clauditur. TÖRÖK, A Pray-kódex, 159, 33-38.*

mivel a betegségben a mi tömlöcünket ássák ki. A halállal pedig teljességgel megszűnik és a lélek szabadon járulhat Urához. „Ne bánkódjatok tehát, mint a többiek, akiknek nincsen reménységük” (1 Th 4, 13). Ha a barátok halálán szomorkodtok, vigasztalódjatok, mert a mennyei hazában megtaláljátok őket.⁹²

Végül figyelmezteti az élőket, hogy kire mi vár, amikor meghal. *Fontos megjegyezni, hogy négy út van a halál után: az első a felnőtteké, akik halálos bűnben távoznak, ez a pokolba viszi őket, a második a kisgyermeké úgy hétéves korig és a purgatóriumba viszi őket. A harmadik azoké, akik még nem teljesítették a penitenciát, ez is a purgatóriumba visz. A negyedik a bűn nélkül távozóké, mely a mennyei palotába vezet.*⁹³

Ez a sermo ebben a formában biztosan nem hangzott el, aki felhasználta, ismerte a sermo-szerkesztés technikáját. Ha temetésen prédikált, bizonyára nem elégedett meg azzal a három-négy perccel, amit a sacramentarium törzsszövegébe írt sermók elmondása jelentett: ez már a hosszan tartó prédikációk kora.

Befejezésül térjünk vissza még egyszer Horváth János nagy jelentőségű felfedezésére, a Telegdi Csanádnak tulajdonított temetési beszédre. Az ugyanis tagadhatatlan, hogy a krónikában megfogalmazott gondolatok igen közel állnak a *Halotti Beszéd*-hez és annak imádságra buzdító részéhez, bár még annál is tömörebb megfogalmazásúak. „Telegdi Csanád halotti búcsúztatója szövegezés szempontjából biztosan független a *Pray-kóde*xbeli szövegezéstől. Annak primitív egyszerűségével, részletező naiv-

⁹² *Si quis autem cum dolore egritudinem vel mortem suscipit, signum est, quod Deum non diligit. Si aliquis esset in tenebris incarceratus, gauderet, si aliquis carcerem confringeret. Ergo enim magna leticia est infirmitas suscipienda, quia in infirmitate carcer noster effoditur. In morte penitus deseritur, et anima ad Dominum suum libera progreditur. „Nolite ergo contristari sicut et ceteri, qui spem non habent” (1 Th 4, 13). Si contristamini in morte amicorum, consolemini, quia in caelesti paria ipsos invenietis.* TÖRÖK, A *Pray-kóde*x, 159, 39–42.

⁹³ *Et notandum quod quattuor sunt vie post mortem. Una adultorum in mortali culpa decedencium, que ducit eos ad infernum. Alia infancium parvulorum circa septimum, et ducit eos ad purgatorium. Tercia nondum penitentiam complencium, et ducit in purgatorium. Quarta sine peccati macula decedencium, que ducit ad celi palacium.* TÖRÖK, A *Pray-kóde*x, 159, 50–54.

ságával szemben emez éppen tömör és erőteljes megfogalmazásával tűnik ki: minden naiv részletezést mellőz, s amit a *Pray-kódex* szövegezője több mondaton át, részletezve és mintegy többszöri nekifutás után tud csak kifejezni (latinul is, nemcsak magyarul!) azt 'Telegdi egy-egy súlyos tömörségű mondatba foglalva adja elő.'⁹⁴ Egészen pontosan három latin mondatban, melyeknek eredetileg magyarul kellett elhangzaniuk!⁹⁵ Ha a XIV. században egy érsek az uralkodó felett gyászbeszédet mondott, az bizonyosan nem nélkülözte a személyes elemeket, de nem is mérülhetett ki három mondatban.⁹⁶ Ráadásul a szövegben semmi sem jelzi, hogy itt az érsek gondolatainak, sőt sermójának idézéséről lenne szó. A krónika szerint a grandiózus temetés már véget ért: „...ott, a nagy oltár mellett temették el a király testét az őt megillető királyi ruhában az említett és felsorolt urak és egyházi ruhába öltözött érsekek, püspökök, preláthusok és apátok közreműködésével.”⁹⁷ A gyászoló tömeg azonban a szertartás befejeztével sem hagyott fel a jajgatással és siránkozással, az érsek ekkor enyhítette meg üdvös és kegyes beszédével a körülállók lelkét.⁹⁸ A krónikában néhány sorral lejjebb következik a *Halotti Beszédre* emlékeztető elmélkedés:

Nem csoda, hogy minden húsba és bőrbe öltözött teremtmény ... az első űs-apa bűnbeesése folytán halandó lett. Mert vétkeivel minden utóda számára meghozta a halál törvényét egyetemlegesen és megváltoztathatatlanul, annyira, hogy a Magasságbeli saját fiának sem kegyelmezett, noha az isteni természettel volt felruházva: hanem értünk, mindnyájunkért odaadta őt is. Ezért tehát senki sem háboroghat és senki sem

⁹⁴ HORVÁTH, A *Halotti Beszéd*, 428–429.

⁹⁵ Uo. 427., 2. jegyzet.

⁹⁶ David D'Avray sokat idézett könyve – *Death and the Prince. Memoria Preaching before 1350* – főként erről szól.

⁹⁷ THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. HORVÁTH János, Bp., 1980, 229.

⁹⁸ „Ubi etiam venerabilis in Christo pater, dominus Chanadinus, Strigoniensis archiepiscopus, de obitu ipsius domini regis salubri ac pio sermone intentos animos et pia corda circumstantium linivit concedenter.” HORVÁTH, A *Halotti Beszéd*, i. m. 427., 1. jegyzet.

szállhat szembe a Teremtővel a halál elkerülhetetlen és megváltoztathatatlan ténye miatt, mivel az Úr ellenében sem bölcsesség, sem tudás, sem bátorság, sem megfontoltság meg nem állhat, inkább béketűrőssel kell elviselnünk a halál súlyos csapását, mivel amit adott az Úr, csak azt vette vissza, s ama napon Őbenne úgysis feltámad. (Ford. Horváth János)⁹⁹

A temetési beszéd műfaját alaposabban megismerve úgy véljük, hogy itt nem egy másfél-, két évszázad óta rögzült hazai formuláról van szó, hanem arról az általános keresztény gyakorlatról, amely a halandó embert az üdvörténeti események látlatában segíti szembenézni a halállal. Kicsi a valószínűsége annak, hogy ezek a mondatok közvetlenül az érsektől származnának. A szemtanú krónikás (Kéty János?) e néhány bonyolult latin mondatban összegezhette a temetésen hallottakat, vagy maga kommentálta így a szomorú eseményt.

⁹⁹ HORVÁTH, A *Halotti Beszéd*, i. m. 427.

IV. A KOLDULÓRENDI PRÉDIKÁCIÓ MAGYARORSZÁGON A XIII. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XIV. SZÁZAD ELEJÉN*

1. A skolasztikus sermo térnyerése. Magyarországi használatú domonkos és ferences sermonariumok

Azok a nagy változások, amelyek a XII. század közepétől az európai civilizációban végbementek, a prédikáció műfaját is közvetlenül érintették. A viszonylag rövid idő alatt jelentősen megnövekedett városi lakosság lelki gondozása és a megélenkülő eretnekmozgalmak súlyos feladatok elé állították az Egyházat. A prédikációra mindkét területen fontos szerep várt. A szellemi műnációt a legelesebb székesegyházi és kolostori iskolák mellett gyorsan intézményesülő egyetemek biztosították, élükön a párizsi universitasszal. A teológia önálló tudománnyá vált,¹ amit a szövegelemzés, az érvelés, a gondolkodás új, az arisztotelészi logikát adaptáló módszerei hathatósan tápláltak. A teológia tudományának fundamentuma, az isteni kinyilatkoztatás hordozója a „Sacra Pagina”, a Biblia. A Szentírás tanításának alapja a szövegolvasást kísérő magyarázat, a *lectio* volt. Ezt követte a homályos pontok megvitatása, a nyilvános *disputatio*, s végül a tanultakról való számadás egyik kötelező és épületes módja, az egyetemi prédikáció.² A prédikáció tehát az oktatás szerves része lett, művelői a

* A Pécsi egyetemi beszédek és a Gyulafehérvári Sorok kódexe.

¹ CHIENU, M.-D., *La théologie comme science au XIIIe siècle*, Paris, 1969.

² GLORIEUX, P., L'enseignement au Moyen Âge. Techniques et méthodes en usage à la faculté de théologie de Paris au XIIIe siècle, *Archives d'histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* 35 (1968), 65–186.; BATAILLON, L.-J., De la lectio à la predicatio. Commentaires bibliques et sermons au XIIIe siècle, in: BATAILLON, L.-J., *La prédication au XIIIe siècle en France et en Italie*, Aldershot, 1993, V, 559–575; Petrus Cantor, *Verbum abbreviatum*. (PL 205, 25 A–B).

legkiválóbb magiszterek voltak, akik az új módszereket és eredményeket – amennyire a műfaj keretei megengedték – ide is átültették.³

A prédikáció a korábbi évszázadokban elsősorban a püspökök hatáskörébe tartozó feladat volt. III. Ince pápa (1198–1216) felismerte, hogy a megváltozott körülményeken csak nagy létszámú és komoly felkészültségű segéderők bevonásával lehet úrrá lenni. Ő maga Párizsban tanult teológiát, így méltán építette elképzeléseit az egyetemre, mely a prédikálásban is járatos, magasan kvalifikált teológusokat képzett. A IV. lateráni zsinat 1215-ben ebben a szellemben határozott a prédikátorokról: „Mindazon dolgok közül, melyek a keresztény emberek üdvösségét szolgálják, legnagyobb szükség Isten igéjének táplálékára van, mert amint a testet az anyagi, úgy a lelket a szellemi eledel éteti... Mivel gyakran előfordul, hogy a püspökök sokféle elfoglaltságuk, esetleg betegségük, ellenséges lámadás vagy más egyéb miatt (hogy tudásuk fogyatékoságait ne említsük...), Isten igéjét egymagukban nem képesek kielégítően hirdetni a népek, ... általános érvennyel elrendeljük, hogy vegyenek maguk mellé alkalmas, munkabíró és jószavú férfiakat, akik a prédikáció szent feladatát üdvösen elvégzik, ... s akik a rájuk bízott híveket szóval és példával egyaránt építik...”⁴ A kettős küldetés beteljesítői végül nem világi papok lettek, hanem az ekkortájt prédikálási engedélyért kilincselő, szerveződobben lévő két koldulórend tagjai.

A fellendülő városiasodást nagy szegénység is kísérte. Mivel a nincstelen tömegek lelki gondozása megoldatlan volt, gyorsan terjedtek az evangéliumi szegénységet hirdető, s az egyházi hierarchiával szembeforduló szekták. III. Ince, majd őt követően III. Honorius pápa (1216–1227) nagy előrelátással a mozgalmat integrálta az egyházba: a teljes szegénységet életformaként vállaló Szent Ferencnek és társainak világi mivoltuk ellenére engedélyezték az íghirdetést (1209), majd a renddé szerveződést (1221). Szent Domonkos képzett teológus volt, aki viszont a tudás erejé-

³ BÉRIOU, N., *L'avènement des maîtres de la parole. La prédication à Paris au XIIIe siècle*, I–II, Paris, 1998.

⁴ Concilium Lateranense, Const. X. De praedicatoribus instituendis, in: MANSI, J. D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, I–XXXI, Florentiae – Venetiis, 1757–1798, XXII, 998.

vel, de ugyancsak a szegénység és a prédikáció eszközével kívánta az eretnekeket legyőzni és a keresztyenyeket hitükben megerősíteni. A „prédikátorrend” 1217-ben nyert pápai elismerést. A XIII. század harmincas éveitől kezdve mindkét koldulórend számára a párizsi egyetem lett teológiai stúdiumaik központja, kolostoraik szervesen beépültek az egyetemi struktúrába. A két szigorúan központosított rend néhány évtized alatt egész Európát benépesítette rendházaival. A városi pasztorációban oly fontos szerepet vállaló kolduló barátok már az új stílus jegyében prédikáltak, ennek gyors és általános elterjedése elsősorban nekik volt köszönhető.

Az új prédikációs stílust elsősorban a prédikáció szerkezetének és a szövegelemzés technikájának a megváltozása jellemzi. Az ünnep evangéliuma helyett a szentbeszéd ezután egyetlen rövid bibliai szakaszra, legfeljebb egy versre vagy annak egy részére épült (*thema*). A *themát* esetenként követte egy hozzá tartalmilag vagy formálisan kapcsolódó újabb bibliai idézet, a *prothema*, ami arra szolgált, hogy a prédikátor megemlékezzék saját elégtelenségéről és Isten segítségét kérje igéjének közvetítéséhez. Ezután a kiválasztott idézetet – akár egyben, akár részekre bontva – az adott ünnepre kellett vonatkoztatni. Az alapidézet részekre osztása, illetve a citátum szavain alapuló mondandó pontokba foglalása a *divisio*. A *divisio* azonosan felépített, egymással rimeltetett tagmondatok (*membrumok*) sorozata. Az egyes tagokat még tovább lehetett bontani újabb és újabb alosztásokra (*subdivisio*). A *divisio*k és *subdivisio*k adták a prédikáció vázát, tartalmát pedig ezek kifejtése, a *dilatatio*.⁵ A *dilatatio* lehetőségei rendkívül változatosak: a grammatika, a retorika, a logika és a bibliakommentárok eszközei korábban elképzelhetetlen bőségben és rendszerezettséggel álltak a prédikátor rendelkezésére, aki így egyetlen citátum kapcsán az egyházi tanítás óriási területeit tudta átfogni. Ezt az új műfajt általában *skolasztikus sermón*nak nevezik. A skolasztikus jelző azonban itt csak némi megszorítással alkalmazható, hiszen a skolasztikus módszer fontos tartozé-

⁵ GILSON, E., Michel Menot et la technique du sermon médiéval, in: GILSON, E., *Les idées et les lettres*, Paris, 1932, 93–154.; GÁBRIEL Asztrik, Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi beszédgyűjteménye, *EPHk* 67 (1943), 164–193.

ka a dialektikus érvelés, az egymással szembenálló nézetek ütköztetése, ami a sermókból teljességgel hiányzik.⁶ Az érveket a „thematikus” sermókban a Bibliára és a nagy egyházi tekintélyekre való hivatkozás helyettesíti, a tőlük vett idézeteket példák (*exemplumok*) és legendarészletek egészíthetik ki. A prédikáció a már kiérlelt, kétségbenvonhatatlan hitigazságot hirdeti. A prédikátor célja az, hogy a híveket ennek az igazságnak megnyerje, s egyúttal bűnbánatra indítsa őket, s felébressze bennük a szeretetet Isten és embertársaik iránt.

Az idézetekben gazdag, bonyolult felépítésű prédikációk megszerkesztéséhez természetesen segédkönyvekre volt szükség.⁷ Ilyenek egyfelől a gyors tájékozódást, visszakereshetőséget biztosító új kézikönyvek, melyek egyúttal a bibliamagyarázat eszközei is: Gratianus kánongyűjteménye (1142), Petrus Lombardus Szentenciás könyvei, a Biblia szövegét kommentáló, mérvadónak elfogadott *Glossa ordinaria*, a Biblia szavait a locusokkal együtt ábécérendben felsoroló bibliai konkordanciák vagy a Biblia szavait értelmező *distinctio*-gyűjtemények. Másfelől megszülettek a prédikációkészítés tudományának (a gyakorlatból elvont) elméleti összefoglalásai, az *ars praedicandi*.⁸ Mindezeket azonban csak egy jól képzett teológus tudta használni, a prédikáló papok és szerzetesek széles rétege nem e könyveket forgatta. Számukra vastos latin nyelvű prédikációgyűjtemények készültek, melyek sermo-mintákat tartalmaztak. E gazdag sermonariumok a sermoszerkesztés technikáját ismerő prédikátor számára egész könyvtárat helyettesítettek. A modell-sermók vázlatosak voltak, megtanulni elsősorban azt kellett, hogy a tömör vázlat alapján hogyan kell az érzelmekre is ható, élő szentbeszédet tartani,

⁶ D'AVRAY, D. L., *The Preaching of the Friars. Sermons diffused from Paris before 1300*, Oxford, 1985, 163–180.

⁷ BATAILLON, L.-J., Les instruments de travail des prédicateurs au XIIIe siècle, in: BATAILLON, L.-J., *La prédication au XIIIe siècle en France et en Italie*, Aldershot, 1993, IV, 197–209.; ROUSE, R. II.–ROUSE, M. A., Statim invenire. Schools, Preachers, and New Attitudes to the Page, in: *Renaissance and Renewal in the twelfth Century*, ed. BENSON, R. L.–CONSTABLE, G.–LANHAM, C. D., Oxford, 1982, 201–225.

⁸ RÓNAY György, *Ars praedicandi*, *Teológia* 2 (1968), 25–36.; BRISCOE, M. G., *Artes praedicandi*, Turnhout, 1992. (Typologie des Sources du Moyen Age occidental 61.)

alkalmazkodva a mindenkori hallgatóság felkészültségéhez, s hogy hogyan lehet egy véges számú sermo-készletből évtizedeken át gazdálkodni.

Az új prédikációstílust Magyarországon is a domonkosok és a ferencesek honosították meg. A szerzetesek stúdiumaik színhelyéről, Párizsból és Itáliából magukkal hozták a legfrissebb sermo-gyűjteményeket, melyeket a használat során kiegészítettek, latin és magyar glosszákkal láttak el, s hamarosan elkezdték másolni és átszerkeszteni őket. Novíciusaiknak ezekből tanították a prédikálás mesterségét,⁹ de ezekből hirdették Isten ígését magyarul a gondjaikra bízott apácáknak és a világi híveknek is.

Az *Ómagyar Mária-siralmat* a XIII. század harmadik negyedében működő itáliai domonkosok sermói közé jegyezte le 1300 körül egy magyar domonkos szerzetes. A kódex ekkor már biztosan Magyarországon volt, rendszeres használatát a magyar glosszák és az üresen hagyott lapokra utólag beírt, különböző kezektől származó sermók tanúsítják.¹⁰ A *Gyulafehérvári Sorok* magyar nyelvű rimes divisiók, melyek a XIII. század közepén-második felében élt párizsi ferences magiszterek sermóit kísérik. A kódexet itthon állították össze a XIV. század elején pasztorációs céllal, a nyelvemlék-sorok is a prédikációvázlatokat másoló kéztől származnak.¹¹ A magyar domonkos studium generale számára szerkeszthették a XIV. század elején azt a sermonariumot, mely egy Aldobrandinus a Cavalcantibusnak tulajdonított sermo-ciklus mellett a magyar szentek ünnepeire írt beszédvázlatokat is

⁹ BOUGEROL, J.-G., Les sermons dans les studia des Mandiants, in: *Le scuole degli ordini Mendicanti (sec. XIII–XIV)*, Atti del XVII Convegno di Studi (Todi, 1976), Todi, 1978, 251–280.; VIZKELETY András, A domonkos rend tudományközvetítő szerepe Magyarországon a 13–14. században, in: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, I, Budapest–Szeged, 1993, 473–479.

¹⁰ VIZKELETY András, „*Világ világa, virágnak virága...*” (*Ómagyar Mária-siralom*), Bp., 1986.; uő, Die Altungarische Marienklage und die mit ihr überlieferten Texte, *Acta Litteraria* 28 (1986), 3–27.; uő, Egy ismeretlen magyar dominikánus írásai a 13. századból, in: *A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo*, szerk. JANKOVICS József–MONOK István–NYERGES Judit–SÁRKÖZY Péter, II, Budapest–Szeged, 1998, 517–526.

¹¹ MADAS Edit, A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke. (A Gyulafehérvári Sorok kódexének sermóiról), *ItK* 97 (1993), 1–15., és a jelen fejezet 3. alfejezete.

tartalmaz (ÖNB Cod. 1369).¹² Ugyancsak magyarországi eredetű az a ma Heiligenkreuzban (Cod. 292) őrzött prédikációgyűjtemény, melyben a magyar szentek sermói között az ún. *Pécsi egyetemi beszédekkel* azonos két Szent László-sermót fedezett fel Vízkelety András.¹³ A magyar szerzetesek azonban nemcsak közvetítettek, nemcsak alkalmilag jegyezték le egy-egy önállóan kompilált sermót, hanem a hazai rendi főiskolán (*studium generale*) eredeti modell-sermo-gyűjteményeket is írtak. Franciaországban elsajátított ismeretek birtokában, jól felszerelt könyvtárban – talán a budai Szent Miklós-kolostorban – dolgozott az a domonkos teológus, aki a *Pécsi egyetemi beszédek* címen számon tartott, igen kvalitásos *De sanctis* ciklust készítette a XIII. század végén. A korai skolasztikus sermo-irodalomnak ez a legjelentősebb magyarországi emléke.

2. Az úgynevezett *Pécsi egyetemi beszédek*

2.1. A kódex kutatástörténete¹⁴

A prédikációgyűjtemény magyarországi eredetére Csontos János figyelt fel 1882-ben a Müncheni Királyi Könyvtár frissen megjelent katalógusában.¹⁵ Érdeklődését a *Sermones compilate (!) in*

¹² VIZKELETY, A., Eine Aldobrandin zugeschriebene Predigt mit ungarischen Glossen in „Löwener Codex“ und ihre Parallelüberlieferung in Wien, *Codices manuscriptorii* 11 (1985), 90–93.; VIZKELETY András, Ismeretlen forrás Árpád-házi szentjeink hagiográfiájához, in: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., 1989, 345–358.

¹³ VIZKELETY András, Példaképköltés és argumentáció a középkori Szent István-prédikációkban, in: *Szent István és kora*, szerk. GLATZ Ferenc–KARDOS József, Bp., 1988, 180–184.

¹⁴ MADAS Edit, A „Pécsi egyetemi beszédek”, *BUKSZ* 8 (1996), 415–419.

¹⁵ München, Staatsbibliothek, Cod. lat. 22 363b. *Catalogus Codicum Bibliothecae Monacensis*, II/IV, comp. HALM, C.–MEYER, G., München, 1881.; CSONTOSI János, A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratai, *MKsz* 7 (1882), 229; uő, Nagyfotosságú XIV. századi kézirat a pécsi egyetemről Münchenben, *MKsz* 7 (1882), 253.

studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie címbejegyzés vonla magára, ennek alapján joggal hihette, hogy a pécsi egyetem egy fontos kéziratára bukkant. A pécsi eredet feltételezése táplálta a későbbiekben is a kódex iránti folyamatos érdeklődést. A beszédekkel először Békefi Remig foglalkozott behatóbban a pécsi egyetemről írt monográfiájában, 1909-ben.¹⁶ Megbízhatóan leírta a kéziratot, méltatta a sermók színvonalát, s közzétette a magyar szentekről szóló prédikációkat. Szent István őt, Szent Imre egy, Szent László pedig két sermóval van képviselve a gyűjteményben. A magyar eredet szempontjából a Szent Erzsébetnek szentelt négy beszéd nem perdöntő, mert az ő ünnepeét Európa-szerte megülték, ellentétben szent királyaink ünnepeivel, akiknek kultusza éppen hogy csak átlépte az ország határait.

1967-ben a pécsi egyetem alapításának 600 éves évfordulója irányította ismét a figyelmet a kódexre. Hosszú kutatómunka megbízható eredményeit összegezte Petrovich Ede az évfordulóra megjelentetett tanulmánykötetben.¹⁷ A prédikációkat jobban megismerve először benne támadtak kétségek a sermók pécsi eredetét illetően, ezeknek becsülettel hangot is adott. Megállapításai közül cáfolhatatlannak bizonyultak a következők: 1) a kódex domonkos jellegű; 2) a beszédek egyetemi színvonalúak és teológus hallgatóság számára készültek; 3) Aquinói Tamás személyét és műveit teljesen mellőzi a kódex, ami 1323, vagyis a domonkos egyházdoktor szentté avatása után egy domonkos kódexben nehezen elképzelhető. Ebből az következik, hogy a sermonarium összeállítását egyrészt a pécsi egyetem alapításánál korábbra kellene tenni, másrészt a pécsi egyetemen nem volt teológiai fakultás, így az ottani hallgatók számára nem készülhettek e beszédek. Petrovich Ede azonban a gyűjtemény pécsi származtatásáról nem akart lemondani, ezért egy szerény és erőtlen hipotézist állított fel. Eszerint a pécsi domonkosok, hallván az egyetemalapítási tervről, s azt hívén, hogy lesz teológiai kar is, előre összeállítottak egy sermonariumot annak szükségleteire.

¹⁶ BÉKEFI Remig, *A pécsi egyetem*, Bp., 1909.

¹⁷ PETROVICII Ede, *A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény (a müncheni kódex), in: Jubileumi tanulmányok. A pécsi egyetem történetéből*, I, szerk. CSIZMADIA Andor, Pécs, 1967, 163–220.

Szintén az 1967-es jubileumi kötetben jelent meg Kardos Tibor kódexünkre vonatkozó tanulmánya,¹⁸ melyben a beszédek humanista elemei köré rajzolt hatalmas társadalom- és művelődéstörténeti tablót, középpontban a korabeli pécsi viszonyokkal. Bár az általa feltárt humanista jegyek valóban léteznek, azok – mint később kiderült – nem a XV. századi, hanem a XII. századi reneszánsz lenyomatai.

Klaniczay Tibor 1972-ben ugyancsak a pécsi egyetemmel foglalkozó tanulmányában fejtette ki a *Beszédekkel* kapcsolatos hipotézisét.¹⁹ Ő a Pécselt 1428-ban létrehozott hitszónoki státushoz kapcsolta a kódex összeállítását s a magyar szentekről szóló sermók megírását. A kódex domonkos jellegének ismeretében feltételezte, hogy a prédikációknak van egy korábbi domonkos, nem szükségszerűen magyar rétege is. Az utólagos címbejegyzés egyetemi vonatkozása (*in studio generali*) így mindenestre érvényét veszítette, hiszen a pécsi egyetem 1428-ban már nem működött. Viszont a pécsi eredetet sem támasztja alá semmi más, mint e félig kétségbevonat címbejegyzés jelzői eleme (*Quinqueecclesinesi*). A fennmaradt másolat paleográfiai alapon történő datálása az eredeti corpus ennyire kései keletkezésének (1428 után) ugyancsak ellentmond. A szakirodalom korábbi eredményeit merészen megforgató teóriával kapcsolatban Klaniczay Tibor maga is óvatosságra intett, s messzemenően támogatta a kritikai kiadás ügyét, melyet a további kutatások egyedüli biztos alapjának tekintett.

Végül Timkovics Pál 1979-ben a kritikai kiadás előkészítése kapcsán egy műhelytanulmányt közölt,²⁰ melyben összefoglalta a kódex addig azonosított idézetanyagából levonható tanulságokat, s ezzel az egyik legfontosabb kérdéskört, az eredeti corpus datálását megbízható alapokra helyezte.

¹⁸ KARDOS Tibor, A pécsi egyetemi beszédek és a humanizmus, in: *Jubileumi tanulmányok. A pécsi egyetem történetéből*, I, szerk. CSIZMADIA Andor, Pécs, 1967, 129–162.

¹⁹ KLANICZAY Tibor, Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül, in: KLANICZAY Tibor, *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 136–165.

²⁰ TIMKOVICS Pál, A „Pécsi egyetemi beszédek” szellemi háttere, *ItK* 83 (1979), 1–13.

A skolasztikus sermo-vázlatok nagyrészt citátumokból állnak, a szöveg kiadójának pedig a szöveg jó olvasata mellett egyik fő kötelessége az idézetek azonosítása. Ennek jelentősége akkor is rendkívül nagy, ha tudjuk, hogy a középkori szerzők általában nem első kézből idéznek. Bizonyos auktoritások gyakori szerepeltetése, mások teljes hiánya, egyes görög művek datált latin fordítása stb. kormeghatározó lehet. A *Pécsi egyetemi beszédek*-ben mintegy 3500 szentírási idézet és 2200 körüli egyéb idézet olvasható. A legkésőbbi szent a kötetben a domonkos Veronai Péter mártír, akit 1253-ban avatott szentté IV. Ince pápa (†1254) a legkésőbbi idézett auktoritás maga IV. Ince. Teljességgel hiányzik, mint egy-egy megállapítást hitelesítő tekintély, Aquinói Szent Tamás (†1274) és a ferences Szent Bonaventura (†1274). Igen szembevetendő a kötetben a nagyszámú klasszikus auktor-idézet. A citátumok jellege és szerzői Timkovics Pál figyelmét először a XII. századi Chartres-ra irányították,²¹ majd megállapítja: „joggal kereshetjük a beszédek szerzőjét vagy szerzőit olyan korban és olyan körben, amelyben elevenen élt még a XII. század humanista és természetfilozófiai öröksége. Ez a hagyomány ötvöződött azután egy másik irányzattal, melynek vezérszellemé Arisztotelész volt.”²² Vele kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy a tőle származó idézetek az Aquinói Tamás megbízására dolgozó Guillelmus de Moerbeke görög–latin fordítását (1260-tól) megelőző arab–latin verziókból származnak.²³

A *Pécsi egyetemi beszédek* kritikai kiadása végül 1993-ban látott napvilágot.²⁴ Mivel a kötet megjelenését a szövegek gondozói nem érhatték meg, Kulcsár Péter összegezte egy rövid, megbízható előszóban a kódexről való tudnivalókat és a kutatások addigi eredményeit. Ezek lényege a következő:

A Münchenben őrzött kézirat első része Nicolaus de Lyra (†1349) vasárnapi evangéliumi posztilláit tartalmazza, a minket érintő második rész egy teljes sanctorale. A posztillák a kódexben feltehetően az eredeti sermonarium elveszett vasárnapi ré-

²¹ TIMKOVICS, A „*Pécsi egyetemi beszédek*”, 8–9.

²² TIMKOVICS, A „*Pécsi egyetemi beszédek*”, 9.

²³ TIMKOVICS, A „*Pécsi egyetemi beszédek*”, 13.

²⁴ *Sermones compilati in studio generali Quinqeeclesiensi in regno Ungariae*, ed. PETROVICII, E.–TIMKOVICS, P. L., Bp., 1993.

szét helyettesítik. Az írás alapján a kézirat a XIV/XV. század fordulójára datálható, helyesírása alapján német nyelvterületre lokalizálható; a pécsi studium generaléra vonatkozó bejegyzés a második rész elején a sermók írásánál valamivel későbbi. Ez a rész 199 sermót tartalmaz, egy rendszeres *De sanctis–Commune sanctorum* ciklust, néhány alkalmi beszéddel kiegészítve. Az eredeti corpust – a citátumokból kikövetkeztethetően – a XIII. század utolsó harmadában állították össze. A sermókat egy magyar domonkos szerzetes kompilálta magyar domonkos hallgatóság számára (a magyar és a domonkos szentek igen jelentős helyet kaptak a gyűjteményben; Szent Istvánt „rex noster”-ként, Szent Domonkóst „pater noster”-ként említi a szerző; a beszédek fontos témája maga a prédikáció). A sermók igen magas színvonala rendi főiskolára vall, ezért feltehető, a sermonarium a budai kolostorban készült, ahol 1304-ben alapították meg hivatalosan is a magyar rendtartomány *studium generaléj*át.²⁵ A pécsi *studium generale* említése talán a kötet egyik használójával kapcsolatos.

Mivel a müncheni kódex *Pécsi egyetemi beszédek* címen vált ismertté, a cím megtartása praktikus, a kutatástörténetet ismerve pedig méltányos is. A kritikai kiadás megjelenésével a sermonarium utóéletében új fejezet kezdődött, a további kutatás egy könnyen hozzáférhető, megbízható kritikai apparátussal ellátott, megállapodott textusra épülhet. Az egyetlen eredeti domonkos prédikációgyűjteményünkkel kapcsolatban még számtalan kérdés vár megoldásra. Ezek egy része a kötetre mint műegészre²⁶ vonatkozik, más részük az egyes, különböző színvonalon kidolgozott sermók közvetlen forrásaira. A szerző felkészültsége, munkamódszere, „eredetisége” csak ezek tükrében vizsgálható megfigyelhetően.

²⁵ IIARSÁNYI András, *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938. 145–146.

²⁶ A 199. *Sermo de passione Domini* nem tartozott az eredeti corpushoz. Ez egy Pseudo-Bernát-traktátus, mely a magyarországi XV. századi *Sermones Dominicales*ban is olvasható (II, 140–152.). Kiadása: *Tractatus Beati Bernardi de placentia Beatae Mariae Virginis*, Basel, post 1500. (OSzK Ant. 3002.) A téma a jelen dolgozat tárgykörén kívül esik, de érdemes vele önállóan foglalkozni.

2.2. Studium summae veritatis²⁷

A Pécsi egyetemi beszédek sermói prédikatori hivatásra készülő szerzetes-növendékek számára készültek. E rendkívül tartalmas, magas színvonalú skolasztikus prédikációvázlatok egyik sajátossága, hogy nagyon sok bennük a hivatásra vonatkozó reflexió. Az isteni igazság (*summa veritas*) megismerése és a tudás közvetítésének felelőssége, a szólás és a megértés feltételei, a prédikátor felkészültsége és alkalmassága a beszédekben állandóan visszatérő kérdések. A rövid, divisiókban, metaforákban, idézetekben megragadható reflexiók a kötet egésze során koherens rendszerre állnak össze, egy olyan rendszerre, amelyből egyszersmind az *Ordo praedicatorum* fiainak tudomány- és hivatásszeretete táplálkozott.

A hallgatóság számára követendő példaként a szent apostolok, a tudós egyházdoktorok és természetesen a domonkos rend két szentje, maga a rendalapító és Veronai Péter mártír szolgáltak. A szentekről szóló beszédek kétharmadát nekik szentelte a szerző.

A Szent Domonkos tiszteletére írt 93. beszéd szempontunkból kulcsfontosságú.²⁸ A sermo *themája*, vagyis a bibliai citátum, amelyre épül: *Vos estis sal terre. Vos estis lux mundi* (Mt 5, 13; 5, 14). A szerző szerint Jézusnak ezek a tanítványaihoz intézett szavai pontosan kifejezik a prédikátorok hivatásának kiemelkedő voltát (*eminencia dignitatis predicatorum*). Jézus – minthogy ő a világ világossága (Io 1, 9; 8, 12) – e szavakkal magához hasonlóvá, magával egyenlővé tette (*sibi conformavit et equiparavit*) az apostolokat. Az apostolok Jézustól kapott hatalma a püspökökre és az alacsonyabb rangú prédikátorokra (*inferiores predicatoros*) szállt.

A prédikatori hivatásra való alkalmasságnak (*idoneitas*) két feltétele van: a tudás (*sciencia*) és a tisztaság (*mundicia*), illetve

²⁷ MADAS, E., Studium summae veritatis (Über die Fünfkirchener Universitätspredigten), in: *Die ungarische Universitätsbildung und Europa*, Pécs, 2001, 50–58.

²⁸ *Sermones Quinqueecclesienses*, 199–201.

önmege tartóztatás (*continentia*).²⁹ Ez a két követelmény a kötetben számtalan alkalommal, a legkülönbözőbb formákban fogalmazódik meg. Jelen esetben a só és a fény metafora szolgál alapjául: a só a tisztaságot, a fény a tudást jelenti. Mielőtt a kérdést kifejtene a szerző, Szent Domonkos verses officiumából kiemelt antifónával érzékelteti, hogy a rendalapítóban milyen eszményi módon volt meg a két adomány (*donum*):

Florem pudicie
servans illibatam
attigit eximie
vite celibatum.

Documentis arcium
eruditus satis
transiit ad studium
summe veritatis.³⁰

Az elsőhöz hozzáfűzi még Priscianusra hivatkozva, hogy a *celebs* (nőtlen, szűz) annyi, mint az *égiek* (*celestium*) életét élő. (Ez a gondolat különböző megfogalmazásokban ugyancsak gyakran felbukkan.) A *studium summae veritatis* fontosságára még visszatérünk.

A tisztaság és a tudás összetartozását hármassal alosztásban mutatja be a szerző, mindhárom pont közvetlenül érinti hallgatóságát.

Az első alosztás a lélek képességeivel (*potencie*) kapcsolatos. A lélek a teremtésekor tökéletlen – Arisztotelész szavával: *tabula rasa* –, mely az intellektust/rációt illetően a tudással, az érzelmet/akaratot illetően az erények által tökéletesíthető. Ugyanez a gondolat – a fényt és a sót a nappal és a holddal helyettesítve – visszatér egy Szent Katalin-sermóban és egy zsinati beszédben. A három locus egyúttal ki is egészíti egymást.

²⁹ „Eminencia dignitatis predicatorum constitit in sciencia et mundicia” (199, 20.). L. még: „...propter mundiciam voluntatis et luculenciam racionis, que duo debent esse in predicatore” (24, 2–3.); „Sufficienter perfectus est, qui habet scienciam et mundiciam” (396, 32–33.).

³⁰ AII 25, 239.

93. De sancto
Dominico

Nam anima creatur imperfecta, sicut tabula rasa, perfectibilis autem sciencia, quantum ad rationem, et virtute, quantum ad voluntatem, ut dicit Philosophus in libro De anima. (199, 27–29)

147. De sancta
Catharina

Secundum dictum Philosophi in libro De anima: Anima creatur imperfecta, sicut tabula rasa, perfectibilis autem sciencia et virtute...

Sciencia est perfectio potencie cognitive, virtus autem perfectio potencie affective. Sol est sciencia illuminans, luna est continencia purificans. (306, 17–22)

193. In synodo

...ut sol sciencie presit diei, id est fidelium illuminacioni, et luna continencie nocti, id est carnalium repressioni. Glossa: *lucere debetis doctrina et vita.*³¹ Dicuntur eciam duo a sufficiencia, quia cum due sint potencie perfectibiles in anima, scilicet intellectus et affectus, sive ratio et voluntas. Et pontencia intellectiva perficiatur sciencia, motiva vero virtute. (396, 19–31)

A második alosztás szerint a tudás és az erény összetartozása az iskolások és a felsőbb tanulmányokat folytatók (*scholares et studentes*) előmenetelében mutatkozik meg. A morális erények jó hatással vannak a tanulásra, főleg a tisztaság (*castitas*).

A harmadik subdivízió a főpapokra és a prédikátorokra vonatkozik, náluk a tisztaság példaként szolgál, a tudás pedig a tanításra képesít.

Ha a só izetlenné válik (*evanescit*), azaz a klerikus tisztátalanná, ki kell vetni a klerikusi rendből (*ordo clericalis*), le kell tenni egyházi méltóságából. A fényben a legapróbb hibák is meglátszanak, mint a nap sugarában a porszemek (*athomi*), ezért bennünk

³¹ Petrus Lombardus, *Collectanea in epistolas Pauli, In ep. ad Phil.*, c. 2. (PL 192, 239 B.)

– mondja a szerző – a laikusok a legkisebb hibát is észreveszik, míg magukban a nagy bűnököt is elleplezik. Őmiattuk is feddhetetlenül kell élni.

A prédikátorban a tisztaság és a tudás együttes megléte biztosítja a beszéd (*sermo*) és a cselekvés (*opus*) egységét. A tanításnak megfelelő élet fontosságát nem győzi eleget ismételni a budai domonkos: a prédikátorban a szavaknak összhangban kell lennie a cselekvéssel, hogy – Krisztushoz hasonlóan – *hatalmas legyen a cselekvésben és a beszédben* (Lc 24, 19), s így eredményes a tanításban.³²

A tisztaságnál is nagyobb adomány azonban a tudás.³³ A 72. Domonkos-sermo témája: „*Qui docti fuerint, fulgebunt quasi splendor firmamenti, et qui iusticiam erudiunt multos, quasi stelle in perpetuas eternitates*” (Dn 12, 3).³⁴ Ebben – a szerző szerint – benne van a prédikátor szolgálata és jutalma. A szolgálat két részből áll: a tudás megszerzéséből (*acquisicio sciencie*) és továbbadásából (*proposicio doctrine*). Az első tanulttá (*doctus*), a második tanítóvá (*erudiens*) tesz. Szent Domonkos is éjt nappallá téve tanult, először a septem artes liberales, majd teológiát. A szerző a leendő prédikátorokat az ő példájának követésére biztatja: „*Ut autem et nos docti possimus esse, et erudire alios in sapiencia, ad imitationem patris nostri debemus et nos discere*” (158, 6–8).”

Egy hármastinícióban felsorolja, hogy mi minden készletti tanulásra az embert:

– A Szentírás: „*Appropriate ad me, indocti, et congregare vos in domum discipline, id est in scholas, et suscipiat anima vestra disciplinam*” (Eccli 51, 31 et 34) (158, 11–13).

³² „...conveniencia sermonis et operis, ut quod dicit lingua, fateatur opus, et sit potens in sermone et opere (Lc 24, 19) ad exemplum Christi, qui cepit facere et docere, et sic erat efficax in docendo” (24, 9–11); „Et est congruus primo facere, postea dicere, quoniam ut dicit Aristoteles X. Ethic.: ‘Tunc creditur docentibus, quando sermones concordant cum operationibus. Ideo ipse Dominus cepit facere et docere (Act 1, 1), et dictus est potens in opere et sermone” (156, 19–22.); „In predicatore verba debent esse cum opere, ut sit potens in opere et sermone” (194, 13–14.) etc.

³³ „Donum sciencie dicitur esse maius luminare et mundicie minus” (396, 38–397, 1.).

³⁴ *Sermones Quinqueecclesienses*, 157–158.

– A természetes vágy (*desiderium nature*): „Aristoteles: Omnes homines natura scire desiderant” (158, 13).

– A tudás sokféle haszna: a lélek megszilárdulása a jóban; tisztaság megszerzése a világban; a javak gyarapodása a lélekben, az örök boldogság elnyerése a mennyekben. A tudás hasznára és a tudás elsajátításának feltételeire még sokszor visszatér a szerző, legbővebben Szent Pál megtérése kapcsán (88, 21 – 89, 12).

De mi az a tudás – a domonkos szerzetes szerint –, melynek megszerzésére ennyi erőfeszítést kell tenni? Mi az, amit az embereknek olyan fontos megtanítani? A tudás az isteni igazság ismerete (*noticia veritatis* – 88, 27–28), ennek igyekezett birtokába jutni Szent Domonkos is, miután a világi tanulmányokon túljutott. A világi tudományokra is szükség van azért, hogy saját eszközeivel lehessen megcáfolni a hamisságot (*ut sciamus falsitatem repellere ex propriis* – 121, 12). A földi haszonnal járó tudományok (*sciencia lucrativa*) veszélyeit is ismerni kell azonban, mert gazdagsággal, élvezetekkel és tisztségekkel járnak, s elvonnak a hit fényes és áhítatos tudományától (*a sciencia fidei luminosa et devota* – 94, 10–16). Az asztrológusok kíváncsisága (*curiositas astrologorum* – 86, 27) ugyanolyan mulandó dolgokra irányul, mint az ügyvédek pénzsóvárgása (*cupiditas advocatorum* – 86, 28–29), akik a tudományukat pénzért árulják.

A forrás, amelyhez az isteni tudást megismerni vágyónak fordulnia kell, a Szentírás. A sermonarium szerzője – elég szokatlan dolog – önálló beszédet szentel a Szentírás dicséretének.³⁵ *Thémája*: „*Hic est liber mandatorum Dei, et lex, que est in eternum; omnes, qui tenent eam, perveniunt ad vitam*” (Bar 4, 1). Ez *A Könyv*, aki birtokolja, örök életet nyer. A benne foglalt tudás minden tudás fölött áll (*supersciencia*).

A prédikátor tudása azonban önmagában semmit sem ér, Isten megvilágosító kegyelmére mind a prédikátornak, mind a hallgatóságnak szüksége van. A sermók kezdetén gyakran olvasható a themát követően olyan prothema, amely az emberi tudás elégtelenségéről vall. „*Ego ex me aliquid nescio, sed quidquid de veritate scio, hoc eiusdem Veritatis largitate comprehendo*” – idézi a sermonarium szerzője Nagy Szent Gergelyt a Gergely-napi

³⁵ Sermo 154. *Sermones Quinqueecclesienses*, 320–322.

sermo bevezetésében (111, 11–12).³⁶ A *Legfőbb Igazság* maga Isten, az ő megismerése és megismertetése a prédikátor minden erőfeszítésének elsőrendű célja.

2.3. Klasszikus auctor-idézetek a *Pécsi egyetemi beszédekben* és Iacobus de Voragine sermóiban³⁷

A *Pécsi egyetemi beszédekben* feltűnően nagy a klasszikus idézetek száma, ezért érdemes megvizsgálni ezek funkcióját, és összehasonlítani más jeles kortárs szerző hivatkozásaival.

Előjáróban azonban hangsúlyozni szeretnénk, hogy a prédikátorok közismert auctoritásokra kívántak hivatkozni, tekintet nélkül arra, hogy egy idézet közvetlenül a jelzett műből, egy florilégiumból vagy egy másik sermonariumból származott-e. Az sem volt lényeges, hogy maga az idézet hiteles-e vagy sem. Nem tanácsos tehát a citátumok csapdájába esni, és rájuk lámaszkodva rekonstruálni egy prédikátor műveltségét. A klasszikus idézeteket sem lehet egy adott szerző klasszikus olvasmányaiával közvetlenül összefüggésbe hozni, még akkor sem, ha az auctorok egy része iskolai anyag volt. Másfelől viszont az utalásokat a hallgatóságnak értenie kellett, az idézett szerzőket pedig többé-kevésbé ismernie és tekintélyként elfogadnia. A klasszikus idézetek nagy száma így a szerző és a hallgatóság klasszikus érdeklődését mégiscsak jellemzi.

A *Pécsi egyetemi beszédek* sermóiban 22 – főként római szerzőtől – mintegy 280 citátum olvasható. (Ezek nagy részét sikerült a kiadóknak azonosítani.) Az idézettség sorrendje a következő: Ovidius (ő „a Poéta”) 52, Cicero 31, Horatius 29, Vergilius 23, Seneca 23, Boethius 22, Statius 21, Lucanus 19, Iuvenalis 16. Az Ovidius-hivatkozások kiugróan nagy száma már önmagában is az „aetas Ovidiana”, vagyis a XII. század felé irányítja a kutatót,

³⁶ Gregorius Magnus, *Moralia in Iob*, 18, 11, 18. (PL 76, 48 A.)

³⁷ MADAS Edit, Említett és idézett klasszikus auctorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban, *MKSz* 115 (1999), 277–286.

amint erre Timkovics Pál idézett tanulmányában rámutatott.³⁸ (A mintegy 140 Arisztotelész-hivatkozást „a Filozófusnak” a középkori gondolkodás és a skolasztikus teológia történetében játszott különleges szerepe miatt önállóan kell kezelni. Itt az idézetek nagyobb része is még azonosításra vár.)

A jelzett klasszikus idézetek a kötetben nem egyenletesen oszlanak el. Ha az idézetek szerepére vagyunk kíváncsiak, első megközelítésben érdemes olyan sermókat vizsgálni, melyekben nagyszámú (hat vagy annál több) klasszikus citátum kapcsolódik egymáshoz. Az első példánk a Szent Mártonnak szentelt második sermo.³⁹ A bevezető bibliai locus: *Obtulit sacrificium in igne Domino septem diebus* (Lv 23, 8). Az *in igne* kifejezés úgy vonatkozatható Mártonra – olvassuk –, hogy legendája szerint tüzes gömb jelent meg a feje felett, midőn szentmiseáldozatot mutatott be. A materiális értelemben vett tűz itt a szeretet tüzeit jelképezi. A tűz keletkezését egy Ovidius- (*Metamorphoses*), két Vergilius- (*Aeneis*) és egy Statius-citátumon keresztül jeleníti meg a szerző, a láng megőrzésére, ébrentartására pedig a korban ugyancsak Vergiliusnak tulajdonított *Moretumból* választ ki szép példákat. A tüzet mint fizikai jelenséget ezek az antik költők ábrázolták a prédikátor számára elég sokszínűen ahhoz, hogy megfelelő alapot jelentsen a *szereetet tüze*-metafora kibontásához.

Szent Kelemen napján a *thema: Mare et meridiem possidebit* (Dt 33, 23).⁴⁰ Kelemen „a tengert és a delet fogja birtokolni”. A *meridies* konkrét értelemben az a napszak, amikor a nap legmagasabban van, szinte megáll az égen, leghevesebben süt, legfényesebben ragyog, s a testeknek a legkisebb az árnyéka. A delet öt rímes distinktíóval írja le a szerző, s ezeket egy-egy klasszikus idézettel illusztrálja (két Ovidius, egy Statius, egy Lucanus, egy Vergilius). A dél ebben a sermóban allegorikus értelemben az örök életet jelenti. A konkrét napszakot minél fényesebben kellett megjeleníteni ahhoz, hogy méltó előképe lehessen az örökkévalóságnak. A prédikátor a költői megjelenítéshez klasszikus költőket hívott segítségül:

³⁸ TIMKOVICS, A „Pécsi egyetemi beszédek”, 9.

³⁹ *Sermones Quinqueecclesienses*, 287–290.

⁴⁰ *Sermones Quinqueecclesienses*, 301–304.

Per meridiem intelligitur vita eterna...

In meridie enim:

1. situs solis est alcior. Unde Ovidius (*Met.* 2, 64):
Medio est altissima celo, scilicet via solis...

2. Motus solis est rarior. ... Statius (*Theb.* 5, 85–86):
Summo librabat Olimpo lucentes, ceu staret equos...

3. Calor solis est fervidior ... Lucanus (1, 16): *Dies
medius flagrantibus estuat horis...*

4. Lux solis est serenior ... Unde et dicta est (Isid.
Etym. 3, 42, 3; 5, 30, 15): *meridies quasi merus dies,
id est purus. Nichil enim est in toto orbe clarius meri-
die, quando sol de medio celo rutilat et pari claritate
totum orbem illuminat.*

5. Umbra corporis est brevior: Poeta (Ovid. *Met.* 3,
50): *Fecerat exiguas iam sol altissimus umbras.* E
converso vero quanto sol recedit a circulo meridiano,
tanta plus umbra prolongatur. Unde Vergilius (*Ecl.*
2, 66): *Et sol decedens crescentes duplicat umbras.*

Keresztelő Szent János ünnepén a thema: *Numquid producis
Luciferum in tempore suo et vesperum super filios terre consurgere
facis?* (Iob 38, 32).⁴¹ Az égen felragyogó esthajnalcsillag (Lucifer)
Keresztelő Szent János. A tematikus prédikáció lényegéhez tar-
tozott a „képes beszéd”, hiszen csak így lehet az adott citátumot
az ünnepelttel kapcsolatba hozni. Ez a metaforikus gondolkodás-
és kifejezésmód azonban általában minden költőiséget nélkülöz-
ött. Szerzőnk azonban, mint az előző példánál is láttuk, eseten-
ként költői tartalommal is megtöltötte az adott szóképet. Most az
esthajnalcsillagot jellemzi nyolc klasszikus és több középkori *költői*
idézzettel. (A klasszikusok: egy Vergilius, három Statius, négy Ovi-
dius.) Minden bizonnyal tisztában volt a költészet erejével: citá-
tumai révén Keresztelő Szent János tettei kozmikus léptékűvé
váltak. János Krisztus (a nap) előfutára: *Nascentis vexilla gerit
solis in ortu Lucifer.*⁴² Hírnevét csak Krisztus homályosíthatta
el: *Solisque sui palleret in ortu Lucifer.*⁴³ *Készítsétek az Úr útját*

⁴¹ *Sermones Quinqueecclesienses*, 163–166.

⁴² Cf. Alanus ab Insulis, *Anticlaudianus*. (PL 210, 501 A.)

⁴³ Walter von Châtillon, *Alexandreis*. (PL 209, 465 A.)

zeng a pusztába kiáltónak szava (Lc 3, 4): *Ammonitorque operum celo clarissimus alto lucifer ortus erat* (Ovid. *Met.* 4, 663–664). Az ótestamentumi szentek sorát ő zárja le, s ő nyitja meg az újtestamentumi szentekét: *Diffugiunt stelle, quarum agmina cogit Lucifer, et celi stacione novissimus exit* (Ovid. *Met.* 2, 114–115).

Röviden két más jellegű példa: A konfesszorok második *commune*-beszédében⁴⁴ az *Exerce teipsum ad pietatem* (1 Tim 4, 7) citátumból az *edzés* szó szerinti értelemben a testedzést (*exercitium corporale*) jelenti a szerző számára, mint az ugrás, hajítás, futás, birkózás. Erre természetesen csak az antikvitásból lehet példákat hozni, amit négy Solinus-, három Lucanus-, egy Iuvenalis-, két Horatius- és öt Statius-idézet segítségével meg is tesz. A részletes és élvezetes leírások után visszatérve az aszkéta jelenbe a gyakorlati testedzést mégiscsak feleslegesnek (*inutilis*) és időnként károsnak is tartja (*multum damnabilis*), s mindezek lelki értelemben vett gyakorlását ajánlja.

Keresztelő Szent János ünnepén a harmadik sermo *themájában*⁴⁵ az *amicus* szó a barátságról való hosszasabb elmélkedésre indítja szerzőnket. Fő ihletője Cicero *Laelius de amicitia* című értekezése: tízszer idézi hosszasan, bár általában nem szó szerint. Feltehetően egy kommentált példányt használt vagy ő maga, vagy közvetlen forrása.

Az ismeretlen domonkos nagy biztonsággal mozgott az ókori irodalomban. Emellett – úgy látszik – nyugodtan hagyatkozhatott gyűjteménye közvetlen használóinak, a prédikatori pályára készülő fiatal szerzeteseknek az ókori mitológiában való jártaságára is. Szent Domonkos kapcsán ezért figyelmeztethet arra, hogy a rend vezetőinek vigyázniuk kell, nehogy olyanok legyenek, mint Phaetón a nap szekeren.⁴⁶ Egy tanulatlan híveknek szóló prédikációban ugyancsak hiába óvna a kicsapongó élettől a közvetkező bölcsességgel: *Sine Baccho et Cerere friget Venus*.⁴⁷

⁴⁴ *Sermones Quinqueecclesienses*, 337–339.

⁴⁵ *Sermones Quinqueecclesienses*, 167–169. A *thema*: *Qui diligit cordis munditiam, propter gratiam labiorum habebit amicum regem* (Prv 22, 11).

⁴⁶ *Sermones Quinqueecclesienses*, 155.: *Quibus cavendum est, ne sint sicut Feton, stultus auriga currus paterni, qui 'nec retinere valet' transgressores coibendo, 'nec nomina novit equorum' mores discernendo et qualitates cognoscendo* (vö. Ovid. *Met.* 2, 150–192.).

⁴⁷ *Sermones Quinqueecclesienses*, 154. (vö. Terentius, *Eun.* 732).

Iacobus de Voragine a magyarországi domonkos szerzetesnek kor- és rendtársa volt, 1273-ban Pécsen is járt.⁴⁸ A lombard provincia priorjaként, majd a rend vicarius generalisaként az 1270-es évek végén, 80-as évek elején írt egy teljes prédikációgyűjtemény-sorozatot (*Sermones dominicales*, *Sermones de omnibus sanctis*, *Sermones quadragesimales*). Ezúttal a *Sermones dominicales*-kötet téli részét néztem át, mintegy 160 nyomtatott oldalt.⁴⁹ Ókori szerzőre mindössze tizenkétszer hivatkozik: Arisztotelész három, Seneca négy, Plinius kettő, Cicero egy, Valerius Maximus egy, Vergilius és Palladius összevonva egy. Az idézetek vagy exemplumként szerepelnek, vagy valami hasznos, illetve szó-rakoztató megállapítást tartalmaznak. Senecára hivatkozva meséli el Iacobus Szókratész esetét veszekedős feleségeivel és a fejére öntött mosogatóvízzel.⁵⁰ A túlzott szerelemtől ugyancsak Senecát idézve óv, egy tekintélyes férfiú elrettentő példáját idézve, aki egy pillanatra sem tudott felesége nélkül meglenni.⁵¹ Cicerótól a diadalmenetet tartó consulok példáját kölcsönzi, akiket folyamatosan zaklatnak, nehogy túlságosan elbázzák magukat. A tanulság: *Si igitur pagani suas sic leticias temperabant, multo forcius nos christiani eas reprimere et temperare debemus.*⁵² Vergiliusra és Palladiusra hivatkozva a jó föld ismérveit sorolja fel.⁵³ Pliniustól a juhok elvetélésével kapcsolatban vesz át hasznos figyelmeztetéseket.⁵⁴ Valerius Maximusra hivatkozva pedig Nagy Sándor példájával int: aki gőgösen az egész világot birtokolni akarta, annak is meg kellett elégednie végül egy szerény sírral.⁵⁵ Iacobus prédikátortársainak írta sermo-gyűjteményét prédikációs segédkönyvként, de tapasztalt és sokat utazó prédikátorként első-sorban a hívek igényeire volt tekintettel. Valamennyi hivatkozását közvetlenül fel lehetett használni az *ad populum* prédikációkban.

⁴⁸ BERTINI GUIDETTI, St., *I Sermones di Iacopo da Varazze*, Firenze, 1998, 33.

⁴⁹ Iacobus de Voragine: *Sermones de tempore...* I, Pavia, 1499. (Bp. Egyetemi Könyvtár Inc. 732.)

⁵⁰ Dominica I post Oct. Epiphaniae, Sermo I.

⁵¹ Dominica I post Oct. Epiphaniae, Sermo III.

⁵² Dominica in Quinquagesima, Sermo III.

⁵³ Dominica in Sexagesima, Sermo III.

⁵⁴ Dominica II post Pascha, Sermo III.

⁵⁵ Dominica III post Pascha, Sermo III.

A két szerző klasszikus hivatkozásait összehasonlítva válik igazán szembeütővé az ókori hagyományokhoz való eltérő viszonyuk. Míg Iacobus jobbára illusztratív, szórakoztató történeteket idéz, a budai domonkos szervesen beleépíti sermóiba a klasszikus irodalmat. Főleg a klasszikus természetábrázolás költői képeit használja fel szívesen kiindulópontul írásmagyarázó metaforáiban, allegóriáiban.

2.4. A sermonarium forrásai és utóélete. Párhuzamos szövegek más kódexekben⁵⁶

A Pécsi egyetemi beszédek egy jól felkészült prédikátor gondosan megszerkesztett művének tartjuk. Bár a beszédek kidolgozottsága különböző színvonalú, vannak olyan speciális formai jegyek, melyek gyakran fölbukkannak, s ezért jellemzőek a szerzőre, illetve a kötetre. Néhány ilyen ismertetőjel rögzítése fontos a további tájékozódáshoz.

1) A szerző személyes jelenléte és gyakori kontaktuskeresése hallgatóságával elég szembeötölő a száraz sermo-vázlatokban. Különösen jellegzetes azonban a *dico* 'mondom' közbevetés, amely 36 sermóban fordul elő, egyes beszédekben háromszor-négyszer is.⁵⁷

2) Harminckét sermóban van *prothema*, vagyis egy olyan második citátum a bevezető idézet után, amely alkalmat ad a prédikátornak arra, hogy saját elégtelenségével szembenézzen, és hallgatóságát imádságra buzdítsa a hatékony igehirdetés kieszközlésére.⁵⁸ Ezek ugyancsak a Bibliából vett idézetek szoktak lenni,

⁵⁶ MADAS, E., Zur Geschichte der Dominikanerpredigt im Ungarn des 13.–14. Jahrhunderts, in: „*Schwer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich*”. Festschrift für András Vizkelley zum 70. Geburtstag, hrsg. NAGY, M.–JÓNÁCSIK, L., Piliscsaba–Bp., 2001, 143–150.

⁵⁷ 7., 24., 27., 35., 36., 45., 47., 48., 50., 53., 54., 56., 59., 65., 66., 68., 69., 74., 78., 97., 102., 104., 107., 109., 110., 112., 114., 117., 118., 124., 131., 146., 159., 164., 190., 197. számú sermók.

⁵⁸ SCHNEYER, J. B., *Die Unterweisung der Gemeinde über die Predigt bei scholastischen Predigern. Eine Homiletik aus scholastischen Prothemen*, München–Paderborn–Wien, 1968.

kiválasztásuknál fontos szempont, hogy valamilyen módon kapcsolódjanak a *themához*. Ebben a sermonariumban azonban tizenkilenc esetben az idézet nem a Szentírásból származik, hanem valamelyik egyházatyától van kölcsönözve, de gyakran Szent Bernáttól, néha Arisztotelésztől is. Schneyer sermo-repertóriumából kiderül, hogy ez az úzus elég ritka, a XIV. század előtt nem is találtam rá példát.

3) A sermók befejezése ugyancsak jellemző. A beszédek fele rövid fohással zárul. A fohások egy része a „*Quo et nos precibus apostoli perducatur Iesus Christus*” séma egy változata.⁵⁹ Tizenhat esetben fordul elő, hogy a zárómondatban Krisztusra vonatkozóan *-tor* képzős, szokatlan *nomen agentis* szerepel:⁶⁰ *quietator animarum, cibator et potator animarum, impositor igni, positor cherubin, actor pietatis* stb.

4) A kötetben tizenhat sermóban történik hivatkozás egy másik sermóra, ami így harminckét beszédet érint.⁶¹ A szerző általában ugyanazt a fordulatot használja: „*et hoc habes prosecutum inferius in sermone*”, majd megadja az ünnepet és a *themát*. Ez azt jelenti, hogy a sermonarium összeállítója nemcsak egy valós vagy képzelt hallgatóságot tart szem előtt, hanem a kötet rendszeres használóját is, aki önállóan kompilál majd újabb és újabb sermókat a felkínált anyag alapján.

5) A klasszikus idézetek nem egyenletesen oszlanak meg a sermók között, hanem – mint ezt a 2.3. alfejezetben is tapasztalhattuk – az idézetek nagy része kb. egy tucat beszédben koncentráldik.

6) Bár Szent Bernátnak (1090–1153) csak egyetlen sermót szentelt a domonkos szerző, Szent Ágoston után ő a legtöbbet idézett auctoritás.

A *Pécsi egyetemi beszédek* szerzőjének önállóságáról reális képet csak úgy alkothatunk, ha ismerjük a közvetlen forrásait, te-

⁵⁹ 1., 2., 3., 4., 11., 18., 23., 30., 38., 40., 47., 56., 89., 91., 99., 101., 130., 153., 154., 190. számú sermók.

⁶⁰ 1., 3., 16., 18., 36., 39., 40., 47., 48., 82., 139., 146., 155., 161., 168., 169. számú sermók.

⁶¹ A felsorolást ld. *Sermones Quinqueecclesienses*, 446.

hát ha tudjuk, hogy mit kapott készen, s hol érvényesült saját invenciója.

Az elmúlt évek során kilenc olyan sermót sikerült felfedezni, mely a „Pécsi egyetemi beszédekkel” kapcsolatba hozható, s vagy a budai domonkos által összeállított eredeti corpushoz tartozott, vagy a két szerző ugyanazt a forrást használta:

Ünnep	Sermones Quinqueecl.	Más kódex	Az érintkezés foka
De s. Ladislao rege	Sermo 79.	Heiligenkr. Cod. 292, sermo 12.	Teljes azonosság.
De s. Ladislao rege	Sermo 80.	Heiligenkr. Cod. 292, sermo 13.	Teljes azonosság.
De s. Ladislao rege	Az eredeti corpushoz tartozott.	Heiligenkr. Cod. 292, sermo 11.	A müncheni kódexben nem szerepel.
De s. Emerico	Az eredeti corpushoz tartozott.	Heiligenkr. Cod. 292, sermo 10.	A müncheni kódexben nem szerepel.
De s. Lucia	Sermo 5.	Heiligenkr. Cod. 292, sermo 32.	Azonos a <i>thema</i> , az <i>incipit</i> , a szerkezet. Eltér az explicit és néhány <i>dilatatio</i> . Közös forrás.
De s. Nicolao	Sermo 4.	Heiligenkr. Cod. 292, sermo 31.	Azonos a <i>thema</i> , lényegét te- kintve azonos a szerkezet. El- tér az <i>incipit</i> , az explicit és <i>dilatatiók</i> egy része. Közös for- rás.
De s. Thoma ap.	Sermones 6 et 7.	Heiligenkr. Cod. 292, sermo 33.	Eltér a <i>thema</i> , az <i>incipit</i> , az explicit és a szerkezet, de van- nak azonos szövegrészek. Kö- zös forrás.
De s. Benedicto	Sermo 51.	Heiligenkr. Cod. 149, sermo 63.	Azonos a <i>thema</i> , az <i>incipit</i> és nagyjából a szerkezet. Számos eltérő <i>dilatatio</i> , de vannak egy- mászt kiegészítő részek. Közös forrás.
De s. Nativitate Domini	Sermo 11.	Heiligenkr. Cod. 149, sermo 23.	Azonos a <i>thema</i> , az <i>incipit</i> és a szerkezet, eltér az <i>explicit</i> . A heiligenkreuzi változat sokkal hosszabb, az eredetinek egy rossz másolata lehet. Közös forrás.

A 292. heiligenkreuzi kódexre Vizkelety András hívta fel a figyelmet 1988-ban, miután a Schneyer-féle repertorium nevezett tételében – a *Pécsi egyetemi beszédek*ből ismert – két Szent László-sermót és több addig ismeretlen, magyar szentekről szóló sermót talált.⁶²

A 210×150 mm nagyságú pergamenkódexről a kéziratár múlt századi katalógusából csak annyi tudható meg, hogy sermonarium,⁶³ Schneyer a repertoriumában az ismeretlen eredetű kódexek közé sorolta. Írása a XIV. század elejére datálható gótikus minuscula. Az egy kéz által gondosan másolt kódex külleme azt sugallja, hogy egy kéz összeállítás folyamatosan készült másolata.

A kódexben 133 *de tempore* és *de sanctis* beszéd a legnagyobb összevisszaságban követi egymást. Mivel a rubrikák hiányoznak, a korabeli használatnak is komoly nehézségei lehettek. Ezen segített egy ugyancsak XIV. századi kéz, mely a kódex elejére egy, az egyházi év rendjébe szedett, *De tempore* és *De sanctis* részekre osztott tartalomjegyzéket szerkesztett. A tartalomjegyzékből kiderül, hogy a kódex eredetileg hosszabb volt, mert a *Trinitas* utáni harmadik vasárnaptól hiányoznak a kódex végéről a tartalomjegyzékben jelzett beszédek (CCXXX–CCXLVII. lap). Az összeállító az ünnepek rendjében csak kétszer tévedett: a) Szent Domonkos (aug. 5.) és Péter mártírt (ápr. 29.) – a két meghatározó domonkos szentet – kifelejtette, és csak Ferencnél (okt. 4.) jutottak eszébe, ezért illesztette be Ferenc után őket. b) A magyar szentek, úgy látszik, teljesen ismeretlenek voltak számára, a jegyzék végén, Katalin után kaptak helyet Imre–László–István sorrendben, ahogy a kódexben szerepelnek.

A sermonarium maga feltehetően domonkos eredetű. Domonkos két, Péter mártírt pedig egy sermóval szerepel a kódexben. Szent Ferenc is kapott ugyan két beszédet, de Pádúai Szent Antal⁶⁴ és Szent Klára ünnepe hiányzik. Messze a legtöbb, szám sze-

⁶² SCHNEYER, 8, 342–351. – VIZKELETY, *Példaképkötés*, 183–184.

⁶³ GSELL, B., Verzeichnis der Handschriften in der Bibliothek des Stiftes Heiligenkreuz, in: *Die Handschriftenwezeichnungen der Cistercienser-Stifte*, I, Wien, 1891, 292. sz.

⁶⁴ Pádúai Szent Antallal kapcsolatban téved Schneyer, a 8, 345, 41. sz. sermo nem az ő, hanem Remete Szent Antal ünnepére készült.

rint nyolc beszédet szentelt az összeállító Szent Miklósnak, ami a domonkos jellegét erősíti. A domonkosok budai templomának és kolostorának is, ahol a studium generale működött, Szent Miklós volt a patrónusa. Ugyanakkor a Schneyer által azonosított beszédek szerzői, illetve azok a kódexek, melyekben szövegpárhuzamot talált, ferencesek.⁶⁵

A magyar szentekre vonatkozó sermók a kódex elején találhatóak, ami kétségtelenné teszi a kódex magyarországi eredetét.

A 149. sz. heiligenkreuzi kódexre ugyancsak Schneyer sermo-repertóriumára segítségével sikerült rábukkannom.⁶⁶ A sermonariumot egy Ludwicus nevű scriptor másolta a XIV. század közepe táján. Egy későbbi kéz a kötetáblára a *Fr. Leo ord. Cist.* nevet írta fel, neki tulajdonítva a szerzőséget. A 291. sz. heiligenkreuzi sermonarium valóban Leo fráter műve, a ciszterci szerzetes feltehetően Heiligenkreuzban működött a XIII/XIV. század fordulóján.⁶⁷ Schneyer az idézett helyen – megbízván a bejegyzésben és ismerve Leo hiteles sermoit – az ő neve alatt közölte a kódex tartalmát.⁶⁸ Kódexünket alaposabban megvizsgálva kitűnik azonban, hogy ennek a prédikációgyűjteménynek nincs semmi köze Leo fráterhez. Egy domonkos sermonariumról van ismét szó, a sermók az ünnepek rendjében sorakoznak benne, köztük öt beszéd Szent Domonkos két ünnepére, egy pedig Péter mártírára. (Szent Ferenc és Szent Bernát egy-egy sermót kapott.)

Jelen pillanatban e két Heiligenkreuzban őrzött domonkos kódex szolgál a legfontosabb információkkal a *Pécsi egyetemi beszédek* forrásait illetően.

⁶⁵ Lucas de Bilonto, Petrus de Sancto Benedicto, Guibertus de Tornaco, Raymondus Rigaldus. A kódexek: Nápoly, *Bibl. Naz.* VIII. A. 20.; Assisi, 505.

⁶⁶ SCHNEYER, 4, 26–39.; GSELL, *Verzeichnis*, 149. sz.

⁶⁷ GRILL, S. M., Leo Austriacus, ein Cistercienser des 14. Jahrhunderts. Überblick über seine exegetische Predigten, *Cistercienser Chronik* (1970), 55–60.

⁶⁸ Néhány azonosítható beszéd esetében megadta a valódi szerző nevét is, Guibertus de Tornacóét és Thomas Britóét.

2.4.1. Két azonos László-napi sermo és egy ismeretlen László-sermo az eredeti corpusból a heiligenkreuzi kódexben

Az első jelentős esemény a *Pécsi egyetemi beszédek* előtörténetével kapcsolatban az említett két Szent László-sermo azonosítása volt a 292. sz. heiligenkreuzi kódexben. Így végleg igazolást nyert Petrovich Ede felvetése és Timkovics Pál véleménye, hogy az eredeti corpus a pécsi egyetem alapításánál korábbi. Az *ante quem* ezúttal a heiligenkreuzi kódex másolásának ideje, vagyis a XIV. század eleje. A jelen másolat nemcsak korábbi, de valamivel jobb is a müncheni kódexben olvasható változatnál. (Mivel a közeljövőben szeretném kiadni az összes középkori Szent László-sermót – fordítással együtt –, itt a László-szövegeket nem közlöm.)

A két sermo felbukkanása idegen szövegkörnyezetben azt jelzi, hogy ezek a gyűjteményből kiválva önállóan is terjedtek a magyar domonkos rendtartományban. Míg az egyetemesen tisztelt szentek ünnepeire bármely „importált” sermonariumban talált kész sermót a prédikátor, a magyar szentek esetében saját magának kellett forrásról gondoskodnia.

A heiligenkreuzi kódexben a *Similis factus est leoni* (1 Mcc 3, 4) themára épülő László-sermót idézetanyaga alapján tulajdonítjuk a *Pécsi egyetemi beszédek* szerzőjének.⁶⁹ A nem túl terjedelmes sermo idézetanyaga rendkívül gazdag, az 54 citátum közül csak 25 bibliai, tizenegy klasszikus idézet, illetve utalás mellett négyszer találunk hivatkozást Arisztotelészre és egyszer Gaufredus *Poetriájára*. Az utóbbit a sermoirodalomban általában ritkán idézik, a *Pécsi egyetemi beszédekben* viszont tizenkilencszer fordul elő. E beszéd arról tanúskodik, hogy az eredeti corpus bővebb volt a müncheni másolatnál.

⁶⁹ MADAS, E., „Species Priami digna est imperio”. Les enseignements d’un sermon du XIIIe siècle, *Acta Antiqua* 41 (2000), 311–319.

2.4.2. Egy ismeretlen Szent Imre-sermo az eredeti gyűjteményből

Ugyancsak az eredeti gyűjteményből vált ki a heiligenkreuzi kódex *Resplenduit facies eius quasi sol* (Mt 17, 2) themájú Szent Imre-sermója is. Ebben ugyan jóval kevesebb az idézet, de a sermo eredetét egyértelművé teszi a budai domonkosra jellemző *dico* betoldás és a zárómondat a *-tor* képzős *nomen agentisszel*: *Quo et nos perducat precibus ipsius ascensor celi, Iesus Christus*. Egy külső érv is megerősíti feltevéseinket: a *Pécsi egyetemi beszédek* 141. Erzsébet-napi sermója így fejeződik be: „...quia ille solus intrat in celum, qui castitatem servat, ut dictum est plenius in sermone sancti Heinrici”. A müncheni kódexben olvasható rövid Szent Imre-beszédben azonban éppen csak szóba kerül a *castitas*, itt azonban valóban hivatkozásra érdemes, hosszú kifejtést kapott. (A heiligenkreuzi kódexben szereplő másik Szent Imre-sermót a jellemző jegyek hiányában nem tartjuk a budai domonkos szerkesztményének.)

Az alapcitátum Máté evangéliumából való: *Ragyogott az orcája, mint a nap, és fehér volt az öltözete, mint a hó*. Az idézetet először Szent Imre földi életének érdemére vonatkoztatja a prédikátor. *Orcája* példaadó életét, viselkedését jelenti, amit az emberek láttak, ez *ragyogott, mint a nap*. A *hófehér öltözet* – mivel a test a lélek öltözéke – szűzi életének tisztaságát jelképezi. A hó hidegségével, fehérségével, s azzal, hogy az égből hull, ugyancsak Imrét jellemzi, illetve az égi kegyelmet, mely a szentet szűzi életre ösztönözte.

A citátum egyúttal a dicsőség jutalmára is vonatkozik. Ekkor a nap ragyogása már azt a fényt jelenti, melyet a lélek tapasztal meg, akit megvilágosít a dicsőség ragyogása a beteljesedett igazságban. Itt a fehér öltözék fényességén a megdicsőült test ragyogása értendő.

A szerző befejezésül három alpontra tisztázza, hogy a lélek miért dicsőül meg azonnal, a test pedig csak később. A sermót egy idézet zárja a legendából: Eusebius püspök látja, amint Imre lelkét az angyalok énekelve a mennybe viszik. Ehhez kapcsolódik a jelzett záróformula: „ahogy minket is vezessen el az ő imádsága által Jézus Krisztus, a mennybemenő.”

(f. XVv) **Resplenduit facies eius quasi sol et vestimenta eius facta sunt alba sicut nix** (Mt 17, 2). – Ad gloriam et honorem iuvenis Henrici dupliciter intendemus exponere verba ista referendo

primo ad meritum vite,
secundo ad premium glorie.

Quantum pertinet ad meritum vite, a duobus consideratur ibi, scilicet

a claritate exemplaris vite et
a puritate virginalis mundicie,
quoniam in ipso nihil fuit exterius inhonestum, nihil fuit interius immundum.

Quantum ad claritatem vite, **facies eius**, id est exterior conversacio, que videtur hominibus, dicitur splenduisse **sicut sol**, quia claruit cunctis intuentibus, perfectam vitam nullamque habens maculam, sicut nec sol. Sicut sol non patitur dampnum sui luminis, sic vita ipsius nec sensit iacturam mortalis criminis. Et impletum est in eo, quod dicitur Tob. XIII, (13) *Luce splendida fulgebis*, scilicet vita honestissima, *et omnes fines terre adorabunt te*, scilicet mansuetudine canonizata.

Quantum ad puritatem mundicie, **vestimentum eius**, id est corpus, quod est vestitum anime, dicitur **factum esse album**, id est mundum totum, **sicut nix**. Quoniam in carne virginali existens servavit candorem castitatis, et verificatum est in eo dictum Ier. XVIII, (14): *Omnino deficiet de petra agri nix Libani*. Ager est mundus, petra in agro est homo existens in mundo, quoniam petra dura est *habens potentiam non cicius secari*, ut dicit Philosophus in Predicamentis, et de isto non deficit nix Libani, id est candor castitatis, quoniam mundam servavit animam suam *ab omni concupiscencia* Tob. 3, (16), et nunquam contaminatus est in *escis gentilium*, id est in delectacionibus carnis Tob. 1, (12). In nive autem inveniatur:

Primo natura frigiditatis. Quoniam habet se de virtute ad unum, scilicet ad frigiditatem, *non habens potentiam ad oppositum*, sicut ignis e contrario se habet tantum ad caliditatem, sicut

dicit Philosophus in Predicamentis. Et sicut ignis non est susceptibilis frigiditatis, sic nec nix caliditatis. Et si debeat calefieri, ante erit non nix, quam tale fiat.

Secundo candor caloris. Gregorius in Omeliis: *in fulgore terror timoris est, in nive autem blandimentum candoris.*⁷⁰

Tercio altitudo originis. LVIII (Is 55, 10) *descendit ymber et nix de celo* frigiditas refertur ad mitigacionem fomitis, que debet esse in homine continenti.

(f. XVIr) Candor vero refertur ad mundiciam subiecti, quia dealbat corpus et animam continentis, ut dicit: *Lava me et super nivem dealbabor* (Ps 50, 9).

Altitudo vero originis refertur ad gratiam Dei, quia datur dignitas ex gracia. Eccli. 43, (19) *Sicut avis deponens se ad sedendum aspergit nivem*, id est largitur donum continencie, hoc modo descendit donum virginitatis ab albedine celi, quia cum oraret aliquando, quid acceptabilius Deo offerret, venit vox de celo ad eum dicens: preclara est virginitas etc.⁷¹ in precedenti sermone,⁷² quod et fecit accepta namque uxore de regali prosapia, virgo cum virgine permansit ob amorem illius, qui virginalem uterum elegit, et virgo ipse fuit in se [...] exemplum feminis prebens virginitatis, et hoc post mortem ipsius sponsa eius publicavit.

Quantum autem pertinet ad premium gracie, **dico**, quod in splendore solis designatur anime glorificacio, quia sicut facies conversa ad solem materialem luce solis irradiatur, sic anima conversa per amorem ad visionem solis iusticie perfecte, illuminatur lumine glorie et tunc experitur, quoniam veraciter dictus est: *Dulce lumen et delectabile est oculis videre solem* Eccl. 11, (7). Quoniam tanta est iocunditas lucis eterne, ut eciam si non liceret in ea amplius vivere quam unius diei mora. Propter hoc solum innumerabiles anni huius vite pleni deliciis recte contempnentur. Non enim falso aut parvo affectu dictum est: *Melior est dies una in atriis tuis super milia*, ut dicit Augustinus 3. libro de libero arbitrio.⁷³ In candore vestimenti albi designatur fulgor

⁷⁰ Gregorius Magnus, *Homil. in Evang.* (PL 76, 171 B.)

⁷¹ SRH, II, 454., 4–8.

⁷² Ez az utalás a heiligenkreuzi kódexben olvasható első Imre-sermőra vonatkozik, s utóbb kerülhetett a beszédbe.

⁷³ Augustinus, *Enarr. in Pss*, Ps 83. (PL 37, 166.)

corporis glorificati, quod nunc nigrum est penitencie abieccione, sed tunc dealbatur et carebit omni nigredine culpe et pene. Unde Anselmus de Similitudinibus inter partes corporis beatitudinis numerat pulchritudinem sic dicens: *In illa vita pulchritudo iustorum solis pulchritudini, qui septemplex, quam sit modo, erit splendidior, adequabitur.*⁷⁴ Hinc est, quod Iohannes vidit sanctos stantes ante thronum in albis stolis Apoc. VII, (9). Harum glorificacionum unam habet sanctus noster, quia stolam anime recepit, et sicut sol iam fulget in hac parte in regno patris sui. Aliam recepturus est in fine seculi. Sicut legitur Apoc. VII. (6, 11) *Date sunt illis singule stole albe et dictum est, ut requiescant donec impleatur misericordia fratrum suorum.* Causa autem, quia corporum glorificatio differtur et animarum, statim datur:

Una est, quod renovacio corporum dependet aliquo modo a renovacione mundi, quoniam mundus et corpus hominis conveniunt in materia communi, corporalium enim una est materia communis, animarum autem non, quia non conveniunt in materia communi, nam spiritualium et corporalium non est una materia communis.

Alia causa est ista, quod maior est dispendencia mutua corporum quam animarum, quia omnia corpora sunt ex uno corpore, sed non anime ex una anima, et ideo corpora simul glorificantur, anime singillatim.

Tercia causa est ista, quod gloria anime est magis essentialis renunciacioni sanctorum, quam corporis, ideo citius datur, dotes enim corporis originem habent ex redundancia docium anime. Ad hanc gloriam deductus est hodie sanctus Henricus cum cantu angelico in sublimi sonancia. *Sicut legitur in gestis sancti Eusebii Cesariensis, qui in hora mortis sancti Henrici procedens in processione cum clero et populo cantum angelicum in excelsis audivit et animam sancti Henrici sursum ferri prospexit.*⁷⁵ Quomodo et nos perducat precibus ipsius ascensor celi Iesus Christus. Amen.

⁷⁴ Eadmerus Cantuariensis, *De s. Anselmi Similitudinibus*, c. 50. (PL 159, 628 D.)

⁷⁵ SRH, II, 456, 8-14.

2.4.3. A Luca-napi sermo és egy azonos forrás alapján készült változata

A Szent Luca napjára írott 5. sermo a *Pécsi egyetemi beszédek* kódexében incipitje alapján azonosnak tűnik a heiligenkreuzi 242. kódexben olvasható 32. számú beszéddel:⁷⁶

Gloria Libani // data est ei, // decor Carmeli // et Saron (Is 35, 3). – Sponsus celestis (Dominus Iesus) triplici grandi munere/privilegio dotavit sponsam suam (sanctam) Luciam.

A *thema* és a beszéd váza, mely a citátum divisióján alapul, valóban meg is egyezik a két sermóban, a dilatatók azonban eltérnek. Az azonosságok és eltérések elemzése arról győz meg, hogy a Luca-napi beszédek szerzői azonos forrásból dolgoztak. A beszéd vázlatát tehát a budai domonkos is készen vette át.

Az idézet a benne foglalt három héber szó latin interpretációja, illetve allegorikus értelme alapján (szüzesség, szegénység, vértanúság) vonatkoztatható Lucára:

Libanus		'candidacio' ⁷⁷		virginitatem
Carmelus	interpretatur	'circumcisio' ⁷⁸	signal	paupertatem
Saron		'angustacio' ⁷⁹		martirii vehemenciam

A *Pécsi egyetemi beszédek* szerzője először a **data est ei** tagot dilatálja, majd a **Carmelus**nak megfelelő 'tündöklő fehér színt', a heiligenkreuzi kódexben olvasható sermo kompilátora pedig a szüzességet és a szegénységet.

A **data est ei** membrum alkalmat ad azon javak (*dona*) felsorolására, melyeket Isten az övéinek ad

1. az értelem megvilágítására (*ad illuminationem intellectus*),
2. az érzelem felindítására (*ad deputationem affectus*),
3. a cselekvés véghezvitelére (*ad expeditionem effectus*).

Az értelem megvilágosítását célzó adományok jellemzőek a domonkos mesterre és közvetlen környezetére:

⁷⁶ VIZKELETY, *A domonkos rend*, 477.

⁷⁷ THIEL, M., *Grundlagen und Gestalt der Hebräischkenntnisse des frühen Mittelalters*, Spoleto, 1973, 342.

⁷⁸ THIEL, *Grundlagen*, 274.

⁷⁹ THIEL, *Grundlagen*, nem tartalmazza.

- 1a. (Isten) a tanulóknak előrehaladást ad (*profectum studentibus*),
 1b. az elmélkedőknek értelmet (*intellectum meditantibus*),
 1c. a tanítóknak igét (*verbum docentibus*).

Az egész kötetre jellemző a tudatos szerkesztés, a fogalmak azonos értelmű használata és gyakran további magyarázata, illetve értelmezése. Az 53. Gyümölcsoltó Boldogasszony napjára írt beszédben⁸⁰ az értelem-érzelem-cselekvés hármassága újra megjelenik. Az erény gyakorlásához három dologra van szükség Arisztotelész szerint: tudni (*scire*), akarni (*velle*) és képesnek lenni rá (*posse*). Az értelmet (*racio*), az akaratot (*voluntas*) és a cselekvőképességet (*facultas*) kell tehát jóra fordítani. Máriában megvolt az igaz tudásának (*veritas*), a jóságnak (*bonitas*) és a képességnek (*potentia*) a hármasság kegyelme, tőle kell tehát megkapni az igaz tudását az értelem számára (*veritatem ad intellectum*), a jót az érzelem számára (*bonitatem ad affectum*) és képességet a cselekvés számára (*potestatem ad effectum*). A Luca-napi beszédben a tanulók, az elmélkedők és a tanárok erőfeszítésének célja itt válik világossá: az igaz megismerésére, illetve megismertetésére törekcsenek (l. még a *Studium summae veritatis* fejezetet).

Visszatérve a két sermo összehasonlításához: a heiligenkreuzi kódex a *Libanus* kapcsán hat alosztásban szól a szüzességről. A *Pécsi egyetemi beszédek* kódexében a Szent Cecéliának szentelt 144. sermóban van szó ugyancsak hat alosztásban erről az erényről vagy állapotról. A két szövegnek nincs köze egymáshoz, bár párhuzamok felfedezhetők közöttük.⁸¹ A *Pécsi egyetemi beszédek* szerzője hangsúlyozza, hogy a testi tisztaságot a lélek tisztaságának kell megelőznie, kiegészítenie és biztosítani. Emellett felszólítja hallgatóságát, mely tett tisztasági fogadalmat – klerikusi-szerzetesi közösség jöhet megint csak szóba –, hogy állhatatosan tartsák meg azt.⁸²

⁸⁰ *Sermones Quinqueecclesienses*, 118.

⁸¹ Serm. Quinqueecl. 1. ~ Heiligenkr. 1; Serm. Quinqueecl. 2. ~ Heiligenkr. 5; Serm. Quinqueecl. 3. ~ Heiligenkr. 6.

⁸² „Vos itaque sequimini eum (sc. Agnum Dei) tenendo perseveranter, quod vovistis ardentem”. *Sermones Quinqueecclesienses*, 300, 20.

A szegénységről a heiligenkreuzi kódex Luca-napi sermója tizenkét alosztásban szól, míg ugyanitt a „Pécsi egyetemi beszédek” kódexében csak egy rövid megjegyzés olvasható: „*Carmelus ... designat voluntariam paupertatem et ex amore electam, cuius possessio est regnum celorum*, Mt 5, 3.” A megjegyzés a Szent Bernát ünnepére írt 106. beszédben nyer világos értelmet. Ennek themája: „*Beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum est regnum celorum*” (Mt 5, 3). A szerző hangsúlyozza, hogy a szegénység önmagában nem erény, hanem a szegénység szeretete az.⁸³ Háromféle szegénység van: szükségből való (*necessaria*), akarattalagos (*voluntaria*) és tettetett (*simulatoria*). Végül, hogy a szegénység szeretetét felkeltse azokban, akik szegénységi fogadalmat tettek, felsorolja a szegénység előnyeit és hasznát.⁸⁴ Közönsége tehát tisztaságot, szegénységet (és engedelmességet) fogadott szerzetesekből áll.

Az eddig is sejtettük, hogy a *Pécsi egyetemi beszédek* szerzője maga is felhasználta sermo-mintákat. Most azonban közvetlenül megtapasztalhatjuk, hogy amikor egy kész sermo-vázlatot átvesz gyűjteményébe, milyen pontosan helyükre illeszti az egyes elemeket. A heiligenkreuzi sermo az érintkező pontokon a *Pécsi egyetemi beszédek* sermójánál vázlatszerűbb, a szüzességről és a szegénységről szóló fejtegetései pedig egy egyszerűbb és szélesebb szerzetesi/szerzetesnői réteghez szólnak, mint amilyen a studium generale hallgatósága. A sermo maga inkább abbahagyva, semmint befejezve van. A két szövegben két-két egymástól független klasszikus idézet olvasható.

A fentieket a szövegek párhuzamos közlésével illusztrálom, a félkövér szedés a szó szerinti egyezéseket jelzi.

⁸³ „Non paupertas est virtus, sed amor paupertatis.” Bernardus, *Epist.* 100. *Sermones Quinqueecclesienses*, 225, 5–6.

⁸⁴ „Ut autem paupertatem profitentibus amorem paupertatis imprimamus, commoda et utilitates paupertatis referamus.” *Sermones Quinqueecclesienses*, 225, 22–23.

De sancta Lucia

Serm. Quinqueecl.,
S. 5, ed. 33–35.

Heiligenkr. 292, S. 32,
ff. 47r–48r

**Gloria Libani data est ei
decor Carmeli et Saron** Is.
XXXV, (2)

– **Sponsus celestis** Dominus
Iesus **triplici**
grandi munere **dotavit spon-**
sam suam sanctam **Luciam**.
Primo quidem, **virginitatis**
honore,
quia **gloria Libani**, id est me-
ritum et premium virginitatis,
data est ei.

Secundo, **paupertatis amore**,
quia **decor Carmeli**, id est cir-
cumcisio paupertatis, *datus est*
ei.

Tercio, **passionis agone**,
quia decor **Saron**, id est angus-
tia passionis eciam *data est ei*.

**Hec enim omnia sunt dona
Dei, sine quo nec castitas
custoditur** dicente

**Sapiente, Non possum esse
continens nisi Deus det** Sap.
VIII, (21).

Nec paupertas subitur,
sed potius fugitur secundum
illud dictum Lucani poete: *Fe-*
cunda virorum paupertas fugi-
*tur*⁸⁵, et Oracii in

**Gloria Libani data est ei
decor Carmeli et Saron** Isa.
35, (2)

– **Sponsus celestis triplici**
privilegio
dotavit sponsam suam
Luciam,
scilicet **Virginitatis**
decore:

[A] **Gloria Libani**;

Paupertatis amore:

[B] **decor Carmeli**;

Passionis agone:

[C] **et Saron**.

**Hec omnia dona Dei sunt,
sine quo nec castitas custo-**
ditur

**Sap. 8, (21) aliter non possum
esse continens nisi Deus
dederit.**

Nec paupertas subitur

⁸⁵ Lucanus, *Pharsalia*, 1, 165–166.

epistolis: *Per mare pauperiem fugiens, per saxa, per ignes*⁸⁶.

Nec pervenitur per martirium Phil. III (1, 29) *Vobis datum est non solum ut credatis in eum, sed ut etiam pro illo paciamini.*

Ideo convenienter dicitur, quod *gloria Libani data est ei, decor Carmeli et Saron*, et supple: datus est ei, **scilicet a Christo. De hiis tribus cantatur** ad laudes ipsius:⁸⁷

„Odisti, que in mundo sunt, scilicet pauper cum pauperibus et

coruscas cum angelis, scilicet

virgo cum virginibus sanguine proprio inimicum vicisti, scilicet *martir cum martiribus.*”

Io. 6, (44) *Nemo potest venire ad me per viam paupertatis nisi Pater, qui misit me, traxerit illum.*

Nec ad martirium venit Phil. 3. (1, 29) *Vobis datum est a Deo non solum ut in eum credatis, sed etiam ut pro illo paciamini.*

Ideo ergo dicit: ***data est ei,***

scilicet a Christo.

De hiis cantatur de ea:

„Odisti, que in mundo sunt, pauper cum pauperibus

coruscas cum angelis,

virgo cum virginibus

***sanguine proprio martir cum martiribus.*”**

De hiis tamen 4:

Candidiores nive propter virginitatem;

Nilidiores lacte propter paupertatem;

Rubicundiores ebore propter passionem;

Saphyro pulchriores propter consciencie puritatem,

⁸⁶ Horatius, *Epist.* 1, 1, 46.

⁸⁷ Luca officiumából: az első Vesperás Magnificat-antifónája.

que in omnibus predictis necesse est.

Circa primum nota, quod

Dicamus ergo de sancta puella:

Gloria Libani data est ei.

Sciendum est autem, quod Dominus noster, quia *dives est in omnes, qui invocant illum* Ro. X, (12), ideo dat suis diversa dona.

[DONA DEI]

[1] Et quedam quidem dat ad illuminationem intellectus,

[2] quedam autem ad deputationem affectus,

[3] quedam vero ad expeditionem effectus.

Ad illuminationem intellectus dat

[1a] profectum studentibus. Sap. X, (10) *Dedit illi scienciam sanctorum.*

[1b] Intellectum meditantibus. Ps. (31, 8) *Intellectum tibi dabo et instruam etc.*

[1c] Verbum docentibus. Ps. (67,12) *Dominus dabit verbum.*

Ad expeditionem effectus

[3a] dat virtutem laborantibus. Is. L. (40, 29) *Dat lasso*, id est operibus fatigato, *virtutem*, scilicet bona faciendi.

[3b] Dat requiem pro laboribus. Is. XIII, (3) *Dabit tibi requiem a labore tuo.*

[3c] Dat stabilitatem perseverantibus. Eccli. XLVI, (11) *Dedit illi fortitudinem, et usque in senectutem permansit illi virtus.*

Ad deputacionem affectus

[2a] dat lacrimacionem penitentibus. Is. XLIII, (20) *Dedi in solitudinem aquas, id est fletum compuncionis penitentibus.*

[2b] Dat iocunditatem amanti-
bus. Ps. (4, 7) *Dedisti leticiam in corde meo.*

[2c] Dat castitatem continentibus, sicut nunc dicitur de sancta Lucia: *Gloria Libani data est ei.*

Libanus interpretatur candidacio.

[CANDOR]

Habuit autem sancta virgo primo candorem purissime cogitacionis in mente, cuius *capilli* et subtilissime et sacre cogitaciones *erant candidi, tamquam lana alba* per puritatem Apoc. I, (14).

Secundo habuit candorem sincerissime castitatis in carne, *cuius candoris pulchritudinem amirabatur oculus*, id est rationis intuitus et eciam corporalis oculus Eccli. XLIII, (20). Quia vincit bestiam invincibilem, id est fornicatricem, a qua fortissimi quoque vulnerati sunt, ut Samson, Iudic. XIII.

[A] **Lybanus interpretatur candidus**

Tercio habuit candorem serenissime accionis in opere implens illud, quod dicitur Eccles. IX, (8): *Omni tempore vestimenta tua sunt candida*, id est exteriora opera munda.

Quarto habuit candorem decenissime honestatis in conversacione, quasi una de sanctis angelis, de quibus dicitur Apok. XV, (6) *Vestiti erant lino mundo et candido*, id est exemplari vita et moribus spectabilibus. Huiusmodi candoribus carent omnes immundi, quorum facies, id est consciencia conversacionis, *denigrata est super carbones* Tre. III. (4, 8), *et facies sicut nigredo olle*. Naum II, (10).

signans virginitatem. De qua dicitur Sap. 4, (1) *O quam pulchra es, casta generacio cum claritate*.

[VIRGINITAS]

Excellencia huius status apparet:

Primo quia excellit inter tres status ecclesie in fructu: Mt 13, (8) *Dabit fructum*

– *aliud centesimum* in virginibus. Glosa super Lc. 8. *Cum denarius pro perfeccione soleat accipi, quia in X legis preceptis perfeccio continetur centenarius, qui per multiplicatam de-*

*narium surgit pro magna perfectione ponitur.*⁸⁸

– Aliud LX in viduis. Ideo dicitur I Thim. V, (9–10) *Vidua non minus LX annorum eligatur in operibus bonis, testimonium habens.*

– Aliud XXX in coniugatis, que tenent fidem trinitatis. Beda *XXX fructus est in fide Trinitatis sancte.*

Secundo quia inter virtutes commendatur specialiter a pulchritudine et pudicitia verecunda ac subfusa oculos rubore virginalis pudoris Eccli. 43, (20) *Pudorem candoris eius admirabitur oculis.* Ideo specialiter liliis comparantur inter flores. Can. II, (2) *Sicut lilium* etc. Eccl. L, (8) *Quasi lilia, que sunt in transitu aque.*

Tercio quia inter merita excellit in prerogatam aureole in signum perfecte victorie carnis. Sap. 4, (2) *In perpetuum coronata triumphat.* Est autem aureola gaudium quoddam anime ex assimilacione sui cum capite suo, in quantum homo secundum statum aliquem eminentem Deo assimilatur.

Fuit autem triplex status hominis Christi eminentis, quo nos depressos sublevavit.

⁸⁸ Walafrid Strabo, *Ev. secundum Lucam.* (PL 114, 273 C.)

– Primus virginitatis, quo nos a dilatazione concupiscibilis elevavit.

– Secundus predicacionis, quo nos ab ignorantia vis rationalis erexit.

– Tercius martyrii, quo nos ad difficultatem ardui secundum irascibilem reparavit.

Quantum ad primum, assimilantur Christo virgines, que vincunt carnem per temperanciam.

Quantum ad secundum, predicatorum, qui vincunt diabolum per prudenciam.

Quantum ad tercium, martyres, qui vincunt mundum per fortitudinem, et ideo tres tamen sunt aureole et tribus debite. Describitur autem sic: Aureola est premium sive beneficium virtutis spiritualis strenue pugnantis et vincentis. Vel sic: aureola est premium perfecte victorie.

Quarto quia tantum consulitur et non imperatur. I Cor. VII, (25) *De virginibus preceptum non habeo*. Mt. 19, (12) *Qui potest capere, capiat*. Glosa: *Vox est hortantis, non iubentis, quare unusquisque vires suas consideret, an queat virginitatis et pudicicie implere precepta.*⁸⁹

⁸⁹ Martinus Legionensis, *Sermones*, 33. (PL 208, 503 A.)

Quinto quia sanctis angelis equiparatur. Mt. 22, (30) *Non nubent neque nubentur sed sunt sicut angeli Dei.* Glosa: *Sine labe corrupcionis.* Ieronimus: *In carne preter carnem vivere non humana est vita, sed angelica.*⁹¹

Sexto quia Dei agnum imitantur. Apoc. 14,(4) *Hii secuntur agnum, quocumque ierit.* Glosa: *Imitantur Christum in integritate anime et corporis* Apoc. 19,(14) *Exercitus, qui sunt in celis sequebantur eum in equis albis.* Glosa: *in cordibus mundis, que ab illicitis refrenantur et stimulo caritatis ad bona incitantur.*

De secundo nota, quod

[B] **Carmelus interpretatur circumcisio, signans paupertatem**, que incidit superflua.

Primo Tim. 6, (8) habentes alimenta et a quibus tegamur, hiis contenti simus.

Ieronimus: victus et vestitus divicie christianorum sunt.

Carmelus interpretatur circumcisio et designat voluntariam **paupertatem** et ex amore electam, cuius possessio est regnum celorum, Mt. 5, (3) **Quem circumcidit, ut habentes alimenta et tegumenta, his contenti simus, I. Thim. 6, (8)**, quia dicit **Hieronimus** ad Paulinum,⁹⁰ quia **victus et vestitus divicie christianorum sunt.**

Quod autem amplius est, scilicet superflua, si quis retineat, a malo est, scilicet culpe vel

⁹⁰ Hieronymus, *Epist.*, 53. (PL 22, 549.)

⁹¹ Hieronymus, *Epist.*, 9. (PL 30, 126 D.)

infirmittatis. Talis paupertatis electrix et amatrix fuit hec sancta puella, que dixit matri sue: Quod michi dare vis eunti ad virum, pauperibus da, quia oblacio, que maxime Deo placet, est subvenire pauperibus.

Oracius: *Si venter bene, si lateri pedibusque tuis nihil, Divicie potuerunt regales addere maius.*⁹²

[PAUPERTAS]

[1] Status iste decorat honestate. Unde paupertatis honus honor est patientibus ipsum. Eccli. X, (34) *Qui gloriatur in substancia, paupertatem vereatur*, id est in reverencia habeat.

Ieronymus ad Nepocianum: *Iudex seculi magis sanctitatem tuam veneratur, quam opes.*⁹³

[2] Item tranquillat pace. Unde: Paupertatem dat pax opulenta michi. Gen. 13, (6-7) *Erat substancia eorum multa et nequibant habitare communiter, unde facta est rixa* etc.

[3] Item assecurat quiete. Iuvenalis: *Pauca licet portes argenti vascula puri. Nocte iter agressus gladium contumque timebis et mota ad lunam trepidabis arundinis umbram. Cantabat vacuus coram latrone viator.*⁹⁴

⁹² Horatius, *Epist.* 1, 12, 5-6.

⁹³ Hieronymus, *Epistolae*, 52. (PL 22, 536.)

⁹⁴ Iuvenalis, *Sat.* 10, 19-22.

[4] Item honorat in iudicii examine. Job 36, (6) *Iudicium pauperibus tribuit.*

[5] Item dilat virtute. Gregorius: *Paupertas bonis mentibus solet esse custos humilitatis.*⁹⁵ Tob. *Non rerum cumlibet, sed sufficiencia mentis ditat, sufficientiant paucula, dives eris.*⁹⁶

[6] Item liberat a sollicitudine. Eccle. II, (20) *Renunciavit cor meum laborare sub sole.* Bernardus: *Paupertas est bonum adibile curarum remocione, possessio sine sollicitudine.*

[7] Item sublimat regis culmen. Mt. V, (3)

Beati pauperes spiritu. Glosa super Mt.

*Regno terreno succedit paupertas, paupertati christianorum regnum sempiternum.*⁹⁷

[8] Item munerat in Domini parte. Ysa. 48, (10) *Elegi te in camino paupertatis.* Iac. II, (5) *Deus elegit pauperes in mundo.*

[9] Item curat Dei proteccione. Ps. (69, 6) *Ego vero egenus et pauper sum, Deus autem auxilium meum.*

[10] Item liberat pauperem a potente.

[11] Item sanat boni operis refeccione. Glosa super Mt. *Spirituale convivium bonum*

⁹⁵ Gregorius, *Dial.*, lib. 1. c. 9. (PL 77, 189 A.)

⁹⁶ Matthaeus Vindocinensis, *Paraphrasis metrica in librum Tobiae.* (PL 205, 950.)

⁹⁷ Zacharias Chrisopolitanus, *De concordia evang.*, c. 18. (PL 186, 111 B.)

Saron interpretatur coangustacio et designat martirii vehemenciam, **que angustavit crudeli supplicio,**

sicut homo expertus in martiriis.

Tribulacio et angustia invenerunt me (Ps 118, 143). Secundum quem modum factum est in hac puella sancta, que cum superasset ignem, piscem, et resinam, fervens oleum, gladium in ore eius mergi fecerunt, et migravit ad agnum, sponsum, Dominum Iesum Christum.

*opus, quo dives eget, pauper epulatur.*⁹⁸

[12] Item illuminat sui ipsius cognicionem. Iob 36, (8) *Si vicinatur funibus paupertatis, indicabit eis opera eorum et scelera eorum.*

[C] De tercio notandum, **quod Saron interpretatur angustacio et signat miram toleranciam, que angustat crudeli supplicio.**

II Cor. I, (8) *Supra modum gravati sumus supra virtutem, ita ut tederet nos eciam vivere.* Ps. (43, 22) *Propter te mortificati sumus tota die.*

– Item famis dispendio. Ps. (78, 4) *Facti sumus obprobrium vicinis nostris,* Glosa *preter dura et turpia patimur.*⁹⁹

– Item mortis exterminacio. Ps. (78, 3) *Effuderunt sanguinem ipsorum.*

⁹⁸ Beda, *In Ev. Marci*, c. 2. (PL 92, 150 B–C.)

⁹⁹ Petrus Lombardus, *Comm. in Pss*, Ps 43, 15. (PL 191, 432 A.)

2.4.4. A Miklós-napi sermo és azonos forráson alapuló heiligenkreuzi párhuzama

A Pécsi beszédek kódexének 4. sermóját és a Cod. 292. jelzetű heiligenkreuzi kódex 31. sermóját azonos bibliai citátum vezeti be:

Omni tempore // vestimenta tua sint candida // et oleum in capite tuo // non deficiat (Eccle. 9, 8).

A themát követő incipitek és az explicitek is eltérnek, a két sermo mégis közeli rokonságban van egymással. Mindkét kompilátor szerint a *tündöklő fehér öltözék* a test tisztaságát (*mundicia corporis*), az *olaj* pedig a könyörületességet (*misericordia*) jelenti. Az elsőt Miklós megőrizte, a másodikat gyakorolta, s mindkétőben végig kitartott (*perseverancia*), amit az *in omni tempore* és a *non deficiat* jelez a bevezető idézetben.

A thema azonos felosztása után a Pécsi egyetemi beszédek szerzője az öltözék (*vestimentum*) = test metaforát bontja ki, négyféle dicsőséget sorolva fel, amellyel az öltözék felékesíthető, és négyféle ártalmat, amellyel tönkretelhető. A heiligenkreuzi kódexben ezen a helyen a test tündöklő fehérségével (*candor corporis*) kapcsolatban olvasható ötféle gyógy mód, melyek által a test a betegségekől – metaforikus értelemben a lelki szennyektől – megtisztulhat.

A sermók második része megint közelebb esik egymáshoz, harmadik részük pedig szinte teljesen azonos. A második részben az olaj a kulcsszó: a kegyelem, a könyörületesség, a főpapi méltóság és a tudás olaja. Szent Miklós püspöki méltóságára háromszor céloz a Pécsi egyetemi beszédek szerzője, ezt minden esetben elhagyja a heiligenkreuzi kódex, így itt is.

A Pécsi egyetemi beszédek sermója egy fokkal itt is kevésbé vázaltszerű, mint a heiligenkreuzi sermo. Emellett önálló zárómondatral ér véget, és három ponton kapcsolatba lép a hallgatósággal is: az első és a harmadik rész elején, valamint a befejező mondatban.

A két beszédet összehasonlítva meggyőződhetünk arról, hogy a két szerző ismét azonos forrásból dolgozott. Ráadásul a mintapéldány kompilátora ugyanaz a személy, mint aki a Szent Luca-sermók mintáját készítette, mivel mindkét heiligenkreuzi sermo-

ban olvasható egy-egy idézet Matthaeus Vindocinensis (XII. sz.) Tóbiás könyvére írt – egyébként ritkán idézett – verses parafrázisából.

De sancto Nicolao

Serm. Quinqueecl., S. 4, ed.
32–33.

Heiligenkr. Cod. 292. S. 31,
ff. 46v–47r

Omni tempore vestimenta tua sint candida, et oleum de capite tuo non deficiat **Eccle. IX, (8).** Humilis mandati observator fuit **beatus Nicolaus**, qui

Omni tempore vestimenta tua sint candida, et oleum de capite tuo non deficiat **Eccle. IX, (8).** Verba ista intellecta de **beato Nicolao** tria nobis intimant de ipso:

(I.) **mundiciam servavit in corpore.**

Et quoad hoc dicitur: ***Vestimenta tua, Glosa 'corpus' sint candida.*** Fuit enim virgo et unus de illis, qui *non iniquaverunt vestimenta sua, et ambulat cum Christo in albis* Apoc. III, (4).

(II.) **Misericordiam exhibuit in opere.** Et quoad hoc dicitur: ***oleum, Glosa: 'misericordia' de capite tuo.*** Erat enim valde compaciens super afflictos pia gestans viscera, cum *quo ab infancia creverat miseratio* Iob XXXI, (18). Unde et singulariter pius pontifex ab ecclesia appellatur.

(I.) **Mundiciam, quam servavit in corpore,**

Vestimenta
Glosa 'corpus';

(II.) **misericordiam, quam exercuit in opere, et *oleum,***
Glosa: 'misericordia';

(III.) **Perseveranciam tenuit in utroque.** Et quoad hoc dicitur: *omni tempore, et non deficiat.* *Iustificacionem enim suam, quam ceperat tenere in infancia ieiunando iuvenis, usque ad mortem non deseruit,* Iob XXVII, (6). Ideo potest intelligere de ipso, quod dicitur Eccli. XLVI, (11): *Usque in senectam permansit illi virtus.*

* * *

(III.) **perseveranciam, quam tenuit in utroque omni tempore, et non deficiat.**

I. Reg. 17, (36) David interfecit ursum, leonem et Philisteum.
– (I.1) Ursus mel desiderans carnalitas, que lascivia [...] concupiscit. Prov. 30, (15) *Sanguisuga*, id est carnis, *due sunt filie*, gula et luxuria, *dicentes, affer* nutricem cibum et potum, *affer* generantem sompnum et coitum. Hunc occidit per virginitatem. Eccli 31, (1) *Vigilia honestatis tabefacit carnes, et cogitatus illius aufert somnum.*
– (I.2) Leo fortissimus bestiarum cordis duriciam, que misereri desipit. Ezech. 16, (49) *Manum egeno et pauperibus non porrigebat.* Eccli. (28, 4) *In hominem similem sibi non habet misericordiam.* Hunc occidit per compassionem Iob 31, (18) *Ab infancia crevit mecum miseracio.*

– (I.3) Philisteus petens singulare certamen est dyabolus, qui concreditur cum anima Dominum comitem non habente. Dan. 13, (12) *Observabant, quando eam possent invenire solam.* Eccle. 4. (10) *Ve soli, quia cum ceciderit, non habet sublevantem.* Hunc occidit per perseveranciam finalem. I Mach. 9, (13) *Commissum est prelium inter Nicolaum scilicet et dyabolum a mane puericie usque ad vesperam mortis.*

* * *

I. Dicitur ergo sancto viro et omnibus nobis cum ipso: *Vestimenta tua sint candida...*¹⁰⁰

II. Dicitur etiam sancto viro et nobis omnibus cum ipso: *oleum de capite tuo non deficiat.*

Est autem quadruplex oleum. Primum est **gracie** iustificatricis, de quo dicitur **Isa. X, (27) Computrescet iugum,** scilicet peccati, **a facie olei,** scilicet **gracie** Dei.

Secundum est **miseriordie** consolatricis, de quo Mt. 25, (4) **Acceperunt oleum in vasis suis, id est affectum misericordie in cordibus suis.**

I. De candore corporis sciendum...¹⁰¹

II. De secundo nota,

quod est **triplex oleum,** (II.1) **Gracie.**

Isa. X, (27) Computrescet iugum a facie olei,

id est **gracie.**

(II.2) Item **miseriordie.**

Mt. 25, (4)

Acceperunt oleum misericordie **in vasis cordis.**

¹⁰⁰ A *Serm. Quinqueecccl.* sermójában a *vestimentum* metafora hosszas kifejtése következik.

¹⁰¹ A heiligenkreuzi kódexben a *candor corporis* metafora kibontása olvasható. A két szöveget nem közlöm, mivel egymástól teljesen függetlenek.

Tercium est preeminencie pontificalis, de quo Ps. (88, 21) *Inveni David servum meum.*

Quartum est oleum **doctrine** spiritualis,

de quo Mt. XXV (recte Mc. 6, 13)

Ungebat oleo, scilicet sancte **doctrine multos egros spiritualiter**, et **sanabantur per efficaciam verbi Dei.**

Sap. XVI, (12) *Sermo tuus sanat omnia.*

– Oleum gratie sanctus Nicolaus **habuit in mente.** Prov. XXI, (20) *Oleum in tabernaculo iusto.*

– Oleum misericordie exercuit **in opere**, quando **auro** remisso redemit **virginum** incestus, et quando frumentum distribuit populis indigentibus multiplicatum precibus suis implens illud mandatum Domini: **Unge caput tuum**, id est Christum, scilicet **membris** suis sustentando Mt. VI, (17).

(II.3) Item oleum **doctrine** Cant. 1, (2): **Oleum effusum in predicacione** apostolorum. (S. Q. vide inferius!)

– Primum **habuit in mente.** Ps. (22, 5) *Impinguasti in oleo gratie caput mentis.*

– Secundum **in operatione**, unde ‘**Auro virginum**’ etc.¹⁰²

Mt. VI, (17) *Cum ieiunas, unge caput* in

membris suscipiendo.

Unde Thomas (!): *Da nudis, da pauperibus de pinguibus uti, dedecet in membris esuriente Deo.*¹⁰³

¹⁰² Az *Auro virginum incestus* kezdetű Szent Miklós-antifónát idézi mindkét kompilátor.

¹⁰³ Matthaues Vindocinensis, *Paraphrasis metrica in librum Thobiae.* (PL 205, 949 C.)

– Oleum unccionis pontificalis gestavit in vertice, secundum quod dicitur sanctis sacerdotibus: Levi. X, (7) *Oleum sancte unccionis est super vos.*

– Oleum doctrine spiritualis ministravit ex **ore**.

Sicut naute in missione olei ex ore suo dicuntur illuminare profundum maris, sic doctor ministerio oris illuminat cor peccatoris *effundens*, id est publicans, scilicet **in predicatione**, *oleum*, id est nomen Iesu Christi Cant. 1, (2).

III. Dicitur etiam sancto viro et etiam omnibus nobis cum ipso, quod ista teneat omni tempore indeficienter perseverando in utroque finaliter.

Quatuor autem **causant** in nobis **perseveranciam**, scilicet (III.1) **fidei magnitudo**. **Thob. II, (18)**

Vitam illam expectamus, quam Deus daturus est hiis, qui fidem suam nunquam mutant ab eo.

– Tercium in **ore**.

Mc. VI, (13) *Ungebat oleo doctrine multos egros spiritualiter et sanabat.* (S. Q. vide supra!) Ps. (106, 20) *Misit verbum suum* etc. Eze. 47, (9) *Ad quecumque venerit torrens spiritualis gracie, vivent.*

III. Ad tertium nota, quod **quatuor causant perseveranciam**: (III.1) **Fidei magnitudo**. **Thob. II, (18)** *Filii sanctorum sumus, et vitam illam expectamus, quam Deus daturus est illis, qui fidem suam nunquam mutant ab eo.*

(III.2)¹⁰⁴

Thob. V, (13) Forti animo esto, in proximo est, ut a Deo cureris, scilicet a culpa et pena.

(III.3) **Exempli sanctorum multitudo. Iac. V, (10) Exemplum accipite laboris et paciencie prophetas.**

(III.4) **Item promissionis certitudo. Mt. X, (22) Qui perseveraverit** etc.

Ad quam salutem nos perducatur precibus pii pontificis mundus et misericors Iesus Christus. Amen.

(III.2) Item animi fortitudo.

Thob. V, (13) Forti animo esto, in proximo est, ut a Deo cureris.

(III.3) Item **exempli sanctorum multitudo. Iac. V, (10) Exemplum accipite laboris et paciencie prophetas.**

(III.4) **Item promissionis certitudo. Mt. X, (22) Qui perseveraverit usque in finem, hic salvus erit.** Unde quidam: *Non datur extemplo bona post primordia merces, Congrua sed rectus premia finis habet.*¹⁰⁵

2.4.5. Közös forrásból származó Szent Tamás-sermók

A 292. sz. heiligenkreuzi kódex Szent Tamás-sermójára a *themát* követő Szent Bernát-idézet hívta fel a figyelmet. A prédikációt bevezető imádság előkészítésére – a *Pécsi egyetemi beszédek* gyakorlatának megfelelően – itt is egy nem a Bibliából származó citátum szolgál.¹⁰⁶ A hallgatóság bevonása a tanulságok levonásába (... *est nobis exemplum, ut agnita veritate errorem abdicemus*) ugyancsak jellemző stílusjegy. A heiligenkreuzi sermo hosszan foglalkozik a tudás megszerzésével is.¹⁰⁷ Mindezek alapján – más párhuzamokat is ismerve – nem lenne kizárt, hogy a sermo a *Pé-*

¹⁰⁴ A fennmaradt másolatból hiányzik ez a membrum.

¹⁰⁵ Walter 17 449.

¹⁰⁶ Ez az egyetlen így kezdődő sermo a heiligenkreuzi kódexben.

¹⁰⁷ „Sciendum autem, quod in acquisitione sciencie tria sunt attendenda: ordo discendi, ut unum prius altero, modus studendi et finis sciencie. De hiis Bernarus super Cant. 36. ...” 148r,35–148v,11.

csi egyetemi beszédek eredeti corpusához tartozott. A *Pécsi egyetemi beszédek* kódexében két sermo olvasható Szent Tamás apostolról. *Themájuk* és szerkezetük teljesen eltér a heiligenkreuzi sermóétól, viszont mindkét beszédben vannak hosszabb, idézetekkel tűzdelt részletek, melyek szó szerint egyeznek vele. Mivel a *Pécsi egyetemi beszédek* sermói között – a tudatos szerkesztésnek köszönhetően – hosszabb szó szerinti egyezéseket nem találunk, a heiligenkreuzi sermo mai formájában semmiképpen sem tartozhatott az eredeti corpushoz. Fel kell tételeznünk tehát, hogy a három Szent Tamás-beszéd közös forráson alapul. A heiligenkreuzi prothemát látva nagyon valószínűnek tűnik az is, hogy a *Pécsi egyetemi beszédek* szerzője a már említett, nem bibliai eredetű prothemáit ebből a kikövetkeztetett sermonariumból vette át.

De sancto Thoma

Serm. Quinqueecl., S. 6 et 7,
ed. 35–37.
(Sermo 6.)

Confessionem et vestimentum induisti amictus lumine sicut vestimento (Ps. 118, 43). – Sententia huius dicti completa fuit in sancto apostolo Thoma (35, 16–19) ...

Cuius amictus primo fuit abyssus secundum illud: *Abyssus, sicut vestimentum amictus eius* (Ps. 103, 6), id est profunda er-

Heiligenkr. Cod. 292, S. 33,
ff. 48r–49r

Dominus meus et Deus meus Io. XX, (28) – Bernardus super Cant. 67: *Verba Christi tripliciter eminent gracia, quia sunt deliciosa ad saporem, solida ad nutrimentum, efficacia ad medicinam.*¹⁰⁸ Rogate ergo Christum, ut talia verba nobis ministret ipse. *Dominus meus* etc. – Cum Christus dormivit per mortem (48r, 9–11) ...

In prima parte tanguntur quatuor, que possunt esse cause in qualibet infidelitate. Prima est ignorantia cecitatis, quod nota-

¹⁰⁸ Bernardus, *Serm. in Cant.* 67. (PL 183, 1102 C.)

roris obscuritas, quando dixit: *Nisi videro in manibus eius fixuram clavorum, non credam* (Io. 20, 25). **Abyssus** enim dicitur quasi **sine bisso**, id est **candore**, et designat cor infidele, quod caret pure veritatis illuminatione. Sed cum dilectus locutus est dicendo: *Infer digitum tuum huc et noli esse incredulus, sed fidelis* (Io. 20, 27), anima sua liquefacta a pristina duricia, sicut cera, que fluit a facie ignis. Et tunc **abyssus**, id est **Thomas**, prius obscurus, **dedit vocem suam** confitendo Christum, sicut nunc dicitur, *Confessionem induisti*. Et deinceps **Sol**, id est ipse apostolus, **et luna**, id est ecclesia, **steterunt in habitaculo suo**, id est confirmati sunt **in fide**. **Aba. III, (10–11)**. (p. 35, 21–30) ...

(Sermo 7.)

Habebat autem **curiositatem experiendi** et per sensum ad fidem veniendi, et volebat **certitudinem capere** per **visum et tactum**, quia dixit: *Nisi videro et mittam manum meam in latus eius, non credam* (Io 20, 25).

Sed ut dicit Augustinus in Libro LXXXIII questionum: Iudicium veritatis non est in sensibus constitutum,

tur in hoc nomine: Thomas, quod interpretatur **'abyssus'**, et signat intellectus obscuritatem. Aba, quod est **'sine'**, et **'byssus'**, quod est **candor**. (48r, 25–27) ...

Aba. III, (11–12) abyssus, Thomas scilicet, **dedit vocem suam** dubitacionis, **altitudo**, Christus, **manus suas levavit**, ostendendo Thome, et tunc **sol**, id est apostolus et **luna**, id est ecclesia, **steterunt in firmitate fidei**. (f. 49r, 10–12)...

Quarta **experiendi**

curiositas: Nisi videro.

Vult autem duplicem **capere certitudinem**, scilicet **visus et tactus: nisi videro et mittam** (Io 20, 25).

Sed ut dicit Augustinus in Libro LXXXIII questionum: Iudicium veritatis non est in sensibus constitutum,

quia omnes sensus fallunt,¹⁰⁹ ut idem dicit in Libro super Genesim ad litteram:

Navigantibus videntur in terra moveri, que stant, et intuentibus celum stare sidera, que moventur, et in aqua remus fractus, et divaricatis radiis oculorum due lucerne species, et sonus transeuntis vehiculi putatur tonitruum,

*et cibus aliquo dulci succo affectus putatur melle conditus, et ignotus annulus in tenebris contrectatus putatur aureus, cum sit ereus vel argenteus.*¹¹⁰ Sed Deus, qui novit de malis educere bona, infidelitatem suam convertit in utilitatem suam, quoniam ut dicit Glosa: **Io. XX. Dubitando profundius novit**¹¹¹ et firmius stetit. (37,9–23) ...

Confitetur autem eum potentem, quia dixit: **Dominus meus**. Quia secundum Ambrosium: **Dominus est nomen**

quia omnes sensus fallunt, ut idem dicit in Libro super Genesim ad litteram 12:

Navigantibus videntur in terra moveri, que stant, et intuentibus celum stare sidera, que moventur, et in aqua remus fractus, et divaricatis radiis oculorum due lucerne species, et sonus transeuntis vehiculi putatur tonitruum,

et si nullis sensibus aliis exploretur, sed soli adiacet olifactui, citrium putatur herba, que vocatur apiaria,

et cibus aliquo dulciculo succo affectus putatur melle conditus, et ignotus annulus in tenebris contrectatus putatur aureus, cum sit ereus vel argenteus. (f. 48v, 24–32) ...

Glosa: Io. XX.

Dubitando profundius novit et firmius stetit. (f. 49r,12 – finis sermonis.)

...sublimitas potencie

Dominus.

Ambrosius: Dominus est nomen omnipotentie,

¹⁰⁹ Augustinus, *Divers. quaest.*, 9. (PL 40, 13.)

¹¹⁰ Augustinus, *Gen. ad litt.*, 12, 25, 52. (PL 34, 475.)

¹¹¹ Walafrid Strabo, *Ev. secundum Ioh.*, c. 22. (PL 114, 423 D.)

omnipotentie, dicit enim respectu subiectorum... Et scientem, quia dicit: **Deus meus**. Nam secundum

Damascenum 1°

Deus dicitur a theaste, id est considerando omnia. Nulla enim eum latent, sed omnium est contemplator. (37,27–33) ...

caritas sapientie
Deus

...**Damascenus** li. 1. cap. XII:
Deus dicitur a theaste, scilicet considerando omnia. Nulla enim eum latent, sed omnium est contemplator. (f. 49r,1–3) ...

2.4.6. Két egymást kiegészítő Benedek-napi sermo

A Pécsi egyetemi beszédek 51. Szent Benedek-sermójához a Schneyer-féle repertórium¹¹² segítségével a heiligenkreuzi ciszterci apát-ság 149. sz. kódexében sikerült párhuzamot találnom.¹¹³

A két Benedek-napi sermót hosszú bibliai idézet vezeti be:

(I.1) **Egredere de terra**, (I.2) **et de cognacione tua**, (I.3) **et de domo patris tui**, (II) **et veni in terram, quam monstravero tibi**. (III.1) **Faciamque te in gentem magnam**, (III.2) **et benedicam tibi**, (III.3) **et magnificabo nomen tuum**, (III.4) **erisque benedictus** Gen. 12, 1–2. – Zárójelben a divisiókat és subdivisiókat jelzem.

Az Úr Ábrahámhoz szólt így, s rajta keresztül jelképesen Szent Benedekhez. A divisio alapja az, hogy az Úr az egyes részekben hogyan szól: az elsőben parancsol (távozzék), a másodikban hív (jőjjön az ő földjére), a harmadikban ígér.

Szent Benedek a távozást parancsolónak a világ megvetésével engedelmeskedett: (1) a szegénység szeretete révén, (2) a tisztaság megtartásával és (3) a saját akaratáról való lemondással (összességében a szerzetesi fogadalommal). A budai domonkos

¹¹² SCINEYER, 4, 30, 222.

¹¹³ MADAS Edit, Szent Benedek a középkori magyarországi prédikáció- és legendairódalomban, in: *Mons Sacer 996–1996*, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalma, 1996, 1, 369–386.

szerint hallgatóságának is követnie kell Benedeket a kivonulásban, ehhez azonban pontosítani kell, hogy miből (*a quo*) és mi célra (*ad quem*) kell elmenni. A „Pécsi egyetemi beszédek” sermójában a két határpont (miből – mire), a heiligenkreuzi sermóban viszont a *hogyan* kérdése van három-három alosztásban kifejtve. Az eredeti verzióban a három kérdés feltehetően együtt szerepelt.

A *divisio* második tagja az Úr elhívására vonatkozik a rossz világi földről a kolostori élet jó földjére. Ez a metafora a *Pécsi egyetemi beszédek* sermójában négy, a heiligenkreuziban tizenhárom alosztásban van részletezve.

A *divisio* harmadik tagja Isten gazdag ígérete Benedek számára. A heiligenkreuzi kódexből itt hiányzik egy lap, ezen volt a sermo harmadik része és befejezése.

A két sermo összehasonlításának tanulságai a következők: 1) A két másolat egy közös eredetiről készült. Az azonos szerkezet és a számos szó szerinti egyezés mellett ezt az is bizonyítja, hogy a II.c pontban tévedésből mindketten Iuvenalisra hivatkoznak Lucanus *Pharsaliája* helyett. 2) A közös eredeti mindkét változatnál bővebb volt. Tartalmazhatta a három említett kérdést (miből – hogyan – mire), a terra-religio metaforának a hosszabb kifejtését, és Szent Ágoston *Vallomásai*ból egy mindkét változatnál hosszabb idézetet. A heiligenkreuzi kódex eleve hosszabban idézi Ágostont, mint párhuzama, a mondat azonban így sincs befejezve, s ezért értelmetlen.

De sancto Benedicto

Serm. Quinqueecl., S. 51, ed. 114–115.	Heiligenkr. Cod. 149, S. 63, ff 51r–51v
(I.1) <i>Egredere de terra,</i> (I.2) <i>et de cognacione tua,</i> (I.3) <i>et</i> <i>de domo patris tui,</i> (II) <i>et</i> <i>veni in terram, quam mon-</i> <i>stravero tibi.</i>	(I.1) <i>Egredere de terra tua,</i> (I.2) <i>et de cognacione tua,</i> (I.3) <i>et de domo patris tui,</i> (II) <i>[et veni in terram, quam</i> <i>monstravero tibi]</i> ¹¹⁴ ,

¹¹⁴ Mivel a szerző később hivatkozik a szövegből hiányzó részre is, ezt szögletes zárójelben kiegészítettem.

(III.1) *Faciamque te in gentem magnam*, (III.2) *et benedicam tibi*, (III.3) *et magnificabo nomen tuum*,

(III.4) *erisque benedictus* Gen. XII, (1–2).

Loquens Dominus excelso patri Benedicto per Abraham significata tria in verbis istis facit.

(I) **Primo**, iubet **exeundum** dicens: *Egredere de terra*.

(II) **2°** movet **ad veniendum** dicens: *et veni in terram*.

III) **3°** spondet **adipiscendum** dicens: *Faciam te in gentem magnam*.

(I) **Iubenti obedivit mundum contempnendo**.

(III.1) et *faciam te* crescere **in generacionem magnam**,

(III.2) *et magnificabo nomen tuum*,

(III.4) *erisque benedictus* Gen. XII (1–2).

Loquens Dominus excelso patri Benedicto per Abraham signa tria in istis facit.

(I) **Primo** monet ad **exeundum**, *Egredere*, inquit.

(II) **Secundo** movet ad **veniendum** ibi: *Et veni in terram*.

(III) **Tercio** spondet **adipiscendum** ibi: *Faciam te* crescere.

(I) **Iubenti obedivit mundum contempnendo**.

Gregorius enim Dialogorum: *Despexit aridum mundum cum flore*.¹¹⁵

(II) **Moventi** assensit sacrum ordinem instituendo. Gregorius: *Cum iam loca eadem que Benedictus instituit, longe lateque in amore Dei ferverent, ceperunt multi vitam secularem relinquere*.¹¹⁶

(III) **Spondenti** acquievit fidei, quam promittebat estimando. Ro. III, (20): *In reprobatione Dei non hesitavit diffidencia, sed confortatus est fide, dans gloriam Deo*.

¹¹⁵ Gregorius, *Dial.*, L. 2, Prol.

¹¹⁶ Gregorius, *Dial.*, L. 2, c. 8.

Et **contempsit mundum quantum ad** (I.1) **opes**, (I.2) **voluptates** et (I.3) **libertates**. Et hoc (I.1) **per amorem paupertatis**, (I.2) **per votum castitatis** et (I.3) **per abiectionem proprie voluntatis**. (I.1) Quoad **primum** dicitur:

Egredere de terra, id est de amore terrenorum, quod et fecit, quia *despectis litterarum studiis, relicta domo rebusque patris, aridum mundum cum flore despexit, et soli Deo placere desideravit*, ut testatur de ipso **Gregorius**.¹¹⁷

(I) **Mundum contempsit tripliciter**.

(I.1) **Primo** quidem ad **opes, per amorem paupertatis**. *Egredere*, inquit, **de terra**, id est **de amore terrenorum**.

III. Reg. X, (21): *Nec alicuius precii putabatur a regis tempore Salomonis*. Ps. (61,11): *Divicie, si affluant, noli cor apponere*. Hugo de Victore: *Si hec diligis, ut subiecta dilige, ut arram sponsi. Dilige, ut munera amici, ut dona domini, ita tamen, ut semper memineris, quia illi debeas, nec ista pro illo, nec cum illo, sed ista propter illum et supra ista diligas illum. Cave eciam ne, quod absit, non sponsa, sed meretrix dicaris, scilicet munera dantis plus, quam affectum amantis diligis*.¹¹⁸

¹¹⁷ Gregorius, *Dial.*, L. 2. Prol.

¹¹⁸ Hugo de S. Victore, *Soliloquium de arrha animae*. (PL 176, 955 D.)

(I.2) Quo ad 2^m

dicitur: *et de cognacione tua*, id est de societate carnalis cognacionis, in qua cum periculo continencie vivitur, sicut asserit **Ieronimus ad Rusticum: Iohannes Baptista, ne in domo patris viveret cum periculo castitatis, vivebat in heremo. Matrem ita vide, ne propter illam alias videre coneris, quarum vultus cordi tuo hereant, et tacitum vivat sub pectore vulnus. Ancillulas, que illi in obsequio sunt, scias tibi in insidiis esse, quarum quanto vilior condicio, tanto facilius ruina est. Nolo te habitare cum matre, ne inter frequentiam puellarum per diem videas, quod noctibus cogites.**¹¹⁹

(I.3) Quo ad 3^m dicitur:

et de domo patris tui,
Glosa: diaboli, in cuius domo manemus propria voluntate.
Unde **Augustinus VIII. Confessionum**¹²⁰ **Suspiram ligatus**

(I.2) Item **contempsit quantum ad voluptates per votum castitatis,**

ut dicit, *de* generacione *tua*, ubi castitas facilliter leditur, et difficulter observatur.

Unde

Ieronimus ad Rusticum monachum: Iohannes Baptista, ne in domo patris viveret cum periculo castitatis, vivebat in heremo. Matrem ita vide, ne per ipsam alias videre coneris, quarum vultus cordi tuo hereant, et tacitum vivat sub pectore vulnus. Ancillulas, que illi in obsequio sunt, scias tibi omne insidiis. Quarum quanto vilior condicio, tanto facilius ruina est. Nolo te habitare inter frequentiam puellarum, ne per diem videas, quod noctibus cogites.

(I.3) Item **contempsit mundum quantum ad libertatem per abieccionem proprie voluntatis:** (s. q. l. fentebb) **de domo patris tui.**

Glossa: diaboli. In eius domo manemus propria voluntate.

Augustinus VIII.

Confessionum: Suspiram (!) ligatus

¹¹⁹ Hieronymus, *Epist.* 125, 7, 11. (PL 22, 1075, 1078.)

¹²⁰ Augustinus, *Conf.*, 8, 5, 10.

***non ferro alieno, sed mea
ferrea voluntate, velle me-
um tenebat
inimicus et inde mihi cathe-
nam fecerat.***

***non ferro alieno, sed mea
ferrea voluntate, velle me-
um tenebat
inimicus et inde catenam
mihi fecerat,***

*et constrinxit me, quippe ex vo-
luntate perversa facta est libido,
et dum servitur libidini, facta
est consuetudo, et dum consue-
tudini non resistatur, facta est
necessitas, quibus quasi ansulis
sibimet innexis chatenam (!)
appellavi.¹²¹*

(I) Et nobis ad imitationem
Sancti Benedicti egrediendum
est

(I.A) primo, secundum termi-
num „a quo”,

(I.A.a) a peccatorum vilitate.
Apoc. XVIII, (4): *Exite de illa,
et ne participes sitis delictorum
eius.*

(I.A.b) A malorum societate.
Numeri XVI, (26): *Egredimini
a tabernaculis impiorum, ne
involvamini cum eis.*

(I.A.c) A terrenorum cupidi-
tate, ut dicitur nunc: *Egredere
de terra.*

Terra est infima dignitate, quia
est fex aliorum elementorum,
secundum Philosophum. Mini-
ma quantitate, quia dicitur esse
centrum mundi. Centrum au-

¹²¹ Ennek a sermónak a kompilátora többet idéz Szent Ágoston *Vallomásaiból*, de ennek a mondatnak a második felét elhagyja, ezért nincs értelme. A hiányzó rész: „tenebat me obstrictum dura servitus.”

tem minimum est respectu circumferencie. Frigida qualitate et arida proprietate. Et significat temporalia, que sunt infime dignitatis aput estimacionem sanctorum. Phil. III, (8): *Omnia arbitror ut stercora*. Minime quantitatis duracione. Sap. V, (9): *Transierunt omnia illa tamquam umbra*. Frigide qualitatis et aride proprietatis effectum, quia excludunt ab anima calorem dileccionis, Io. II, (15): *Qui diligit mundum, non est caritas Patris in eo*, et humorem devocionis, Ps. (142, 6): *Anima mea sicut terra*.

(I) Dicit ergo: *Egrederere*.

(I.B) Quomodo? totaliter, velociter, irregressibiliter.

(I.B.a) Totaliter, scilicet corpore et mente et conversacione. Ps. (44, 11): *Obliviscere populum tuum*. Iudic. V, (16): *Qui habitas inter duos homines*.

(I.B.b) Item velociter. Zach. II, (6): *Fugite de terra aquilonis, quia terra preterit, id est terrena*. I° Cor. VII: *Cognacio seducit*. Ier. 38, (recte: 12, 6): *Nam et fratres tui et domus patris tui etc.*

(I.B.c) Item irregressibiliter, quia *nemo mittens manum ad aratrum et respiciens retro*, aut affectu, aut conatu, aut actu, *aptus est regno Dei* (Lc 9, 62).

(I.C) Egrediendum est etiam secundo, secundum ad terminum „ad quem”,

(I.C.a) ad flendum in contritione. Luc. XXII, (62):

Egressus foras flevit amare.

(I.C.b) Ad dicendum in confessione. Mt. XV, (22): Mulier egressa clamabat dicens: *Filia mea*, id est anima, *male a demonio*, scilicet temptante, *vexatur*.

(I.C.c) Ad operandum in satisfactione. *Exibit homo ad opus suum* (Ps. 103, 23).

* * *

(II) Eductum autem Dominus sanctum suum de mala terra mundane conversacionis induxit in terram bonam vite claustralis dicens ei:

Veni in terram, quam monstravero tibi, scilicet in interiori inspiratione, et in exemplis aliorum, qui primi monasticam vitam tenuerunt.

Dicitur ergo **terra religio**,

(II.a) **primo, propter cordis humilitatem, quia est infimum omnium elementorum**,

et primum fundamentum machine mundialis.

¹²² Vö. Serm. Quinqueecl. I.A.c.

* * *

(II) Circa secundum nota, quod dicit:

Et veni in terram, quam monstravero, id est in religio-
ni,

unde sciendum est, quod **religio** per **terram** designatur multiplici ratione.

(II.a) **Primo propter cordis humilitatem, quia terra infimum et fex est aliorum elementorum secundum Philosophum.**¹²²

(II.b) Secundo, propter habitus vilitatem, quia est vilissima in colore, scilicet nigra, que minus habet de luce inter omnes colores.

(II.c) 3° propter pietatis affectionem, quia est mater omnium rerum. Eccli. XL, (1): *Usque in diem sepulture in matrem omnium. Iuvenalis: Capit omnia tellus, que genuit.*¹²³

(II.d) Quarto, propter propositi stabilitatem, quia *in eternum stat* (Eccl 1, 4),

totaliter enim nunquam movetur, sed per partes aliquando. Cuius motus causa est ventus superbie, et impaciencia tonitruum temptacionis diabolice, aqua carnalis concupiscencie. Isidorus in libro Ethimologiarum: *Terre iatus aut motu aque inferioris fit aut crebris tonitruis aut de cavernis terre erumpentibus ventis.*¹²⁴

(II.b) Secundo propter habitus vilitatem, quia vilissima est in colore, scilicet nigra, nigredo autem inter omnes colores minus habet de luce.

(II.d) Tertio propter propositi stabilitatem, quia *terra in eternum stat*, sicut dicitur Eccl. III°, (recte I, 4).

Nunquam enim totaliter movetur, sed quandoque per partes eius. Motus causa est ventus, scilicet superbie, [impaciencia] tonitruum temptacionis diabolice, aqua carnalis concupiscencie. Ysidorus XIII Ethimologiarum: *Terre hiatus aut motu aque inferioris fit, aut crebris tonitruis, aut de concavis terre erumpentibus ventis.*

(II.e) Quarto propter dileccionis amplitudinem, quia rotunda, que figura capacissima est omnium

¹²³ Lucanus, *Pharsalia*. 7, 818–819.

¹²⁴ Isidorus, *Etyim.* 14,1,3.

aliarum figurarum. Ysidorus: *orbis a rotunditate circuli, quia sicut rota est.*¹²⁵ Damascenus II° libro: *Sp[...]*ite autem figure aiunt quidam esse terram.**

(II.f) Item quinto propter dominice passionis recordacionem, quia terra distinguitur V zonis. Virgilius: *Quinque tenent zone terra distinguitur quarum una coruscat*¹²⁶ in hoc V. vulnera Christi.

(II.c) Sexto **propter pietatis affectionem, quia terra mater omnium est. Eccli. XL, (1): Usque in diem sepulture in matrem omnium**, id est terram. **Iuvenalis: Capit omnia tellus, que genuit'** (S.Q. vide supra!) ...¹²⁷

* * *

* * *

(III) Exeunti vero et venienti ad iussum Domini **promisit Deus**

(III.1) **filiorum multiplicationem** dicens: ***Faciam te gentem magnam.***

(III.2) Donorum infusionem dicens: *benedicam tibi*, scilicet benediccione dextere, que divites facit virtutibus.

(III) Circa III° notandum, quod quatuor **promisit Dominus** beato Benedicto.

(III.1) Primo **filiorum multiplicationem** in: ***Faciam te in generatione magna.***

Gen. (22,17): *Sic erit sementuum sicut stelle celi.* Primo dicit stelle [...] ¹²⁸

¹²⁵ Isidorus, *Etym.* 14, 2, 1.

¹²⁶ Vergilius, *Georg.* 1, 233.

¹²⁷ A heiligenkreuzi kódexben itt 13 pont van, ebből a most következő hétnek nincs párhuzama a *Pécsi egyetemi beszédek* Szent Benedek-sermójában, ezért ezeket elhagyjuk.

¹²⁸ A heiligenkreuzi kódexben a Szent Benedek-sermo itt – a lap alján – megszakad, mivel a következő lapot kitepték a kódexből.

(III.3) Fame dilatacionem dicens: *magnificabo tibi nomen tuum*, scilicet in miraculis, doctrinis et occultorum revelacionibus, quia spiritu prophecie plenus fuit.

(III.4) Nominis confirmacionem dicens: *erisque benedictus*, quia ita vocaberis re et nomine.

2.4.7. A 11. számú karácsonyi sermo forrása

A 149. sz. heiligenkreuzi kódexben a *Pécsi egyetemi beszédek* kódexének 11. sermójához is sikerült szövegparhuzamot találnom. A heiligenkreuzi sermo sokkal hosszabb és részletesebb, de a szöveg maga romlottabb. A hibáktól eltekintve ez a verzió közel állhat az eredetihez. A budai domonkos szerző összevonta a hosszú dilatatíókat, és egy rövid, tömör, kiegyensúlyozott sermo-vázlatot szerkesztett. A sermót ezúttal is egy nem bibliai prothema vezeti be, újabb bizonyítékaul annak, hogy ezeket szerzőnk a forrásából vette át. A karakteres záróformula (*Ad quem nos perducatur, qui pro nobis...*) viszont nem szerepelt az eredetiben.

De Nativitate Domini

Serm. Quinqueecl. S. 11,
ed. 43–44.

Heiligen. Cod. 149., S. 23,
ff. 19r–20v

Exortum est in tenebris lumen rectis, misericors et miserator et iustus (Ps 11, 14). –
Ieronimus ad Eliodorum: *Grandes materias ingenia parva non sufferunt.*¹²⁹ **Materia hodierni sermonis grandis est, scilicet lumen ad**

Exortum est in tenebris lumen rectis corde (Ps 11, 14). –
Ieronimus: *Grandes materias ingenia parva non sufferunt. Materia hodierni sermonis grandis est, et quia lumen ad re-*

¹²⁹ Hieronymus, *Epist.*, 60, 1 (PL 22, 589.)

revelacionem gencium exortum in tenebris. Ingenium autem loquentis ad hanc materiam non tam parvum est, quam nullum. Ideo ipse rogandus est, qui fecit hodie mirabilia, ut loquatur nobis salutaria per intercessionem sancte genetricis sue Marie. – **Exortum est in tenebris** etc. – **Circa Christi ortum in verbis istis primo** notificatur **oriendi tempus, secundo** exprimitur **utcumque nascendi modus, tercio** commendatur **nativitatis fructus, quarto** laudibus **attollitur ipse puer natus.**

(I) **Ex** parte temporis ortus Christi **apparet esse gratis-simus, quia** *exortum est lumen in tenebris*. Dicit autem Glosa, quod *lux in tenebris existenti graciosior est*.

Bernardus super Cantica: Iocunda omnibus lux, sed evadentibus de potestate tenebrarum iocundior.¹³¹

Hoc est, quod dixit **quidam Sapiens: Nemo bonum sapiet nisi condicione malorum, fitque mali gustu dulcius omne bonum.**

velacionem gencium exortum est

Rogemus Deum, ut ipse lumen demum nobis imperciatur.

– **Exortum est.**

– **Circa ortum Christi.**

Primo in verbis istis determinatur **oriendi tempus.**

Secundo manifestatur **utcumque nascendi modus.**

Tercio commendatur **nativitatis fructus.**

Quarto attollitur laudibus **ipse puer natus.**

(I) **Ex** [parte temporis ortus Christi] **apparet esse gratis-simus, quia** Glosa *in tenebris*,¹³⁰

lux in tenebris existenti graciosior est.

Unde **quidam sapiens** ait: **Nemo bonum faciet nisi condicione malorum, fitque mali gustu dulcius omne bonum.**

Bernardus super Cant. LXVIII: Iocunda omnibus lux, sed evadentibus de po-

¹³⁰ A mondatban több másolási hiba van, a párhuzamos szöveg alapján korrigálhatók.

¹³¹ Bernardus, *Serm. in cant.* 68. (PL 183, 1110 D.)

Natus est autem in tenebris, scilicet ad literam in nocte, sicut ipse dicit Exodo XI, (4): *Media nocte ingrediar Egiptum*, in signum, quod invenit genus humanum in tenebris culpe. Tenebra enim est lucis ausencia, dicta a tenendo, quia tenet oculos, ne videant. Oportunitatem malis prebet, hominem errare facit, ferecundiam tollit, pigriciam et sompnolenciam inducit. Qualia erant spiritualiter in hominibus illius temporis, de quibus dicit Psalmus (81, 5): *In tenebris ambulant*. Glosa: *excecati sunt*.

(II) Ex parte modi nascendi ortus Christi apparet esse sanctissimus, quia *exortum est lumen*, id est Christus ad modum luminis, scilicet sinceriter, sine corrupcione parientis et sine infeccione nascentis. Unde Boecius in libro De duabus naturis: *Non vile videatur, quod Dei Filius ex virgine natus est, quia Virgo de Spiritu Sancto concepit et peperit, et post eius edicionem virgo permansit*.¹³²

¹³² Boethius, *Theol. tract. 4*, 200–204. (PL 64, 1136 C–D.)

¹³³ A másoló nem értette a sok rövidítést, szövege ezért teljesen értelmetlen lett. Helyesen: *Cum enim quietum silentium contineret omnia et nox* etc.

¹³⁴ Ezután egy majdnem két kolumna hosszú fejtegetés következik. „Sciendum autem, quod tenebre IIII incommoda faciunt in anima ...”

¹³⁵ Újabb hosszú fejtegetés következik. „Sciendum autem, quod Christus habet triplicem ortum ...”

testate tenebrarum iocundior.

Natus est autem in tenebris, ad literam quia in nocte, Exod. XI, (4): *Media nocte ingrediar Egiptum*, in signum, quod invenit genus humanum in tenebris culpe. Sap. 18, (14–15) *Dum medium simul tineret omnia et vox*¹⁴³ etc. *omnipotens sermo tuus de celo a regalibus sedibus*.

Psalmus (81, 5): *In tenebris ambulant*. Glosa: *excecati sunt*. ...¹³⁴

(II) Ex parte modi nascendi fuit sanctissimus, *exortum lumen*. Nam sicut lumen exit a substancia luminosi sine defectu et lesione sue originis, sic Christus de ventre Virginis sine lesione pudoris...¹³⁵

(III) Ex parte utilitatis ortus Christi apparet esse **saluberrimus**, quia exortum est **rectis**. **Glosa: ut rectos faciat**. Non enim rectos invenit, sed timor rectificavit, quibus dicebant demones *Incurvare, ut transeamus* Is. LI, (23). Est autem **rectus, cuius medium non exit ab extremis**. **Extrema nostra sunt dies nati- vilitatis et mortis, que cur- runt in paupertate**. Iob I, (21) *Nudus egressus sum, nudus revertar*.

Medium, id est cursus vite debet concordare cum ex- tremis in eadem **condicione, id est paupertate**. Exortum est **ergo lumen, ut rectos faciat, id est pau- pertatem amantes**. Unde **Bernardus** in sermonibus: *Bonorum omnium affluencia habundabat in celis, pau- pertas sola non invenieba- tur in eis, sed hec species habundabat in terris et nesciebat homo precium eius. Hanc Filius concupis- cens elegit sibi, ut sua esti- macione nobis faceret pre- ciosam.*¹³⁶

(III) Ex parte utilitatis saluberrimus in **rectis**.

Glosa: ut rectos faceret, id est paupertatem doceret.

Rectum enim est, cuius me- dium non exit ab extremis. **Extrema sunt dies nativita- tis et mortis, que currunt in paupertate**. Iob I, (21) *Nu- dus egressus sum de utero matris mee, nudus revertar illuc*.

Medium, id est cursus vite debet concordare cum eis in eadem

condicione et paupertate. Venit **ergo, ut rectos faciat, id est paupertatem amare**.

Bernardus in sermonibus: *Bonorum omnium in celis affluencia suppetebat, sed paupertas non invenieba- tur in eis. Porro in terris ha- bundabat et superhabundat hec species, et nesciebat homo precium eius. Hanc utique Dei Filius concupis- cens descendit, ut eam eligat sibi, et eam nobis sua estima- cione facit preciosam...*

¹³⁶ Bernardus, *Serm. Virg. Nativ. Domini*, 1,5. (PL 183, 89 C.)

(IV) Ex parte ipsius nati ortus Christi apparet esse **piissimus, quia dicitur *miseri-***

cors et miserator et iustus. Est autem secundum Glosam Deus

(a) *miseri-*cors natura, dum exspectat **ad conversionem,**

(b) *miserator* exhibicione, dum **iu**stificat per **gracie in-**fusionem,

(c) *iustus* remunerando, dum exaltat per glorie **collacio-**nem.

Ad quam nos perducatur, qui pro nobis nunc exilium intrat, *ortus in tenebris*, Iesus Christus.

(IV) Ex parte ipsius nati **piissimus, quia** ***miseri-***
cors et miserator et
iustus,

de quibus nobis Ps. insinuat quadruplicem parvi nati pietatem, scilicet **(a)** exspectacionis **ad conversionem,** unde ***miseri-***
cors...

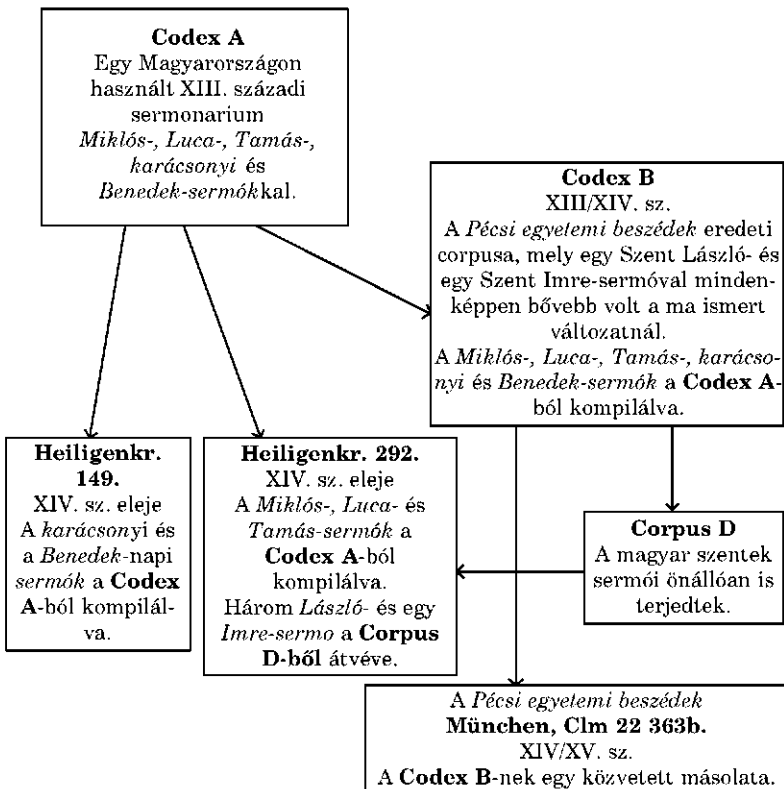
(b) Item **iu**stificacionis per **gracie in-**fusionem, unde ***miserator...***

(c) Item remuneracionis per **gracie collacionem,** unde ***iustus...***

(d) Item conservacionis per eternitatis vigorem, unde Dominus, scilicet potens conservator per infinitam eternitatem. Hec opponuntur IIIor impietatibus primi hominis...

2.4.8. Az elemzett sermók kikövetkeztetett
leszármazási táblázata

A párhuzamos sermók elemzése eredményeként a *Pécsi egyetemi beszédek* szerzőjének kompilátori tevékenysége végre valóságosan megragadható. Ezekben az esetekben kész sermók alapján dolgozott, a beszédek szerkezetét nem változtatta meg, de a kötet egészének koncepciójához hozzáigazította azok tartalmát és belső arányait (pl. négytagúnál hosszabb distinctiót általában nem alkalmaz). A sermókat önálló záróformulával fejezte be, a kötetben szereplő, nem bibliai eredetű *prothemá*kat azonban készen vette át.

3. A Gyulafehérvári Sorok kódexének sermóiról¹³⁷

A magyarországi provenienciájú középkori sermonariumokban gazdag gyulafehérvári Batthyány Könyvtár anyagában kutatva bukkant Varjú Elemér 1898-ban a magyar nyelvű prédikáció második terjedelmesebb dokumentumára, a *Gyulafehérvári Sorok*ként közismertté vált rímes divisiókra. Az első, fényképekkel illusztrált részletes ismertetés¹³⁸ nagy visszhangra talált a századelőn. A kutatók figyelmét elsősorban a nyelvemlék keltette fel, de hamarosan vita kezdődött a szerző (kompilátor) személyével kapcsolatban is, amit egy lapalji – később kivakart – possesszor-bejegyzés és a kódex 121v–123v lapjain olvasható, 1320 körülre datálható ferences formulárium táplált. A *Sorok* kérdését nyelv- és irodalomtörténet-írásunk megnyugtatóan megoldotta,¹³⁹ a szerző (összeállító) személyén – mivel a kódexet többben írták – nem érdemes vitatkozni, a formuláriumot pedig Szentiványi Róbert a kódex alapos leírásával és a vonatkozó szakirodalommal együtt a könyvtár katalógusában kiadta.¹⁴⁰ Ezúttal a kódexet eredeti rendeltetésének megfelelően mint prédikációs segédkönyvet elemezzük.

¹³⁷ MADAS Edit, A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke. A Gyulafehérvári Sorok kódexének sermóiról, *IK* 97 (1993), 1–15. A jelen közlésnél az első két bevezető fejezetet és a tematikus sermo bemutatását elhagytuk, hogy a felesleges ismétléseket a kötetben elkerüljük. Emellett néhány elírást kiigazítottunk.

¹³⁸ VARJÚ Elemér, A gyulafehérvári codex, *AkÉrt* 10 (1899), 16–25.

¹³⁹ Egyetlen kiegészítést kívánunk tenni. Az első divisio-csoport latin eredetije (50v), a Jézus nevére írt akrostichon csak tartalmában kapcsolódik a Circumsicío napjára, ill. Jézus nevenapjára adott sermóhoz, nem abból van elvonva. L. VERTES O. András, A Gyulafehérvári Glosszák egyik latin eredetijéről, *MNy* 52 (1956), 349–350. Ehhez sikerült újabb szövegpárhuzamokat találni: WALTHER, H. *Initia carminum ac versusum mediæ ævi posterioris latinorum*, Göttingen, 1959. 9868. (A szerző három forrást ad meg.)

¹⁴⁰ SZENTIVÁNYI, 395. További szakirodalom és kiadások: MOLNÁR–SIMON, *Magyar nyelvemlékek*, 48–50.; BENKŐ, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*; E. ABÁFFY Erzsébet, Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata, *MNy* 86 (1990), 124–127.

3.1. A kódex leírása

A kódex 152×116 mm nagyságú, 154 fólió terjedelmű¹⁴¹ „vade mecum” könyvecske. Jellegzetes koldulórendi prédikációs könyvformátum ez, akkora, hogy a szerzetesek, ha szükség volt rá, bár-mikor könnyedén magukkal vihették.¹⁴²

Az oklevélminták tanúsága szerint a kódex a veszprémi egyházmegyében készült, ezzel kapcsolatban a konszenzus Székesfehérvár felé hajlik. Bár egy prédikációs könyvben egy formulárium jelenléte indokolatlannak tűnik, a 14-es számú formula a kötet használói számára fontos jogi biztosíték volt. Benedek veszprémi püspök 1295 táján ebben az oklevélben adott fölhatalmazást a ferenceseknek arra, hogy egyházmegyéjében gyóntathassanak és prédikálhassanak, a hívek számára pedig a részvételt külön búcsúkkal tette vonzóbbá.¹⁴³

A formulárium nemcsak a lokalizáláshoz, hanem a kódex datálásához is fogódzót jelentett. Az oklevelek – a műfajnak megfelelően – datálatlanok, de a legkésőbbi sem tehető 1310 utánra. Ennek alapján – Karácsonyi szerint – a formulárium összeállítására 1320 körül kerülhetett sor.¹⁴⁴ Karácsonyinak az a megállapítása viszont, hogy a formulárium előtti sermők 1310 körül, az utána következők pedig 1330 körül készültek,¹⁴⁵ sem tartalmilag, sem paleográfiailag nem állja meg a helyét. Vele szemben

¹⁴¹ A jelzett fóliószám elől három, hátul pedig két előzéklappal együtt értendő. Ehhez az eredeti corpushoz a XV. században hozzákötötték még Jacobus de Paradiso (?) búcsúkról írt traktátusát, ami a kódex folyamatos használatára utal.

¹⁴² Vö. D'AVRAY, *The Preaching of the Friars*, 56–59. Hasonló nagyságú az Ómagyar Mária-síralom kódexe is.

¹⁴³ „...concessimus vobis et dedimus licenciam in nostra diocesi confessiones audiendi ... similiter predicacionis officium exercere ... et ut devocio fidelium magis ac magis augeatur in vestris predicacionibus circa dies sollempnes 40 et in aliis non sollempnibus 30 dierum indulgencias de iniuncta eis penitencia auctoritate nostra faciatis.” SZENTIVÁNYI, 223–224.

¹⁴⁴ KARÁCSONYI János, A magyar ferencrendiek formuláskönyve a Batthyány-könyvtárban, *Batthyáneum* 2 (1913), 24–32.

¹⁴⁵ KARÁCSONYI János, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I-II, Bp., 1923–1924, II, 586.

Jakubovichék a kódex írását egyetlen kéznek tulajdonították.¹⁴⁶ Valójában a kódexben – csak a törzsszöveget tekintve – öt jól elkülöníthető írás szerepel. Az írások között van egy kicsit merev, szögletes kurzív (5. sz. melléklet, I. kéz); egy másik, jól kiírt, lendületes kurzív (IV. kéz);¹⁴⁷ van egy sűrű, egyenletes, de kissé modoros kurzív (III. kéz). A hatodik kéz írását vékony betűszárak jellemzik, az *l* és a *b* sohasem hurkolt, a *g* hurka kicsi. Szerepel még a kódexben két textuális írás kevés kurzív jeggyel (II. és IV. kéz), melyek közül a második az egyetemi kódexek jellegzetes minusculáit idézik. A kezek gyakran váltják egymást, akár egy-egy sermo közepén is, és vissza-visszatérnek. A formulárium után nem történik írásváltás. A kezek tehát egykorúak, a kódex másolása pedig néhány hónapnál többet bizonyára nem vett igénybe, főleg, ha ennyien dolgoztak rajta. A kódex eredeti datálása a XIV. század első negyedére elfogadható.

3.2. A kódex tartalma

Predicare enim seminare est,
sed confessiones audire
fructum metere est.¹⁴⁸

A kódex egy közel egykorú tartalomjegyzékkel kezdődik és az eredeti fóliószámozásra utalva segíti a rendszertelenül másolt anyagban a könnyebb tájékozódást. Az előzéklapokra és az utolsó két oldalra nem sokkal később sietős, notuláris írással újabb beszédek írtak, de ezek is ugyanabból a körből származnak, mint a főszöveg.¹⁴⁹ A kódex a nagyobb egyházi ünnepekre 56 beszédmin-

¹⁴⁶ JAKUBOVICII Emil-PAIS Dezső, *Ó-magyar olvasókönyv*, Pécs, 1929, 132.

¹⁴⁷ A magyar nyelvű sorokat az első két esetben e mellett találjuk, ugyanezen kéz írásával.

¹⁴⁸ „A prédikálás ugyanis a vetés, a gyónás meghallgatása viszont a termés learatása.” A mondást D’Avrai idézi a Bodleian Library Arundel 206 jelzetű kódexéből. D’AVRAY, *The Preaching of the Friars*, 50.

¹⁴⁹ A XX. században, az előzéklapokat is felvéve, ceruzával újra végigszámozták a kódexet, ez azonban a mikrofilmen gyakran nem látszik. Mi az eredeti lapszámozásra hivatkozunk a függelékben csatolt részletes tartalomjegyzékben, de esetenként utalunk Szentiványi lapszámaira is.

tát tartalmaz (l. a függelék). Az összeállítás jellemzője a Mária-ünnepekre szánt sermók nagy száma, és a két rendi szent, Szent Ferenc és Páduai Szent Antal szerepeltetése.

A prédikáció célja a hittanítás mellett az erények gyakorlásának előmozdítása és a bűnbánat felkeltése volt. A prédikálás és a gyóntatás gyakran együtt járt (l. Benedek püspök idézett engedélyét); a szerzetesek ugyanolyan felkészült gyóntatók voltak, mint amilyen jó prédikátorok. Ezért tartoznak a prédikációs segédkönyvek közé az erényekről és bűnökről, illetve a penitenciáról szóló traktátusok.¹⁵⁰ Kötetünkben három ilyen traktátus is szerepel.¹⁵¹ Iacobus de Benevento¹⁵² *Viridarium*ának bevezetőjében – ezt elhagyta scriptorunk – hangsúlyozza, hogy művét különösen azok számára írta, „qui aliis habent proponere verbum Dei”.¹⁵³ Hasonló forrásanyagot jelentettek kódexünk használói számára Hugo a Sancto Victorénak a szeretetről szóló, Ágostonnak a részegség ellen és Jeromosnak az asszonyi csábítás ellen írt klasszikus sermói.

Ugyancsak a száraz beszédvázakat megelevenítő eszköztár kellékei közé tartoztak az exemplumok. Az egyszarvú elől menekülő, verembe esett ember példájának itt találjuk legkorábbi hazai emlékét.¹⁵⁴

A gyulafehérvári kódex tehát egy olyan összetett prédikációs segédkönyv, mely a skolasztikus sermo-modellek mellett egyéb prédikációs, pasztorációs segédanyagot is tartalmaz.

¹⁵⁰ D'AVRAY, *The Preaching of the Friars*, 50–51., 76–77.; MICHAUD–QUANTIN, P., *Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge*, Louvain–Lille–Montreal, 1962.

¹⁵¹ L. a függelék. Szentiványi a pseudo Szent Bernát-elmékedést kivéve nem figyelt fel rájuk. Ezt is hibásan írta le, mert egy sermo explicijét adta meg a néhány lappal később folytatódó traktátusé helyett.

¹⁵² L. KAEPPELI, Th., *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, II, Roma, 1975, II, 304–307.

¹⁵³ *Florilegium Casinense*, IV, 263.

¹⁵⁴ Az exemplum egy változata szerepel a *Legenda aurea*ban Barlám és Jozafát legendájában, melynek fordítását a *Kazinczy-kódex* (1526, 1541) tartalmazza, de olvasható a *Gesta Romanorum*ban és Temesvári Pelbártnál is. (Vö. TUBACIL, F. C., *Index exemplorum*, Helsinki, 1969. 5022.)

A formulárium természetesen e tágabban értelmezett műfaj keretei között sem helyezhető el. Felvétele a kódexbe egyéni speciális szükségletet, megbízatást feltételez.

3.3. A sermók XIII. századi párizsi ferences szerzői

Varjú Elemér már a kódex első bemutatásakor megállapította a sermókról, „hogy nem teljes beszédek ezek, hanem csak vázlatok, kivonatok”.¹⁵⁵ A szerzőség kérdése külön nem foglalkoztatta: „beírták őket, amint éppen készültek, vagy amikor alkalom jutott egyiket-másikat valamely idegen gyűjteményből lemásolni” – írja ugyanott. Mályusz Elemér hetven évvel később jóval óvatosabban fogalmaz: „Valószínűleg eredeti beszédek is vannak közöttük, éppen, mert a kódex nem egyszerűen valamelyik külföldi gyűjtemény, befejezett munka másolata, tételezhetjük fel. Sajnos még senki sem vizsgálta át tüzetesen.”¹⁵⁶ A műfajról magyarul legátfogóbban és a legnagyobb szakértelemmel Gábrriel Asztrik írt 1943-ban.¹⁵⁷ A XIII. századi párizsi prédikációs irodalommal – ha csak utalásszerűen is – egyedül ő hozta összefüggésbe a Gyulafehérvári Sorok kódexét.¹⁵⁸

Ezúttal a sermóknak több mint a felét sikerült azonosítani, vagy legalábbis szövegpárhuzamot találni hozzájuk. A szerzők közül négyen a párizsi egyetem teológiai fakultásának magister regensei, valamennyien ferencesek. A leghíresebb közülük Szent Bonaventura (1221–1274) – ha a 28. és a 40. számú beszéd valóban tőle származik. A legkorábbi Iohannes de Rupella († 1245), aki Alexander de Hales utóda volt a minoriták katedráján s igen

¹⁵⁵ VARJÚ, 19.

¹⁵⁶ MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., 1971, 349.

¹⁵⁷ GÁBRIEL Asztrik: Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi szentbeszéd-gyűjteménye, *EPk* 67 (1943), 164–193.

¹⁵⁸ GÁBRIEL, 189.

népszerű prédikátor.¹⁵⁹ Őt követően Odo Rigaldus († 1275) lett a minoriták magister regense 1245 és 1248 között. Rigaldus a korai skolasztika jelentős alakja volt, 1248 után roueni érsek.¹⁶⁰ Guibertus de Tornacóról († 1248), aki 1257 és 1260 között Bonaventurát követte a ferences katedrán, Gábrriel Asztrik is bővebben írt,¹⁶¹ ők együtt teremtették meg a prédikációs segédeszközök párizsi ferences tradícióját.¹⁶² Népszerű párizsi ferences szónok volt még Nicolaus de Biard (1250 k.) és az ő nyomdokain járó Petrus de Sancto Benedicto (1280 k.).¹⁶³ Bolognában és feltehetően Párizsban is tanult Servas Sanctus de Faenza († 1300 k.), akit a XIII. század legnagyobb moralistájának neveztek.¹⁶⁴ A másik itáliai, Lucas de Bitonto párizsi kapcsolatai nem ismeretesek, de népszerű prédikációit Párizsban is másolták, 1483-ban pedig kiadták.¹⁶⁵

Az egy-egy szerzőhöz köthető sermo-sorozatok mellett kedveltek voltak az egyedi összeállítások is. D'Avray idézi a párizsi Bibliothèque Nationale 3737 sz. kéziratát, melyben a most felsorolt szerzők közül öten szerepelnek, Lucas de Bitontót is beleértve.¹⁶⁶

Az azonosított szerzőkkel a gyulafehérvári kódexet sikerült a XIII. századi párizsi ferences tradícióhoz kötni. A kódex maga itthon készült, de mintapéldánya(i) a legfrissebb párizsi prédikációs anyagot tartalmazták, ami – hála a jól szervezett rendi iskolázásnak – meglepően rövid idő alatt eljuthatott a korabeli Európa legtávolabbi vidékeire is. A koldulórendi stúdiumok hatékonyságát a központosított iskolarendszer biztosította. Minden provinciából két-két ferences tanult egyszerre a rend költségén a párizsi konventben, mely az egyetem szerves része volt. Ezek nagy

¹⁵⁹ GLORIEUX, P., *Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle*, Paris, 1933, 311. – A 11., 12. és 13. beszéd.

¹⁶⁰ GLORIEUX, 1933, 303.; SCHNEYER, J. B., *Geschichte der katholischen Predigt*, Freiburg im Breisgau, 1969, 147. – Az 50., 51., 53. és 54. beszédek.

¹⁶¹ GÁBRRIEL, 189. – A 27. beszéd.

¹⁶² D'AVRAY, *The Preaching of the Friars*, 140–146.

¹⁶³ SCHNEYER, *Geschichte*, 157–158. – A 2. és 12., ill. a 7–8. beszéd.

¹⁶⁴ D'AVRAY, *The Preaching of the Friars*, 77. – A 4. beszéd.

¹⁶⁵ SCHNEYER, 1969, 163. – A 32–33. beszéd.

¹⁶⁶ D'AVRAY, *The Preaching of the Friars*, 99.

része névtelen maradt, nem szereztek egyetemi fokozatot – nem is ezért mentek Párizsba. Az artes fakultás fokozatait szerzetes nem vette fel; a teológiai fokozat eléréséhez legkevesebb hat év kellett, a rendi studium generalén tanuló szerzetesek pedig általában háromévenként váltották egymást.¹⁶⁷ Számos magyar szerzetesnek is meg kellett fordulnia a párizsi konventben, akik bizonyára sok könyvet, elsősorban prédikációskönyvet hoztak magukkal, közöttük a gyulafehérvári kódexben szereplő sermókat.

3.4. A sermók közvetlen és közvetett közönsége

A kódex sermóinak azonosítása csalódást okozhat azoknak, akik eredeti művet sejtettek benne.¹⁶⁸ A lényeg azonban nem az eredetiségben rejlik. A tudomány ahhoz kellett, hogy e rövid, száraz vázlatokból élő prédikáció legyen, akár Párizsban, akár Székesfehérvárott használták fel őket. Az egyetlen centrumból szétsugárzott, minden egyediségtől és aktualitástól megszabadított latin beszédminták egységes üzenet hordozói voltak Európa-szerte; az említett egységes iskolázás pedig azt biztosította, hogy a szerzetesek ezt a „kódolt” üzenetet a végeken éppúgy közvetíteni tudják saját rendi utánpótlásuk és a hívek felé, mint Párizsban. A sermo-minták használói, „elsődleges közönsége” a prédikáló szerzetesek voltak. A „közvetett közönségről”, a prédikációk hallgatóságáról a beszédvázlatok önmagukban nem sokat árulnak el. Klerikus- és tájékozottabb laikus körben egyaránt elmondhatók voltak, a prédikátor felkészültségén és tájékozottságán múlt, hogy kinek-kinek megfelelő szinten – és nyelven – dilatálja a rímes

¹⁶⁷ BEAUMONT-MAILLET, L., *Le Grand Couvent de Cordeliers de Paris*, Paris, 1975, 25–27.

¹⁶⁸ Az azonosítatlan sermókat is csak akkor tarthatnánk hazai terméknek, ha erre valami kézzel foghatóan utalna. Ilyen ismérvet eddig nem találtunk. Erdélyi Lajos még felvethette, hogy „e codex a maga egész tartalmában megérdemelné a kiadást” (ERDÉLYI Lajos, *A Gyulafehérvári Glosszák*, *MNy* 9 [1913], 74), ma már világos, hogy ennek semmi értelme nem lenne.

divisiókra redukált mondandót. A gyulafehérvári kódex összeállításának szempontjai viszont (csak nagy ünnepek felvétele, gyónásra felkészítő segédanyag, a pasztorációt engedélyező oklevél és nem utolsósorban a magyar nyelvű divisiók) képzetlebb világi hallgatóság mellett szólnak.

A hazai domonkos prédikációs kódexek ismert darabjai Vizkelety András szerint nagy valószínűséggel „a rendi tudományos továbbképzésben résztvevő tanulók számára készült”, a magyar glosszákat is tartalmazó *Leuveni kódexet* pedig egy olyan magyar konventben használhatták, ahol nővérek és laikus testvérek egyaránt nagy számban éltek.¹⁶⁹ E korai domonkos kódexeknél az itáliai hatás dominált. A ferences gyulafehérvári kódex színvonalas párizsi prédikációsanyagot közvetített feltételezhetően világiak számára is. A közönség – a kódex hosszú használata során – idő és alkalom szerint változhatott.

¹⁶⁹ VIZKELETY András, A domonkos rend tudományközvetítő szerepe Magyarországon a 13–14. században, in: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BEKÉSI Imre, I, Bp.–Szeged, 1993, 473–479.

Függelék

1. A Gyulafehérvári Sorok kódexének XIII. századi sermói

(Gyulafehérvár [Alba Iulia], Bibliotheca Documentaria
Batthyaneum, R. III. 89.)

1. f. IIv (2v)¹⁷⁰ [**In coena Domini**] (T 25)¹⁷¹

[...] verba Redemptoris nostri que dixit in hac ultima cena sua
...×... *estis discipuli si dileccionem invicem habueritis* etc. (Io 13,
35).

2. f. IIIv (3v) [**Dominica in palmis**] (T 24)

Hoc enim sentite in vobis (Phil 2, 5). – Dicitur vulgariter quod
nescit sanus quomodo est egro ...×... *gaudium celi quod est eterne*
[...] *ipse presta.*

– SCHNEYER 4,234,73. Nicolaus de Byard OFM (c.1250). Az
explicit eltér.

3. f. IVv (4v) [**De Annuntiatione Beatae Mariae Virginis**] (S 28)

Salutate Mariam (Rm 16, 6). – In verbis istis hortatur aposto-
lus quemlibet peccatorem ad salutandum Beatam Virginem ...×...
et sic salutabimus.

4. f. IVv (4v) [**De uno martyre**] (C 4)

Magna est gloria eius in salutari tuo (Ps 20, 6). – Gloriosi sunt
martyres non solum in hac vita sed eciam in futura ... ×... *de*
quibus locuta es gloriosior apparebo (2 Rg 6, 22).

– SCHNEYER 5,389,200. Servasactus de Faenza OFM († c.
1300).

¹⁷⁰ Szentiványi lapszámozását zárójelben adjuk meg.

¹⁷¹ A zárójelben az ünnep Schneyer által bevezetett jele szerepel.

5. f. 1r (5r) Sermo potest dici de quodam confessore

Ecce sacerdos magnus qui in diebus suis (Eccli 44, 16). – Quoniam ut ait apostolus *non qui seipsum commendat ille* etc. (2 Cor 10,12) – (A prothemához) Ideo beatus Martinus sacerdos et pontifex altissimi non seipsum commendavit ... – (A themához:) Commendat autem hunc sanctum pontificem beatum Nicolaum ... × ... Quoniam iustus Dominus et iusticiam diligit. Rogemus ergo Dominum nostrum.

6. f. 2r (6r) Sermo de sancto Martino (S 81)

Labora sicut bonus miles Iesu Christi (2 Tim 2, 3). – *Comede fili mi mel* (Prv 24,13). – Tria sunt in quibus fertur naturaliter humanus appetitus ... prothema explicit. – *Labora* etc. – Clara laudum preconia ...×... Ista ergo inficiunt spiritualem miliciam. Rogemus.

– SCHNEYER 5,560,40. Thomas auctor vel potius compiler. Mss ostendunt compilationem OFM. Az explicit eltér. – SCHNEYER 8,350,105. **Heiligenkreuz, cod. 292** (105), prothema nélkül. Az explicit eltér, de a sermók azonosak.

7. f. 5r Sermo de Purificatione Beate Virginis (S 24)

Suscipimus Deus misericordiam tuam (Ps 47,1 0). – In his verbis exprimitur devocio ecclesie ...×... et ducat nos ad eum in templum glorie.

– SCHNEYER 4,793,154. Petrus de S. Benedicto OFM (c. 1280).

8. f. 8r Sermo Beate Marie Virginis de Nativitate (S 65)

Tu fabricatus es auroram (Ps 73, 16). – Consuetudo est cum ut aliquis sapiens artifex multa fecerit genera operum ...×... mereamur cum hoc sole in electorum parte gaudere, quod nobis prestare digneris. (8v Residuum istius sermonis queratur in ultimo folio 4-i quaternionis ad tale signum –; f. 16 in tercia columpna circa medium.)

– SCHNEYER 4,794,171. Petrus de S. Benedicto OFM.

9. f. 9r Sermo de Assumpcione Beate Virginis (S 59)

Elevata est nubes de tabernaculo (Nm 10, 11). – In verbo proposito secundum litteralem intelligenciam exponitur processus illius nubis ...×... ut de plenitudine eius accipiant.

– SCHNEYER 7,332,309. Sermones Fratrum Minorum, München, Clm 14 832 (= Clm 9614 f. 128. Hugo de Sancto Caro(?) OP c. 1190–1263). Schneyer explicitet nem ad.

10. f. 11v [De eodem festo]

Hec dies boni nuncii (4 Rg 7, 9). – Hoc dixerunt IIII leprosi tempore Ioram regis filii Acab ...×... ut de plenitudine eius accipiant.

11. f. 12r Sermo de Assumpcione Beate Virginis Marie (S 59)

Que est ista que progreditur sicut aurora (Cl 3, 6). – Ex ipsa forma questionis invenitur Salomon ignorare quibus verbis exprimat laudes gloriose Virginis ...×... Estote misericordes. Rogabimus.

– SCHNEYER 3,714,147. Iohannes de Rupella OFM († 1245).

12. f.13v Sermo de sancto Francisco bonus (S 39)

(H)Enoch placuit deo et translatus est in paradysum (Eccli 44, 16). – In verbis istis sub typo Enoch dicuntur tria que bene conveniunt beato Francisco ...×... habemus triplicem translacionem corporalem. Rogemus.

– SCHNEYER 3,713,133. Iohannes de Rupella = Nicolaus de Byard, n. 191.

13. f. 15r Sermo de sancto Anthonio (S 41)

Quasi stella matutina in medio nebule (Eccli 50, 6). – Ad laudem et gloriam beati Anthonii predicatoris fratrum minorum potest assumi verbum istud ...×... unde iubar dicitur propter iubar splendoris ab Ysidoro.

– SCHNEYER 3,713,134. Iohannes de Rupella OFM. Az explicit eltér.

14. f. 16v De Annunciacione Beate Marie Virginis (S 28)
Ave gracia plena Dominus tecum (Lc 1, 28). – *Et ingressus angelus ad eam dixit Ave gracia plena* etc. (Lc 1,28) – Hodie incoatum est salutis nostre inicium porte celi reseri deinde confundi ...×... hodie Virgini mandavit per angelum. Amen.

15. f. 19r Sermo communis de adventu Domini (T 1)
Veniat dilectus meus (Ct 5, 1). – Verbum est anime fidelis spiritualem adventum Christi postulantis ...×... sollemni convivio honorabit qui cum patre et filio etc.
– SCHNEYER 6,402,3. (T 3) Sermones OCist., Erlangen, Univ. 317., a kódexben ferences beszédek is vannak.

16. f. 20v Sermo in festum Omnium Sanctorum (S 79)
Hii qui amicti sunt stolis albis (Apc 7, 9). – Sicut dicit Hugo in commento de Angelica archa Stupor admiracionis materiam suscitatur×... cuius sortis faciant nos participes. Christus Dei filius qui cum Patre.

17. f. 23r [In eodem festo]
Qui sunt hii sermones (Lc 24, 17). – Quoniam sacrarum litterarum noticiam non habentes et in eis diversitatem intellectum audientes ...×... conservator autem sermonum ipse est. Rogemus.
– SCHNEYER 9,658,99. Sermones anonymi, Troyes, Bibl. munip. 1368. (XIV. sz.). Prothemát is ad, a thema: *Hii qui amicti sunt*, a prothema az itt szereplő *Qui sunt hii sermones*. Az explicít eltér.

18. f. 23v [Iohannis evang.] (S 10)
Secundum quod sapiencior inventus es (2 Paral 11, 23). – *Siritus ubi vult spirat* (Io 3, 8). – Secundum duplicem partem qua homo constituitur duplex doctrina in verbis secundo propositis exponitur ...×... in domo tua exponatur de beato Iohanne evangelista.
– SCHNEYER 5,561,60. Thomas. A prothema egyezik, az explicít eltér.

19. f. 25r Sermo de beato Ambrosio

Bonus homo de bono thesauro profert bona (Mt 12,35). – Verba ista scripta sunt in Mt 13. et congruunt beato Ambrosio ... Sicut ratione comprehendimus et videmus quod saccus ...×... sicut beatus Ambrosius, quos et ipsius meritis et precibus tribuat nobis Dei Filius. Rogemus.

20. f. 25v Sermo de sancto Augustino (S 63)

Quasi sol refulgens sic iste refulsit (Eccli 50, 7). – Iuxta sententiam in Dan. sacri doctores comparantur splendori stellarum et firmamenti ...×... bonum beneficet quod non est aliquid [...].

– SCHNEYER 7,59,53. (S 63) Sermones Fratrum Minorum, Oxford, Bodl. 4. Az explicit eltér.

21. f. 28v Sermo de beata Agatha et competere potest comm. virg. et mart. (S 22)

Fortitudo et decor indumentum eius (Prv 31, 25). – Verba ista scripta sunt in Proverb. ultimo et scribuntur de muliere forti que ...×... pacienciam, bone operationis gloriam, honorem et incorrup [...].

22. f. 31 [De tribulatione]

Nunc clamemus ad Dominum et miserabitur (1 Mcc 4, 10). – He sunt verba afflictorum et in tribulacionibus positorum ...×... in tempore presentis tribulacionis. Quod nobis concedere dignetur Filius Dei benedicti.

23. f. 33r Sermo in dominica Ramispalmarum (T 24)

Sublimitas eius conversa est in luctum (1 Mcc 1, 42). – Cum redemptionis nostri actus et vita maiorum nostrorum sint exemplar ...×... irrisoribus et crucifixoribus Christi tales. Rogemus.

24. f. 36r Sermo de angelis

Angeli eorum semper vident faciem patris (Mt 18, 10). – Verbum istud est domini Salvatoris Mt XXIIIo. In quo supernorum

spirituum excellenciam manifestat ...×... et vident sapienciam tuam. Rogemus.

– SCHNEYER 7,158,80. Sermones Fratrum Minorum, Barcelona, Arch. de la Corona de Aragon, Ripoll 226; Vatican, Burghes. 167. f. 279. Az explicit eltér.

25. f. 39r Sermo communis maxime in Rogacionibus (T 34)

Multum valet deprecacio iusti assidua (Iac 5, 16). – Quoniam salutem tam corporalem quam spiritualem per prevaricacionem amisimus ...×... et fiduciam impetendi prestat. Iesum Christum Dominum nostrum qui cum Patre.

26. f. 42v Sermo in festo Innocentum (S 11)

Sinite parvulos venire ad me (Mc 10, 14). – Quis matrem nisi mentis inops in funere nati flere vetet ...×... expositus fuit ad mortem. In secula seculorum. Amen.

– SCHNEYER 7,456,3. Sermones Fratrum Minorum, Troyes, Bibl. municip. 2052; Nápoly, Naz. VIII. A. 20. n. 67; Róma, Casanat. 338 n. 21. Az explicit eltér.

27. f. 46r Sermo in festo sancti Luce evangeliste (S 75)

Lumen illius super omnes terminos terre (Iob 37, 3). – Per modum collacionis potest hoc verbum exponi de beato Luca ...×... oppresserunt pariter omnes mansuetos terre, et sic patet totum. Amen.

– SCHNEYER 2,294,154. Guibertus de Tornaco OFM († 1288).

28. f. 48v [Dominica infra oct. Ascensionis] (T 32)

Cum venerit ille Spiritus veritatis (Io 16, 13). – Videns Dominus noster Iesus Christus discipulos suos desolari de sua ausencia corporali ...×... gloriose ducat [...] beatorum. Amen, amen.

– SCHNEYER 1,608,230. Bonaventura. Az explicit eltér.

29. f. 50r (58r) Sermo de circumcissione Domini (T 8)

Vocatum est nomen eius Iesus (Lc 2, 21). – Cum duo digna memoria nobis de Domino nostro Iesu Christo in presenti evan-

gelio describantur ...×... quorum nobis participare dignetur. Qui vivit. (**Gyulafehérvári Sorok I.**)

– SCHNEYER 4,784,24. Petrus de s. Benedicto OFM = **Heiligenkreuz, cod. 292** (118). (Schneyer itt tévesen utal a fenti beszédre.)

30. f. 52r [De eodem festo]

Vocatum est nomen eius Iesus (Lc 2, 21). – Verba proposita scripta sunt in Luc. et recitat ea hodie sancta mater ecclesia. Istud enim nomen Iesus est nunciatum ...×... cuius veritate deieci sunt et regnum perdidierunt. Amen.

31. f. 52v Sermo de Pentecoste (T 39)

De excelso misit ignem in ossibus (Thren 1, 13). – Quia sollemnitatis hodierna inter ceteras fidei catholice ...×... Spiritum Sanctum in igne receperunt. Utinam et nos tales.

32. f. 56r Sermo in ebdomada Pentecostes (T 39/2)

Sic Deus dilexit mundum ut Filium (Io 3, 16). – In hesterno evangelio lectum est de caritate adoptionis ...×... Mandatum eius vita eterna est. Rogemus.

– SCHNEYER 4,58,124. Lucas de Bitonto OFM (c. 1233).

33. f. 57v [In Ascensione Domini] (T 36)

Venite ascendamus ad montem Domini (Is 2, 3). – In hiis verbis propheta nos ammonet egredi de tenebroso et squalenti carcere huius mundi ...×... ut ubi ipse est et nos simus. Rogemus.

– SCHNEYER 4,58,113. Lucas de Bitonto OFM.

34. f. 59v Sermo in festo Pentecostes (T 39)

Spiritus Domini replevit orbem (Sap 1,7). – In quibus tria de Spiritu Sancto notantur ...×... Spiritu nos Sancto illuminante et flammante. Rogemus.

35. f. 61v Sermo in Adventu Domini (T 1)

Veniat dilectus meus in hortum suum (Ct 5, 1). – *Veni Domine Iesu* (Apc 22, 30). – In principio cuiuslibet sacri sermonis tria principaliter requiruntur ...×... virginis.

– SCHNEYER 8,348,84. **Heiligenkreuz, cod. 292** (84). Az explicit eltér, de a két sermo azonos.

36. f. 65r Sermo de sancto Stephano protomaryre (S 9)

Cum esset plenus Spiritu Sancto (Act 7, 55). – *Non qui seipsum commendat* (2 Cor 10, 12). – In verbis propositis beatum Stephanum protomartyrem Deus commendavit ...×... quia Filius sapientie est gloria Patris. Cum quo vivit.

37. f. 83r Sermo in Vigilia Nativitatis Domini (T 5)

Intuemini quantus sit iste qui ingredit ad salvandas omnes gentes (Hbr 7, 4). – Verbum propositum est ap. ad Hebr. 8. Unde predictum verbum tripliciter considerandum est ...×... pari gracia et laude commemoremini. In Christo Iesu Domino nostro.

38. f. 92v Sermo in Assumpcione Beate Virginis (S 59)

Que est ista que progreditur quasi aurora (Ct 6, 9). – Si spiritus angelici cives et domestici Dei sanctissime Virginis excellenciam exprimere non sufficiunt ...×... per gratiam ipsam sanctificantem et mundantem. Rogemus.

– SCHNEYER 6,140,66. Sermones Univ. Paris., Erlangen, Univ. 322; Paris, Nat. lat. 16 504 f. 39ra. (Schneyer Ct 8,5, az explicit eltér.)

39. f. 96r Sermo de Adventu Domini (T 1)

Videbit omnis caro salutare Dei (Lc 3, 6). – Verbum istud est finis evangelii hodierni et exprimit finem ipsius mundi ...×... et in futuro complere dignetur. Qui cum Patre.

– SCHNEYER 8,348,88 (T 6). **Heiligenkreuz 292** (88); SCHNEYER 1,596,54. (T 4) Bonaventura. Ennek az explicitje eltér.

40. f. 99v Sermo in die Nativitatis Domini (T 6)

Evangelizo vobis gaudium magnum (Lc 2, 10). – Verbum propositum inenarrabilis gaudii ...×... et pie et iuste vivamus in hoc seculo. Rogemus.

– SCHNEYER 1,598,81. Bonaventura.

41. f. 102v **Sermo in dominica Ramis palmarum** (T 24)
Secundum gloriam eius multiplicata est ignominia eius (1 Mcc 1, 42). – Describitur in verbo proposito sublimitas processionis ...×... multiplicata est ignominia eius. Rogemus.

42. f. 104v **De Purificatione** (S 21)
Postquam impleti sunt dies purificationis Marie (Lc 2, 22). – In toto evangelii serie presentis diei tria principaliter dicuntur ...×... et gloriam plebis in templo. Rogemus.

43. f. 106v **Sermo in Parasceve** (T 26)
O vos omnes qui transitis per viam (Lam 1, 12). – Verba sunt Salvatoris nostri hodie in conspectu nostro ...×... ego sum pauper et dolens. Rogemus.

44. f. 109v **Sermo in die Nativitatis Domini** (T 6)
Verbum caro factum est (Io 1,14). – *Evangelizo vobis gaudium magnum* (Lc 2, 10). – Verba ista ultimo proposita sunt verba evangelii nativitatem ...×... restituit amissam felicitatem. Rogemus.

45. f. 113v **Sermo communis de Adventu** (T 1)
Veniet desideratus cunctis gentibus (Agg 2, 8). – Verbum istud scribitur Agg. 2. In quo describitur adventus Domini Salvatoris nostri ...×... delectat animam. Amen.
– SCHNEYER 7,318,1. Sermones Fratrum Minorum, München, Clm 14 832.

46. f. 116r [**Sermo de Purificatione Virginis**] (S 21)
Nunc dimittis servum tuum (Lc 2, 29). – Verba ista sunt beati Symeonis qui expectat redemptionem Israel ...×...

47. f. 118 kivágva. Rajta volt a *Nunc dimittis* sermo vége és egy Szent János feje vételéről szóló sermo eleje. Explicit: ... *corruit ergo veritas etc. Amen.*

48. f. 123v Sermo dominica secunda de Adventu (T 2)

Quid existis in deserto videre (Mt 11, 7). – In his verbis commendat Dominus Iohannem Baptistam et excusat eum contra emulos suos ...×... *Qui perseveravit* etc. (Mt 10, 22). Rogemus.
– SCHNEYER 3,337,3 (T 3). Iohannes Balistarii OP († 1260).

49. f. 125r (129v) Sermo in festo sancti Thome apostolo (S 8)

Quia vidisti me Thoma (Io 20, 29). – Quoniam secundum sacram scripturam 5 sunt genera hominum ...×... in latus meum. Rogemus. (**Gyulafehértvári Sorok II.**)

50. f. 126r [Dominica prima in Quadragesima] (T 19)

Ecce nunc tempus acceptabile (2 Cor 6, 2). – Quia tempus quadragesimale est tempus in quo peccator potest placare divinam offensam ...×... volumus obsequi de commissis.
– SCHNEYER 4,512,24. Odo Rigaldi OFM († 1275), series incerti auctoris.

51. f. 127v Dominica III in Quadragesima (T 21)

Erat Iesus eiciens demonium (Lc 11, 14). – Videns Iesus perversitatem malicie ... x ... Erat ergo Iesus eiciens demonium et illud erat mutum. Rogemus.
– SCHNEYER 4,514,55. Odo Rigaldi OFM, series incerti auctoris.

52. f. 130r Sermo in Epiphania Domini (T 10)

Invenerunt puerum cum Maria matre eius (Mt 2, 11). – Verba proposita sumpta de Matheo convenienter predicantur ...×... ad compassionis affectum se conformat.

53. f. 138r [Feria 3. post Dominicam primam Quadragesimae] (T 19/3)

Hic est Iesus propheta a Nazareth (Mt 21, 11). – In hac responsione facta a populo de Domino Salvatore redditur commendabilis ...×... hic est ergo Iesus.
– SCHNEYER 4,512,29. Odo Rigaldi OFM, series incerti auctoris. Az explicit eltér.

54. f. 139r [Feria 6. post Dominicam primam Quadragesimae] (T 19/6)

Ecce sanus factus es iam noli peccare (Io 5, 14). – In verbo proposita circa languidum a Christo curatum ...×... Ps (118, 61) Funes peccatorum circumplexi sunt me.

– SCHNEYER 4,513,35. Odo Rigaldi OFM, series incerti auctoris. Az explicit eltér.

55. f. 148v [De compassione Beatae Mariae]

[...] x ... quia cum amaritudine replevit me Omnipotens. Si velles plus loqui de consimili materia habes processum satis bonum de isto eadem themate inter sermones communes de sanctis. Rogemus.

56. f. 148v–149r [De passione Domini]

Vos omnes qui transitis per viam (Lam 1, 12). – Fili non eris boni nuncii baiulus quia filius regis mortuus est (2 Rg 18, 22). – Verba ultima dicta sumpta sunt ... Vos omnes. – Verba sunt Ieremie in persona Christi in cruce pendentis ...×... terra ne operias sanguinem meum (Iob 16, 19). Rogemus ergo Dominum. Amen. (Gyulafehértári Sorok III.)

2. Egyéb szövegek a kódexben

Közel egykorú tartalomjegyzék (csak az egykorú arab számokkal jelzett fóliókra vonatkozik).

f. 67r–79v Iacobus de Benevento OP (Ps.-Bonaventura): Viridarium consolationis. Inc.: *Quoniam omne peccatum trahit originem a superbia...*

BLOOMFIELD, 5058., ed. *Florilegium Cassinense*, IV, 263–315.

f. 79v–82v *Diversa*.

f. 79v Exemplum az unikornisról. Inc.: *Cum intempeste noctis silencio quidam religiosus...*

f. 79v A részegségről. Inc.: *Quid turpius ebrioso...*

f. 79v A szeretetről. Inc.: *Item si caritas edificando erigit...*

f. 79v–81v A penitenciáról. Inc.: *Vera penitencia ut dicit Augustinus facit hominem libenter omnia sustinere...*

f. 82r A meddőségről. Inc.: *Hic et steriles mares vel feminas...*

f. 82r–v A levegőről és a szivárványról. Inc.: *Aer est inanitas...*

f. 84v–87v **Sermo de caritate Hugonis de Sancto Victore**. Inc.: *Tam multas iam laudaciones caritas habuisse cognoscitur...* Ed. PL 176, 971.

f. 87v–89v **Sermo sancti Augustini contra ebriosos**. Inc.: *Licet fratres carissimi credam vos ebrietatis malum velut inferni foveam expavescere...* Ed. PL 39, 2303.

f. 89v–92v **Sermo sancti Hieronymi contra mulieres**. Inc.: *Heu me quid agam, unde exordium sermonis faciam...* Ed. PL 95, 1508.

f. 121v (126v)–123v *Summa dictaminis*. Ed. SZENTIVÁNYI, 218–224.

f. 132r (133r)–137v, 140v–148r Ps.-Bernardus (Ps.-Hugo de Sancto Victore, Guillelmus Tornacensis?): *Meditationes de humana conditione*. Inc.: *Multi multa sciunt et sepe seipsos nesciunt*. Des.: *Videas in meridie solem iusticie in quo sponsum et sponsam prospicies unum eundem dominum glorie qui vivit et regnat per infinita secula seculorum amen. Deo gracias qui dedit perficere*. BLOOMFIELD, 3126. Ed. PL 184, 485–508. (137v in margine: *cetera vide in tercio folio ad tale signum 0.*)

3. Ünnepek szerinti mutató¹⁷²

Karácsonyi ünnepkör

- Ádvent 15, 35, 39, 45, 48.
- Karácsony vigíliája 37.
- Karácsony 40, 44.
- Kiskarácsony (Circumcisio) 29, 30.
- Vízkereszt 52.

Húsvéti ünnepkör

- Nagyböjt 50, 51, 53, 54.
- Virágvasárnap 2, 23, 41.
- Nagycsütörtök 1.
- Nagypéntek 43, 56.
- Keresztjáró napok (Rogationes) 25.
- Áldozócsütörtök (Ascensio Domini) 33.
- Vasárnap áldozócsütörtök nyolcadában 28.

Pünkösd 31, 32, 34.

Mária-ünnepek

- Gyertyaszentelő Boldogasszony (Purificatio) 7, 42, 46.
- Gyümölcsoltó Boldogasszony (Annuntiatio) 3, 14.
- Nagyboldogasszony (Assumptio) 9, 10, 11, 38.
- Kisasszony (Nativitas) 8.

Szentek ünnepei

- Szent Ambrus 19.
- Páduai Szent Antal 13.
- Aprószentek 26.
- Szent Ágoston 20.
- Szent Ferenc 12.
- Szent István protom. 36.
- János ev. 18.

¹⁷² A sermók sorszámaát az előző listáról vettük át.

Keresztelő Szent János fejevétele 47.
Lukács ev. 27.
Szent Márton 6.
Mindenszentek 16, 17.
Tamás ap. 49.

Commune sanctorum

Egy vértanúról 4.
Egy hitvallóról 5.
Vértanú szűzről 21.

Egyéb

Minden szükségben 22.
Anyalokról 24.
Szűz Mária együtt szenvedéséről 55.

A BIBLIAI KÖNYVEK RÖVIDÍTÉSEI

Ezeket a rövidítéseket akkor használjuk, amikor a bibliai idézet pontos helyét kerek zárójelben mi magunk adjuk meg. Ha a bibliai könyvre való hivatkozás a forrásszövegben olvasható, az ott használt, könnyen feloldható, de következtelen rövidítéseket közzöljük. A Weber-féle stuttgarti *Vulgata*-kiadás rövidítéseit vettük át, kivéve az 1–2 Samuel (Sm), illetve a Sirach (Sir) könyveket, mert ezek szövegeinkben mindig 1–2 Regum (Rg), ill. Ecclesiasticus (Eccli) formában fordulnak elő.

<i>Vetus</i>	<i>Testamentum</i>
Gn	Genesis
Ex	Exodus
Lv	Leviticus
Nm	Numeri
Dt	Deuteronomium
Ios	Iosue
Idc	Iudicum
Rt	Ruth
1–4 Rg	Regum
1–2 Par	Paralipomenon
Esr	Ezras
Tb	Tobias
Idt	Iudith
Est	Hester
Iob	Iob
Ps	Psalmi
Prv	Proverbia
Eccl	Ecclesiastes

Ct	Canticum canticorum
Sap	Sapientia
Eccli	Ecclesiasticus
Is	Isaias
Ier	Hieremias
Lam	Lamentationes
Bar	Baruch
Ez	Hiezechiel
Dn	Daniel
Os	Osee
Ioel	Iohel
Am	Amos
Abd	Abdias
Ion	Ionas
Mi	Micha
Na	Naum
Hab	Abacuc
So	Sofonias
Agg	Aggeus
Za	Zaccharias
Mal	Malachi
1-2 Mcc	Macchabeorum

Novum

Testamentum

Mt	Evangelium secundum Mattheum
Mc	secundum Marcum
Lc	secundum Lucam
Io	secundum Iohannem
Act	Actus Apostolorum
Rm	Episula Pauli ad Romanos
1-2 Cor	ad Corinthios
Gal	ad Galatas
Eph	ad Ephesios
Phil	ad Philippenses
Col	ad Colossenses
1-2 Th	ad Thessalonicenses

1-2 Tim	ad Timotheum
Tit	ad Titum
Phlm	ad Philemonem
Hbr	ad Hebraeos
Iac	Epistula Iacobi
1-2 Pt	Petri
1-3 Io	Iohannis
Iud	Iudae
Apc	Apocalypsis

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acta Sanctorum *Acta Sanctorum*, ed. BOLLANDUS, J. stb., 67 köt., Antwerpen, 1643-tól, Paris, 1863–1925.
- AH *Analecta Hymnica medii aevi*, hrsg. DREVES, G. M.–BLUME, Cl.–BAN-NISTER, H. M., 1–55., Leipzig, 1886–1922.
- AkÉrt *Akadémiai Értesítő*
- Athleta Patriae *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*, szerk. MEZEY László, Bp., 1980.
- AUSz AH *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*
- Bibliotheca Hungarica CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I–III., Bp., 1988–1994.
- CCSL *Corpus Christianorum, Series Latina*, Turnhout, 1953-től
- CCCM *Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis*, Turnhout, 1971-től
- Dankó *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, ed. DANKÓ, J., Bp., 1893.
- Delib. (bil.) *Deliberatio Gerardi Moresanae ecclesiae episcopi supra Hymnum trium*

Delib. (krit.)	<i>puerorum</i> , ed. et transtul. KARÁCSONYI B.–SZEGFÚ L., Szeged, 1999. <i>Gerardi Moresanae Aecclesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra Hymnum trium puerorum</i> , ed. SILAGI, G., Turnholt, 1978. (CCCM 49.)
EPhK GOMBOS	<i>Egyetemes Philológiai Közlöny Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC</i> , coll. GOMBOS, A. F., I–III., Bp., 1937–1938.
HAIN	HAIN, L. <i>Repertorium bibliographicum...</i> , I–IV, Stuttgart–Paris, 1826–1838.
It	<i>Irodalomtörténet</i>
ItK	<i>Irodalomtörténeti Közlemények</i>
KMTL	<i>Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)</i> , főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál–MAKK Ferenc, Bp., 1994.
Kódexek	<i>Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban</i> , Budapest, 1985. november 12.–1986. február 28, Bp., 1985.
Leg. aur.	Iacobus de Voragine, <i>Legenda aurea</i> , ed. GRAESSE, Th., Vratislaviae, 1890 ³ .
Leg. aur. (krit.)	Iacopo da Varazze, <i>Legenda aurea</i> , ed. crit. cura di MAGGIONI, G. P., I–II., Firenze, 1998.
LThK	<i>Lexikon für Theologie und Kirche</i> , begr. BUCHBERGER, M., hrsg. HÖFER J.–RAHNER, K., I–X., Freiburg in Br., 1957–1967 ² .
MGH	<i>Monumenta Germaniae Historica</i>

MKsz	<i>Magyar Könyvszemle</i>
MNy	<i>Magyar Nyelv</i>
MNy ^r	<i>Magyar Nyelvőr</i>
MORVAY–GRUBE	MORVAY, K.–GRUBE, D., <i>Bibliographie der deutschen Predigt des Mittelalters</i> , München, 1974.
PL	MIGNE, J.–P., <i>Patrologiae Cursus completus. Series Latina.</i>
Pécsi egyetemi beszédek	<i>Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae</i> , ed. PETROVICH, E.–TIMKOVICS, P. L., Bp., 1993.
RMDE	<i>Régi magyar drámai emlékek, I.</i> , szerk. KARDOS Tibor, Bp., 1960.
SCHNEYER	SCHNEYER, J. B., <i>Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150–1350, I–IX.</i> , Münster, 1969–1980.
SRH	<i>Scriptores rerum Hungaricarum</i> , ed. SZENTPÉTERY, E., I–II., Bp., 1937–1938. (Reprint: Utószó és bibliográfia SZOVÁK Kornél–VESZPRÉMY László, Bp., 1999.)
Sermones Dominicales	<i>Sermones Dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex</i> , kiad. SZILÁDY Áron, I–II., Bp., 1910.
Sermones Quinqueecclesienses	<i>Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae</i> , ed. PETROVICH, E.–TIMKOVICS, P. L., Bp., 1993.
SZENTIVÁNYI	SZENTIVÁNYI, R., <i>Catalogus concin-nus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae</i> , Szeged, 1958 ⁴ .
WALTHER	WALTHER, H., <i>Proverbia sententiae-que latinitatis medii aevi, I–VIII.</i> , Göt-

tingen, 1963–1983. (Carmina medii aevi posterioris Latina 2.)

- E. ABÁFFY Erzsébet, Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata, *MNy* 86 (1990), 124–127.
- Analecta Hymnica medii aevi*, hrsg. DREVES, G. M.–BLUME, Cl.–BANNISTER, H. M., 1–55, Leipzig, 1886–1922.
- ANDRIEUX, M., *Le Pontifical romain au moyen-âge, I. Le Pontifical romain du XIIe siècle*, Città del Vaticano, 1940. (Studi e testi 86.)
- ARX, W. von, *Das Klostrituale von Biburg (Budapest, Cod. lat. m. ae. Nr. 330, 12. Jh.)*, Freiburg Schweiz, 1970.
- Árpád-kori legendák és Intelmek*, szerk. ÉRSZEGI Géza, Bp., 1983.
- BALÁZS János, *Magyar deákság*, Bp., 1980.
- BARRÉ, H., Ps.–Jérôme sur l'Assomption, *Revue Bénédictine* 68 (1958), 203–225.
- BARRÉ, H., L'oeuvre Mariale de saint Gérard de Csanád, *Marianum* 25 (1963), 262–296.
- BÁRCZI Géza, *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*, sajtó alá rendezte E. ABÁFFY Erzsébet–N. ABÁFFY Csilla, Bp., 1982.
- BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi – a szövegformálás középkori technikája. Forráshasználat, hivatkozási gyakorlat és tematikus szerkezet a késő középkori prédikációirodalomban, Laskai Osvát életműve alapján, kandidátusi értekezés kézírata*, Bp., 1993. (Kandidátusi értekezés.)
- BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi*, *Studia Litteraria* 32 (1994), 99–115.
- BARTONIEK, E., *Codices latini medii aevi*, Bp., 1940. (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII, Codices latini manu scripti 1.)
- BÁUMER, S., *Histoire du bréviaire*, Rome, 1967.
- BATAILLON, L.-J., Les instruments de travail des prédicateurs au XIIIe siècle, in: BATAILLON, L.-J., *La prédication au XIIIe siècle en France et en Italie*, Aldershot, 1993, IV, 197–209.
- BATAILLON, L.-J., De la lectio à la predicatio. Commentaires bibliques et sermons au XIIIe siècle, in: BATAILLON, L.-J.,

- La prédication au XIIIe siècle en France et en Italie*, Aldershot, 1993, V, 559–575.
- BATAILLON, L.-J., *La prédication au XIIIe siècle en France et en Italie*, Aldershot, 1993. (Variorum CS 402.)
- BEAUMONT-MAILLET, L., *Le Grand Couvent de Cordeliers de Paris*, Paris, 1975.
- BÉKEFI Remig, *A pécsi egyetem*, Bp., 1909.
- BENKŐ Loránd, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Bp., 1980.
- BÉRIOU, N., *L'avènement des maîtres de la parole. La prédication à Paris au XIIIe siècle*, I–II., Paris, 1998.
- BÉRIOU, N., *Les sermons latins après 1200*, in: *The Sermon*, dir. by KIENZLE, B. M., Turnhout, 2000, 363–447.
- BERTINI GUIDETTI, St., *I Sermones di Iacopo da Varazze*, Firenze, 1998.
- Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, ed. WEBER, R., I–II., Stuttgart, 1975².
- BLOOMFIELD, M. W., *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500 A.D.*, Cambridge, 1979.
- BODOR András, Szent Gellért Deliberáció-jának főforrása, *Századok* 77 (1943), 173–227.
- BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971.
- BOUGEROL, J.-G. Les sermons dans les studia des Mendicants, in: *Le scuole degli ordini Mendicanti (sec. XIII–XIV)*, Atti des XVII Convegno di Studi (Todi 1976), Todi, 1978, 251–280.
- BRISCOE, M. G., *Artes praedicandi*, Turnhout, 1992. (Typologie des Sources du Moyen Age occidental 61.)
- CANAL, J. M., Texto crítico de algunos sermones marianos de San Fulberto de Chartres o a él atribuíbles, *Recherches de théologie ancienne et médiévale* 30 (1963), 56–87, 329–333.
- Catalogus Codicum Bibliothecae Monacensis*, II/IV, comp. HALM, C.–MEYER, G., München, 1881.
- Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*, coll. GOMBOS, A. F., I–III., Bp., 1937–1938.
- CHENU, M.-D., *La théologie comme science au XIIIe siècle*, Paris, 1969. (Bibliothèque Thomiste 33.)

- CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt, I–III.*, Bp., 1988–1994. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, Új sorozat 23, 31, 33.)
- Cornides-kódex (1514–1519)*, kiad. BOGNÁR András–LEVÁRDY Ferenc, Bp., 1967. (Codices Hungarici 6.)
- CRUEL, R., *Geschichte der deutschen Predigt im Mittelalter*, Detmold, 1879. (Reprint: Hildesheim, 1966.)
- CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században.* Bp., 1967.
- CSÓKA J. Lajos, Szent Gellért Kisebb és Nagyobb Legendájának keletkezéstörténete, in *Középkori kútfőink kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János–SZÉKELY György, Bp., 1974, 137–145.
- CSONTOSI János, A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratai, *MKsz* 7 (1882), 202–240.
- CSONTOSI János, Nagyfontosságú XIV. századi kézirat a pécsi egyetemről Münchenben, *MKsz* 7 (1882), 253.
- CZEBE Gyula, A „Halotti Beszéd és Könyörgés” s a görög és latin szertartás, *EPhK* 39 (1915), 34–42.
- D’AVRAY, D. L., *The Preaching of the Friars. Sermons diffused from Paris before 1300*, Oxford, 1985.
- D’AVRAY, D. *Death and the Prince. Memorial Preaching before 1350*, Oxford, 1994.
- Debreceni Kódex, 1519*, bev. MADAS Edit–REMÉNYI Andrea, Bp., 1997. (Régi magyar kódexek 21.)
- Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi supra Hymnum trium puerorum*, ed. et transtul. KARÁCSONYI B.–SZEGFŰ L., Szeged, 1999. (Kétnyelvű kiadás.)
- DOBSZAY László, A középkori magyar temetés maradványai az erdélyi néphagyományban, in: „Mert ezt Isten hagyta...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. TŰSKÉS Gábor, Bp., 1986, 189–210.
- Doctor et apostolus. Szent István-tanulmányok*, szerk. TÖRÖK József, Bp., 1994. (Studia theologica Budapestinensia 10.)
- Döbrentei-kódex, 1508*, bev., kiad. ABAFFY Csilla–T. SZABÓ Csilla, Bp., 1995. (Régi magyar kódexek 19.)

- Érdy-kódex* (1526 körül), kiad. VOLF György, Bp., 1878. (Nyelvemléktár 4–5.)
- ERDÉLYI Lajos, A Gyulafehérvári Glosszák, *MNy* 9 (1913), 67–74.
- ÉTAIX, R., Un manuel de pastorale de l'époque carolingienne (Clm 27152), *Revue Bénédictine* 91 (1981), 105–130.
- Faire croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du XIIe au XVe siècle*, Rome, 1981.
- FARAL, E., *Les arts poétiques du XIIe siècle*, Paris, 1924.
- Florilegium Casinense, I–V., in: *Bibliotheca Casinensis seu Codicum manuscriptorum qui in tabulario Casinensi asservantur series*, I–V., Monte Cassino, 1873–1894.
- FRANZ, A., *Das Rituale von St. Florian aus dem zwölften Jahrhundert*, Freiburg in Br., 1904.
- GÁBRIEL Asztrik: Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi szentbeszédgyűjteménye, *EPhK* 67 (1943), 164–193.
- GALGÓCZI László, A Halotti Beszéd és a halotti beszédek. Adalék a Halotti Beszéd textológiai megközelítéséhez”, *Iskolakultúra* 1996/9. Melléklet. M3–M8.
- Gerardi Moresanae Aecclesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra Hymnum trium puerorum*, ed. SILAGI, G., Turnholti, 1978. (CCCM 49.)
- GERICS József, A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól, *MKsz* 97 (1981), 175–188.
- GERICS József, Középkori források elbeszélésének értelmezése napjainkban (Szent Gellért Aba királyról), in: GERICS József, *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Bp., 1995, 77–87.
- GERICS József, A magyarországi társadalmi ideológia forrásai Szent István halála után, in GERICS József, *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Bp., 1995, 88–114. (= GERICS József, Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája, *MKsz* 98 (1982), 186–197 és 299–312.)
- GILSON, É., Michel Menot et la technique du sermon médiéval, in: GILSON, É., *Les idées et les lettres*, Paris, 1932. 93–154.
- GLORIEUX, P., *Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle*, Paris, 1933.

- GLORIEUX, P., L'enseignement au Moyen Âge. Techniques et méthodes en usage à la faculté de théologie de Paris au XIIIe siècle, *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* 35 (1968), 65–186.
- GRÉGOIRE, R., *Homéliaires liturgiques médiévaux. Analyse de manuscrits*, Spoleto, 1980.
- GRILL, S. M., Leo Austriacus. Ein Cistercienser des 14. Jahrhunderts. Überblick über seine exegetische Predigten, *Cistercienser Chronik* 82 (1970), 55–60.
- GSELL, B., Verzeichniss der Handschriften der Bibliothek des Stiftes Heiligenkreuz, in: *Die Handschriftenverzeichnisse der Cistercienser-Stifte*, I, Wien, 1891, 115–272. (Xenia Bernardina I/1.)
- GYÖRFFY György, *István király és műve*, Bp., 1977.
- GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, A–P, I–IV.*, Bp., 1985–1998.
- GYÖRFFY, G., *Chartae antiquissimae Hungariae*, Bp., 1994.
- HALL, Th. N., The early medieval sermon, in: *The Sermon*, dir. by KIENZLE, B. M., Turnhout, 2000, 213–269.
- HARSÁNYI András, *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938.
- HEINZER, F., Neues zu Gerhard von Csanád: Die Schlußschrift einer Homiliensammlung, *Südost-Forschungen* 41 (1982), 1–7.
- HEINZER, F.–STAMM, G., *Die Handschriften von St. Peter im Schwarzwald, II, Pergamenthandschriften*, Wiesbaden, 1984.
- HERMANN, H. J., *Die italienische Handschriften des Ducento und Trecento*, I–III., Leipzig, 1928–1929. (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. 8. N. F. 5.)
- HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., 1931.
- Ij. HORVÁTH János, *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., 1954.
- Ij. HORVÁTH János, A Gellért-legendák forrásértéke, *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 13 (1958), 21–82.

- Ifj. HORVÁTH János, A Halotti Beszéd történetéhez, *MNy* 66 (1970), 421–429.
- Ifj. HORVÁTH János, A Gellért-legendák keletkezése és kora, in: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János–SZÉKELY György, Bp., 1974, 147–163.
- Horváth-kódex, 1522*, kiad. HAADER Lea–PAPP Zsuzsa, Bp., 1994. (Régi magyar kódexek 17.)
- Iacobus de Voragine, *Legenda aurea*, ed. GRAESSE, Th., Vratislaviae, 1890³.
- Iacopo da Varazze, *Legenda aurea*, ed. crit. cura di MAGGIONI, G. P., I–II., Firenze, 1998.
- IBRÁNYI Ferenc, Szent Gellért teológiája, in: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, kiad. SERÉDI Jusztinián, Bp., I–III., 1938.
- IVÁNKA, E. von, Das „Corpus Areopagiticum” bei Gerhard von Csanád, *Traditio* 15 (1939), 205–222.
- JAKUBOVICH Emil–PAIS Dezső, *Ó-magyar olvasókönyv*, Pécs, 1929.
- JELENITS István, Caena Agni – mensa Christi. (Contribution aux rapports de la terminologie eucharistique de Moyen Âge et de quelques phrases importantes de la Passio et de la Legenda Sancti Gerhardi), *Acta Antiqua* 23 (1975), 345–353.
- JELENITS István, Adalékok legendáink dogma- és liturgiátörténeti vizsgálatához, in: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. SZÉKELY György, Bp., 1984, 227–234.
- JUNGMANN, J.-A., *Missarum sollemnia. Explication génétique de la Messe romaine*, I–III., Paris, 1951–1954.
- KAEPPELI, Th., *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, I–IV., Roma, 1970–1993.
- KARÁCSONYI János, A magyar ferencrendiek formuláskönyve a Batthyány-könyvtárban, *Batthyáneum* 2 (1913), 24–32.
- KARÁCSONYI János, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II., Bp., 1923–1924.
- KARDOS Tibor, A pécsi egyetemi beszédek és a humanizmus, in: *Jubileumi tanulmányok. A pécsi egyetem történetéből*, I., szerk. CSIZMADIA Andor, Pécs, 1967, 129–162.
- KARSAI Géza, *Középkori vízkereszt-i játékok. A győri »Tractus stellae« és rokonai*, Bp., [1943.]

- Kazinczy-kódex* (1521–1541), kiad. VOLF György, Bp., 1877. (Nyelvemléktár 6.)
- KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998. (Historia Litteraria 5.)
- KIENZLE, B. M., *The twelfth-century monastic sermon*, in: *The sermon*, dir. by KIENZLE, B. M., Turnhout, 2000, 271–323. (Typologie des sources du Moyen Âge occidental 81–83.)
- KIERDORF, W., *Laudatio funebris: Interpretationen und Untersuchungen zur Entwicklung der römischen Leichenrede*, Meisenheim am Glan, 1980. (Beirträge zur klassischen Philologie 106.)
- KLANICZAY Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Bp., 2000.
- KLANICZAY Tibor, Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül, in: KLANICZAY Tibor, *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 136–165.
- KNIEWALD Károly, A „Hahóti kódex” (zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából, *MKsz* 62 (1938), 99–112.
- KNIEWALD Károly, Az esztergomi Benedictionale (Zágráb MR 89), *MKsz* 65 (1941), 213–231.
- KNIEWALD Károly, Hartwick győri püspök Agenda pontificalis-a, *MKsz* 65 (1941), 1–21.
- Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapest, 1985. november 12.–1986. február 28.* Bp., 1985.
- KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, 1900.
- Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál–MAKK Ferenc, Bp., 1994.
- KÜHÁR Flóris, A Pray-kódex rendeltetése, sorsa, szellemi történeti értéke, *MKsz* 63 (1939), 213–233.
- LE GOFF, J.–SCHMITT, J.-Cl., Au XIIIe siècle: une parole nouvelle, in: *Histoire vécue du peuple chrétien*, sous dir. DELU-MEAU, J., I, Toulouse, 1979, 257–279.
- LEROQUAIS, V., *Les Pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de la France*, I–III et un Album de planches, Paris, 1937.

- LINSENMAYER, A., *Geschichte der Predigt in Deutschland von Karl dem Großen bis zum Ausgang des 14. Jahrhundert*, München, 1886.
- LONGÈRE, J., Le vocabulaire de la prédication, in: *La lexicographie du latin médiéval*, Paris, 1981, 303–320.
- LONGÈRE, J., La prédication en langue latine, in: *Le Moyen Âge et la Bible*, ed. RICHE, P.–LOBRICHON, G., Paris, 1984, 517–535.
- LONGÈRE, J., La prédication et l’instruction des fidèles selon les conciles et les status synodaux depuis l’Antiquité tardive jusqu’au XIIIe siècle, in: *L’encadrement religieux des fidèles au Moyen Âge et jusqu’au Concile de Trente. La paroisse – le clergé – la paroisse – la dévotion*. (Actes du 109e congrès des sociétés savantes, Dijon, 1984), Paris, 1985, 391–408.
- LUBAC, H. De, *Les quatre sens de l’Écriture*, Paris, I–II., 1–4 vol., 1959–1964.
- MADAS Edit, A Legenda aurea a középkori Magyarországon, *MKsz* 108 (1992), 93–99.
- MADAS Edit, A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke. A Gyulafehérvári Sorok kódexének sermóiról, *ItK* 97 (1993), 1–15.
- MADAS Edit, Szent Benedek a középkori magyarországi prédikáció- és legendairódalomban, in: *Mons Sacer 996–996*, szerk. TAKÁCS Imre, I–III., Pannonhalma, I., 1996, 369–386.
- MADAS Edit, A „Pécsi egyetemi beszédek”, *BUKSZ* 8 (1996), 415–419.
- MADAS Edit, Említett és idézett klasszikus auctorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban, *MKsz* 115 (1999), 277–286.
- MADAS, E., „Species Priami digna est imperio” Les enseignements d’un sermon du XIIIe siècle, *Acta Antiqua* 41 (2000), 311–319.
- MADAS, E., Les auteurs classiques mentionnés et cités dans les sermonnaires de la Hongrie de Moyen Âge, in: *L’eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento*, a cura di GRACIOTTI, S.–Di FRANCESCO, A., Roma, 2001, 119–132.

- MADAS, E., *Studium summae veritatis* (Über die Fünfkirchener Universitätspedigten), in: *Die ungarische Universitätsbildung und Europa*, hrsg. FONT, M.–SZÖGI, L., Pécs, 2001, 50–58.
- MADAS, E., Zur Geschichte der Dominikanerpredigt im Ungarn des 13.–14. Jahrhunderts, in: „*Schwer sînen vriunt behaltet, daz ist lobelîch*”. *Festschrift für András Vizkeltey zum 70. Geburtstag*, hrsg. NAGY, M.–JÓNÁCSIK, L., Piliscsaba–Bp., 2001, 143–150.
- MAIUS, A., *Novae patrum bibliothecae tomus primus continens s. Augustini novos ex codicibus Vaticanis sermones*, Romae, 1882.
- MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., 1971.
- MANSI, J. D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, I–XXXI, Florentiae–Venetiis, 1757–1798.
- MARTÈNE, E., *De antiquis ecclesiae ritibus libri tres ex variis insigniorum ecclesiarum pontificalibus, sacramentariis, missalibus, breviariis, ritualibus sive manualibus, ordinariis seu consuetudinariis, cum manuscriptis tum editis...* I–II., Antverpiae, 1763–1764.
- MARTIMORT, A.-G., *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène. Étude codicologique*, Città del Vaticano, 1978. (Studi e testi 279.)
- MEZEY László, A latin írás magyarországi történetéből, *MKsz* 82 (1966), 1–9., 205–216., 285–304.
- MEZEY László, Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról, *It* 10 (1971), 356–370.
- MEZEY László, A Pray-kódex keletkezésének problémái, *MKsz* 87 (1971), 109–123.
- MEZEY László, *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, Bp., 1971.
- MEZEY László, *Deákiség és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*, Bp., 1979.
- MEZEY László, Gellért-problémák, in: *Doctor et apostolus. Szent István-tanulmányok*, szerk. TÓRÓK József, Bp., 1994, 213–228. (= *Vigilia* 45/1980/, 590–598.)
- MICHAUD–QUANTIN, P., *Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge*, Louvain–Lille–Montreal, 1962.

- MOHRMANN, Ch., Praedicare – tractare – sermo, in: MOHRMANN, Ch., *Études sur le latin des chrétiens*, II, Roma, 1961, 63–72.
- A. MOLNÁR Ferenc, Feze (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2.), *MNy* 82 (1986), 169–190.
- A. MOLNÁR Ferenc, A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről, *MNy* 111 (1987), 158–161.
- A. MOLNÁR Ferenc, A Halotti Beszéd magyarázatához (1), (halal nec es pucul nec feze, es mend w nemene), *MNy* 93 (1997), 207–216.
- A. MOLNÁR, F., Rinnakkaisuuksia suomen ja unkarin kielihistorian tutkimuksessa, *Okeeta asijoo*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 228), Helsinki, 1998, 336–340.
- A. MOLNÁR Ferenc, A Halotti beszéd és könyörgés értelmezése, *MNy* 125 (2001), 374–377.
- MOLNÁR József–SIMON Györgyi, *Magyar nyelvemlékek*, Bp., 1976.
- Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, II., ed. KNAUZ, F., Strigonii, 1882.
- MORIN, G. OSB, Manuscrits liturgiques Hongrois des XIe et XIIe siècles, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 6 (1926), 54–67.
- MORVAY, K.–GRUBE, D., *Bibliographie der deutschen Predigt des Mittelalters*, München, 1974.
- NÉGYESY László, Rec. PINTÉR Jenő, A magyar irodalom történetének kézikönyve, Bp., 1921, *EPhK* 47 (1923), 181–216.
- Pascasius Radbertus, Krisztus Testéről és Véréről, in: Paschasius Radbertus – Ratramnus, *Az Úr Testéről és véréről*, ford. ROKAY Zoltán, Bp., 2001, 11–177.
- PAULER Gyula, Ki volt Hartvich püspök? *Századok*, 17 (1883), 803–804.
- PETROVICH Ede, A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény (a müncheni kódex), in: *Jubileumi tanulmányok. A pécsi egyetem történetéből*, I., szerk. CSIZMADIA Andor, Pécs, 1967, 163–220.
- RADÓ, P., *Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariae*, Bp., 1941. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 14).
- RADÓ, P., *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, adlab. MEZEY, L., Bp., 1973.

- REDL Károly, Problémák Gellért püspök Deliberációjában, *ItK* 69 (1965), 211–217.
- Régi magyar drámai emlékek, I., szerk. KARDOS Tibor, Bp., 1960.
- RÓNAY György, Ars praedicandi, *Teológia* 2 (1968), 25–36.;
- RÓNAY György, Szent Gellért Pannóniában, *Vigilia* 48 (1983), 570–582.
- ROUSE, R. H.–ROUSE, M. A., The Verbal concordance to the Scripture, *Archivum Fratrum Praedicatorum* 44 (1974), 5–30.
- ROUSE, R. H.–ROUSE, M. A., Statim invenire. Schools, Preachers, and New Attitudes to the Page, in: *Renaissance and Renewal in the Twelfth century*, ed. BENSON, R. L. – CONSTABLE, G.–LANHAM, C. D., Oxford, 1982, 201–225.
- Sacramentarium Fuldense saeculi X*, hrsg. RICHTER, Gregor, Fulda, 1912. (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Abtei und der Diözese Fulda 9.)
- SAJNOVICS János, *Demonstratio, Bizonyítás, a magyar és a lapp nyelv azonos*, Nagyszombat, 1770, ford. CONSTANTINOVITS-NÉ VLADÁR Zsuzsa, szerk. SZÍJ Enikő, Bp., 1994.
- SARBAK Gábor, Újabb pálos nyelvemlék Göttlweigben, *MNy* 94 (1998), 462–465.
- SCHNEIDER, K., *Gotische Schriften in deutscher Sprache. I. Vom späten 12. Jahrhundert bis um 1300*, Wiesbaden, 1987.
- SCHNEYER, J. B., *Wegweiser zu lateinischen Predigtreihen des Mittelalters*, München, 1965.
- SCHNEYER, J. B., *Die Unterweisung der Gemeinde über die Predigt bei scholastischen Predigern. Eine Homiletik aus scholastischen Prothemen*, München–Paderborn–Wien, 1968.
- SCHNEYER, J. B., *Geschichte der katholischen Predigt*, Freiburg im Bressgau, 1969.
- SCHNEYER, J. B., *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit 1150–1350*, 1–9, Münster Westfalen, 1973–1980. (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters, Bd. XLIII/1–9.)
- SCHNEYER, J. B., *Repertorium ... Index der Textanfänge*, erarb. v. LOHR, Ch.–FEGGER, U.–HENKES, M. etc., Münster, 1989–1990. (Beiträge ... Bd. XLIII/10–11.)
- SCHÖNBACH, A. E., Weingartner Predigten, *Zeitschrift für deutsches Altertum* 28 (1884), 1–20.

- Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. SZENTPÉTERY, E., I–II., Bp., 1937–1938. (Reprint: Utószó és bibliográfia SZOVÁK Kornél–VESZPRÉMY László, Bp., 1999.)
- Le scuole degli ordini Mendicanti (sec. XIII–XIV)*, Atti del XVII Convegno di Studi (Todi, 1976), Todi, 1978. (Convegni del Centro di Studi sulla Spiritualità medievale 7.)
- The Sermon*, dir. by KIENZLE, B. M., Turnhout, 2000.
- Sermones Dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*, kiad. SZILÁDY Áron, I–II., Bp., 1910.
- Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*, ed. PETROVICH, E.–TIMKOVICS, P. L., Bp., 1993. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova 14.)
- SILAGI, G., *Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum” des Gerhard von Csanád*, München, 1967. (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 1.)
- Speculum ecclesiae. Eine frühmittelhochdeutsche Predigtsammlung (Cg. 39)*, ed. MELLBOURN, G., Lund–Kopenhagen, 1944.
- STRAUCH, PH., *Altdeutsche Predigten*, *Zeitschrift für deutsche Philologie* 27 (1895), 148–209.
- SZEGFŰ László, *Pannónia első mártírja*, *História* 2 (1980), 15–16.
- SZEGFŰ László, *Szent Gellért prédikációi*, *AUSz AH* 82 (1985), 19–29.
- SZEGFŰ László, *Még egyszer Szent Gellért prédikációiról*, *Aetas* 1999/3, 12–21.
- SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1.)
- SZENDREI Janka, *Középkori hangjegyvírások Magyarországon. A magyar notáció története – Német neumairások Magyarországon*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1983. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 4.)
- SZENDREI Janka–VESZPRÉMY László, *Pray-kódex*, in: *Kódexek* 23. sz.
- SZENTIVÁNYI, R., *Catalogus concinnus librorum manuseriptorum Bibliothecae Batthyányanae*, Szeged, 1958⁴.

- SZIGETI, K., Denkmäler des gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter, *Studia Musicologica* 4 (1963), 129–172.
- Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*, I–VIII., Vindobonae, 1864–1893.
- TARNAI Andor, A Budapest–Németújvári Sermones dominicales, *ItK* 87 (1983), 23–31.
- TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., 1984.
- TARNAI Andor, A Halotti Beszéd retorikája, in: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., 1989, 39–49.
- THIEL, M., *Grundlagen und Gestalt der Hebräischkenntnisse des frühen Mittelalters*, Spoleto, 1973,
- THOROCZKAY Gábor, Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez, in: „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére*, szerk. PITI Ferenc–SZABADOS György, Szeged, 2000, 569–591.
- THOROCZKAY G., The dioceses and bishops of Saint Stephen, in: *Saint Stephen and his country. A newborn kingdom in Central Europa: Hungary, Essais on Saint Stephen and his age*, ed. by ZSOLDOS, A., Bp., 2001, 62–63.
- THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. HORVÁTH János, Bp., 1980.
- Tihanyi Kódex* (1530–1532), kiad. VOLF György, Bp., 1877. (Nyelvemléktár 6.)
- TIMKOVICS Pál, A „Pécsi egyetemi beszédek” szellemi háttere, *ItK* 83 (1979), 1–13.
- TÓTH Zoltán, *A Hartvik-legenda kritikájához*, Bp., 1942.
- TÖRÖK, J., *Les origines de la liturgie en Hongrie et le MS Budapest B. N. Hung. Quart* 387, Paris, 1980. (Thèse de doctorat.)
- TÖRÖK József, A középkori magyarországi liturgia története, in: *Kódexek*, 49–66.
- TÖRÖK József, A Pray-kódex egy kevésbé ismert beszéde, *MKsz* 108 (1992), 157–161.

- TÖRÖK József, Az esztergomi Benedictionale, in: *Kezds és új-rakezds. A Szent Adalbert-székesegyház és Oláh Miklós jubileuma*, szerk. BEKE Margit, Bp., 1993, 69–72. (Strigonium antiquum 2.)
- TUBACH, F. C., *Index exemplorum*, Helsinki, 1969.
- UNTERKIRCHER, F., *Inventar der illuminierten Handschriften, Inkunabeln und Frühdrucke der österreichischen Nationalbibliothek*, I., Wien, 1952.
- VARGHA Damján, Szent Gellért „a bölcs prédikátor” mártíromsága, *A Szent István Akadémia Értesítője*, 29 (1944–46), 33–47.
- VARJÚ Elemér, A gyulafehérvári codex, *AkÉrt* 10 (1899), 16–25.
- VARJÚ Elemér, *Legendae sancti regis Stephani. Szent István király legendái a legrégebb kézirat alapján az Ernst-kodex hasonmásával*, Bp., 1928.
- VÁRNAGY Antal, *Liturgika. Szertartástan. Az egyház liturgikus tisztelete*, Abaliget, 1999³.
- VESZPRÉMY László, A Halotti Beszéd és Könyörgés viszonya a Pray-kódexhez, *MNy* 80 (1984), 329–330.
- VESZPRÉMY László, Megjegyzések a Pray-kódex sacramentarium maiusának sanctoraléjához, *MKsz* 100 (1984), 87–95.
- VESZPRÉMY László, Legkorábbi hazai sacramentariumaink, in: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., 1989, 121–135.
- VESZPRÉMY László, A 12. századi magyar kódexírás alakulása, *Századok* 132 (1998), 222–230.
- VÉRTES O. András, A Gyulafehérvári Glosszák egyik latin eredetijéről, *MNy* 52 (1956), 349–350.
- VIZKELETY, A., Eine Aldobrandin zugeschriebene Predigt mit ungarischen Glossen in „Löwener Codex” und ihre Parallelüberlieferung in Wien, *Codices manuscripti* 11 (1985), 90–93.
- VIZKELETY András, Szent Gellért elveszett prédikációiból fennmaradt szöveg, in: *Kódexek*, 9. sz.
- VIZKELETY András, *„Világ világa, virágnak virága...” (Ómagyar Mária-síralom)*, Bp., 1986.
- VIZKELETY, A., Die Altungarische Marienklage und die mit ihr überlieferten Texte, *Acta Litteraria* 28 (1986), 3–27.

- VIZKELETY András, Példaképköltés és argumentáció a középkori Szent István-prédikációkban, in: *Szent István és kora*, szerk. GLATZ Ferenc–KARDOS József, Bp., 1988, 180–184.
- VIZKELETY András, Ismeretlen forrás Árpád-házi szentjeink hagiográfiájához, in: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., 1989, 345–358.
- VIZKELETY András, A domonkos rend tudományközvetítő szerepe Magyarországon a 13–14. században, in: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKESI Imre, I., Bp.–Szeged, 1993, 473–479.
- VIZKELETY, A., I sermonaria domenicani in Ungheria nei secoli XIII–XIV, *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso Medioevo*, a cura di GRACCIOTTI, S.–VASOLI, C., Firenze, 1995, 29–38.
- VIZKELETY András, A Halotti Beszéd műfajtörténetéhez, in: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály–FONT Zsuzsa–KESERŰ Gizella–ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997, 655–660. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.)
- VIZKELETY A., Gleichzeitigkeit und Phasenverschiebung in der Entstehung der deutschen und ungarischen Literatur, *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik*, 1998, 13–17.
- VIZKELETY András, Egy ismeretlen magyar dominikánus írásai a 13. századból, in: *A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo*, szerk. JANKOVICS József–MONOK István–NYERGES Judit–SÁRKÖZY Péter, II., Bp.–Szeged, 1998, 517–526.
- VOGEL, C.–ELZE, R., *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle*, I–III., Città del Vaticano, 1963, 1973. (Studi e Testi 226–227, 269.)
- WALTHER, H. *Initia carminum ac versusum medii aevi posterioris latinorum*, Göttingen, 1959. (Carmina medii aevi posterioris Latina 1.)
- WALTHER, H., *Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi*, I–VIII., Göttingen, 1963–1983. (Carmina medii aevi posterioris Latina 2.)

- WINKLER, E., *Die Leichenpredigt im deutschen Luthertum bis Spener*, München, 1967. (Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus, X. Reihe, 34.)
- ZÁVODSZKY Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Bp., 1904.

NÉVMUTATÓ

*(A Névmutatóban külön nem utalunk a Felhasznált irodalomra,
a bibliai hivatkozásokra és a szentek ünnepeire)*

- E. Abaffy Erzsébet 12, 197
N. Abaffy Csilla 29
Adalbert, Szent 46
Ágoston, Szent (l. még Augustinus) 19, 26, 148, 182, 186, 200
Ágoston, Szent, Pseudo 74
Ajtony 13, 43
Alanus ab Insulis 144
Aldobrandinus a Cavalcantibus 131
Alexander de Hales 201
Amalarius, Fortunatus 59, 66–68
Anasztáz pécsváradi apát 40
András herceg 44
Andrieux, Michel 55
Anno kölni érsek (†1075) 105
Anselmus Cantuariensis 156
Arisztotelész (Philosophus) 135, 139–141, 143, 146, 148, 152, 154, 155, 158, 186, 188
Asztrik-Anasztáz érsek 40
Augustinus (l. még Ágoston, Szent) 16, 155, 180, 185, 216

Balázs János 86, 90, 103, 104
Balázs Mihály 12, 120
Barré, Henri 24–27, 29–33, 35, 37
Bartoniék, Emma 116

Bataillon, Louis-Jacques 127, 130
Bäumer, Suithbert 19
Beaumont-Maillet, Laure 203
Beda Venerabilis 59, 61, 62, 63, 66, 165, 170
Beke Margit 51
Benedek, Szent (Benedictus) 181, 182
Benkő Loránd 12, 85, 86, 90, 117, 119, 197
Benson, Robert L. 130
Bernardus Clarevallensis (l. még Bernát, Szent) 177, 178, 192–194
Bernardus Clarevallensis, Pseudo 136, 216
Bernát, Szent (l. még Bernardus Clarevallensis) 26, 148, 159
Bertini Guidetti, Stefania 146
Békéfi Remig 133
Békési Imre 204
Bériou, Nicole 12, 19, 128
Bloomfield, Morton W. 215–216
Bodor András 29
Boethius 142, 193
Bonaventura, Szent 135, 201, 202, 210, 212

- Briscoe, Marianne Grier 130
 Bougerol, Jacques Guy 131
- Canal, José María 20
 Cicero 142, 145, 146
 Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 89
 Chenu, Marie-Dominique 127
 Constable, Giles 130
 Cruel, Rudolf 102, 104, 106, 108
 Czebe Gyula 85, 87–89, 101
 Csepregi Márta 115
 Csizmadia Andor 133, 134
 Csontos János 132
 Csóka Lajos 41, 44
- D'Avray, David 88, 103–106, 108, 115, 120, 124, 130, 198–200, 202
 Damascenus, Iohannes 190
 Dârja, Ileana 12
 Dionysius Areopagita, Pseudo 29
 Dobszay László 117
 Domonkos, Szent 128, 136, 138, 140, 145
 Duh zágrábi püspök 51
- Eadmerus Cantuariensis 156
 Ebbo, Otto bambergi püspök életrajzírója 106
 Emericus, S. (Henricus, I. még Imre, Szent) 154
 Engel Pál 51
 Erdélyi Lajos 203
 Érszegi Géza 13
 Étaix, R. 18
 Eusebius caesareai püspök 153, 156
- Feger, Uta 10
 Ferenc, Szent 128
 Font Zsuzsa 120
 Franz, Adolf 118, 119
 Frigyes salzburgi érsek 52
 Fulbertus Carnotensis 20
- Gaufredus de Vinosalvo 152
 Gábrriel Asztrik 129, 201, 202
 Gellért, Szent, püspök 11, 13 ff., 49, 59, 72
 Gergely, Nagy Szent (I. még Gregorius Magnus) 18, 141
 Gerhardus, Szent Ulrich életrajzírója 104
 Gericus József 51
 Gilson, Étienne Henry 129
 Glatz Ferenc 132
 Glorieux, Palémon 127, 202
 Gombos Albin Ferenc 25
 Graesse, Theodor 27
 Gratianus 130
 Grégoire, Réginald 19, 20
 Gregorius Magnus (I. még Gergely, Nagy Szent) 142, 155, 169, 183–184
 Grill, Severin Matthias 151
 Grube, Dagmar 110, 113, 115, 119
 Gsell, Benedict 150, 151
 Guibertus de Tornaco OFM 151, 202, 210, 216
 Guillelmus de Moerbeke 135
- Györffy György 47, 51
- Hain, Ludwig 33
 Hall, Thomas N. 19
 Halm, Carl Felix von 132

- Hanssens, Iohannes Michael 66
Harsányi András 136
Hartvik győri püspök 11, 49–52, 56, 72, 74, 87, 101
Hartwick salzburgi érsek (991–1023) 52
Heinzer, Felix 14–18, 21, 24, 26, 48
Henkes, Markus 10
Herbord, Ottó bambergi püspök életrajzírója 106, 108
Herimannus prior (†1075) 105
Hieronymus (l. még Jeromos, Szent) 167–168, 185, 191, 216
Honorius pápa, III. (1216–1227) 128
Honorius Augustodunensis 108, 109, 111, 113–114
Horatius 142, 145, 160–161, 168
Horváth János 85
Horváth János, ifj. 38, 40, 42, 44, 103, 120, 123–125
Hugo de Sancto Caro 207
Hugo de S. Victore 184, 200, 216
Iacobus de Benevento OP 200, 215
Iacobus de Voragine 27, 31, 32, 142, 146
Ibrányi Ferenc 29
Imbrico würzburgi püspök 106
Imre, Szent (l. még Emericus, S.) 153, 155
Ince pápa, III. (1198–1216) 128
Ince pápa, IV. (†1254) 135
Inchofer, Melchior 25
Iohannes Balistarii OP 214
Iohannes de Rupella OFM 201, 207
Iohannes de Thurocz (l. még Thuroczy János) 103
Iohannes de Turrecremata 36
Iohannes Scotus Eriugena 29
Irblich, Eva 12
Isidorus Hispalensis 29, 70, 144, 189–190
István, Szent, király 13, 22–23, 29, 31, 50, 103, 136
Iuvenalis 142, 145, 168, 182, 189–190
Ivánka, Endre von 29
Jakubovich Emil 199
Jankovics József 131
Jacques de Vitry 87
Jelenits István 38, 46
Jeromos, Szent (l. még Hieronymus) 29, 200
Jónácsik László 147
Jungmann, Josef Andreas 17
Karácsonyi Béla 22
Karácsonyi János 198
Kardos József 132
Kardos Tibor 53, 132, 134
Kaeppli, Thomas OP 200
Karsai Géza 53
Kálmán király 40, 50
Károly Róbert 103, 120
Kecskeméti Gábor 12, 102
Keserű Gizella 120
Kéty János 125
Kienzle, Beverly Mayne 19
Klaniczay Gábor 51
Klaniczay Tibor 134
Kniewald Károly 49–51, 53–54
Konrád fehérvári prépost 40

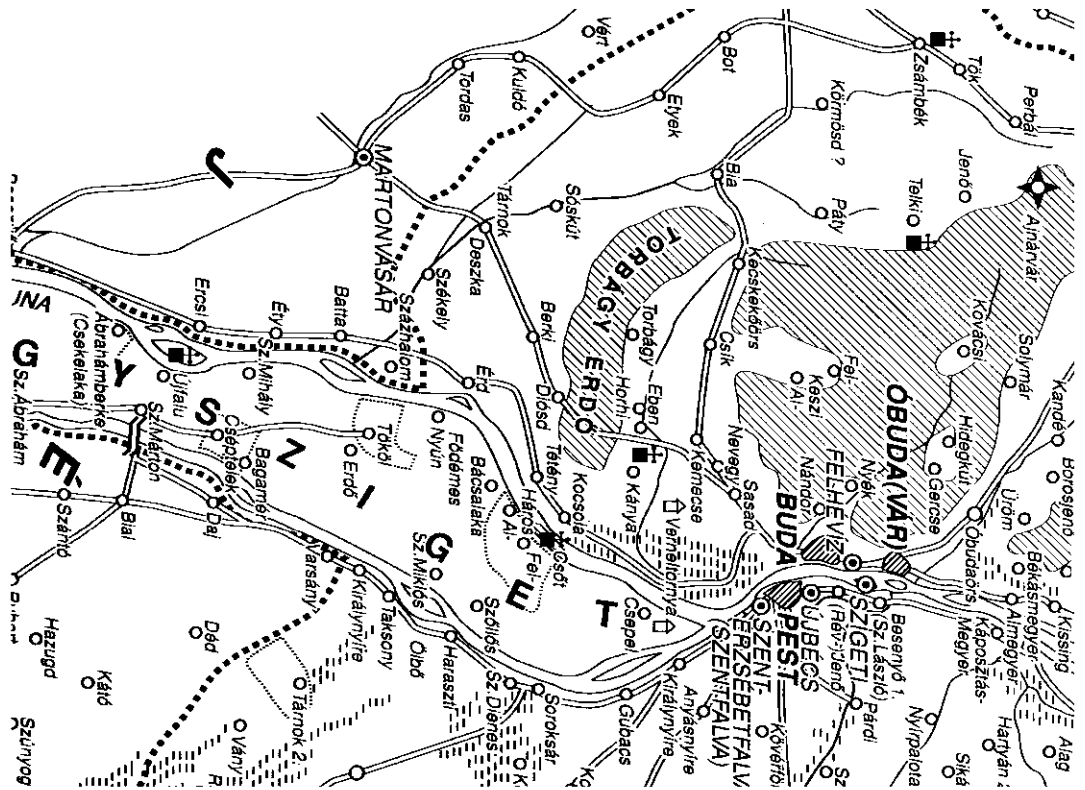
- Koszta László 51
 Kristó Gyula 103
 Kudora János 9
 Kulcsár Péter 135
 Kúhár Flóris 121
- Lackner, Franz 12
 Lanham, Carol Dana 130
 Leo Austriacus OCist 151
 Leroquais, Victor 55
 Levente herceg 44
 Linsenmayer, Anton 102, 108, 115
 Lohr, Charles 10
 Longère, Jean 18, 19
 Luca, Szent (Lucia) 157, 160, 161
 Lucanus 142, 143, 144, 145, 160,
 182, 189
 Lucas de Bitonto OFM 151, 202,
 211
 Ludwicus nevű scriptor 151
- Madas Edit 131–132, 137, 142 147,
 152, 181, 197
 Maggioni, Giovanni Paolo 26
 Mai, Angelo 74
 Makk Ferenc 52
 Mansi, Giovanni Domenico 128
 Martène, Edmond 55, 58–60, 66,
 69–70, 101
 Martimort, Aimé-Georges 55
 Martinus Legionensis 166
 Marton József 12
 Matthaeus Vindocinensis 169,
 172, 175
 Maurice de Sully 18
 Mályusz Elemér 103, 201
 Mellburn, Gert 110
 Menardus, Hugo 67
- Meyer, Wilhelm 132
 Mezey László 9, 11, 116, 117
 Mészöly Gedeon 90
 Michaud-Quantin, P. 200
 Michel Menot 4f5j
 Mihalovics Ede 9
 Miklós, Szent (Nicolaus) 171–172
 Mohrmann, Christine 19
 A. Molnár Ferenc 12, 89–90, 115
 Molnár József 197
 Monok István 12, 131
 Morvay, Karin 110, 113, 119
 Mór pécsi püspök 39–40
 Morin, Germain 49–51, 54
- Nagy Márta 147
 Nagy Sándor (Alexander Magnus)
 146
 Négyesy László 85
 Nicolaus de Biard OFM 202, 205
 Nicolaus de Lyra 135
- Nyerges Judit 131
- Odo Rigaldi OFM 202, 214–215
 Otto bambergi püspök (†1139)
 105–106, 108
 Ovidius 142–145
 Ötvös Péter 120
- Pais Dezső 199
 Palladius 146
 Paschasius Radbertus 29, 59, 64–
 65, 70–71
 Pauler Gyula 50
 Pázmány Sámuel 90
 Paulus Diaconus 19, 23
 Peregrinus 84

- Petrovich Ede 42, 133, 135
 Petrus Cantor 127
 Petrus Lombardus 130, 139, 170
 Petrus de Natalibus 24
 Petrus de Sancto Benedicto OFM
 151, 202, 206, 211
 Phaeton 145
 Pintér Jenő 85
 Piti Ferenc 52
 Plinius 146
 Pray György 89
 Priscianus 138
- Radó Polikárp 116–117
 Raymundus Rigaldus 151
 Ratramnus 59
 Redl Károly 29
 Richter, Gregor 118
 Rihmer Zoltán 12
 Rokay Zoltán 59
 Rouse, Mary A. 130
 Rouse, Richard Hunter 130
 Rokay Zoltán 59
 Rónay György 41, 130
- Sajnovics János 89, 90
 Sarbak Gábor 12, 84
 Sárközy Péter 131
 Schiewer, Regina D. 119
 Schneider, Karin 110, 111
 Schneyer, Johann Baptist 9, 42,
 88, 103, 147–148, 150–151, 180,
 202, 205 ff.
 Schönbach, Anton Emanuel, 115
 Seneca 142, 146
 Serédi Jusztinián 29
 Servsanctus de Faenza OFM 202,
 205
- Silagi, Gabriel 12, 26, 29, 31, 37
 Simon Györgyi 197
 Sixtus pápa, IV. 36
 Solinus 145
 Spilling, Herrad 12
 Stamm, Gerhard 14
 Statius 142, 143, 144, 145
 Strauch, Philipp 113, 114
- Szabados György 52
 Szabó Flóris OSB 13
 T. Szabó Csilla 29
 Szegfű László 14–16, 22–23, 39,
 41–44, 46–47
 Székely György 38, 42
 Szelestei N. László 51, 86, 132
 Szendrei Janka 53, 116
 Szentiványi Róbert 197–198, 205,
 216
 Szigeti Kilián 52
 Szj Enikő 89
 Szovák Kornél 12, 38, 51
 Szókratész 146
 Szörényi László 12
- Takács Imre 181
 Tamás, Aquinói Szent 135
 Tamás, Szent, apostol 177–178
 Tarnai Andor 11, 84, 86–87, 102
 Telegdi Csanád érsek 103, 123–
 124
 Temesvári Pelbárt 32, 200
 Terentius 145
 Thiel, Matthias 157
 Thomas Brito 151
 Thoroczkay Gábor 44, 51
 Thuróczy János (l. még Iohannes
 de Thurocz) 124

- Timkovics Pál László 42, 134, 153
 Török József 51, 121–123
 Tubach, Frederic C. 200
 Tüskés Gábor 117
- Udalricus augsburgi püspök
 († 973) 104
- Valerius Maximus 146
 Vargha Damján OCist 39
 Varjú Elemér 50, 197, 201
 Vała lázadó vezér 44
 Várnagy Antal 52
 Vergilius 142–144, 146, 190
 Verle, Antonino 24, 25
 Veronai Péter mártír OP 135, 137
 Veszprémy László 12, 51, 53–54,
 116
- Vértes O. András 197
 Vizkelety András 12, 14, 112, 119–
 120, 131–132, 150, 157, 204
 Volf György 59
- Walafrid Strabo 165, 180
 Walther Hans 177, 197
 Walter von Châtillon 144
 Weber, Robert 219
 Winkler, Eberhard 88
 Wolfgang von Regensburg püspök
 (†994)104
- Zacharias Chrysopolitanus 169
 Závodszyky Levente 17
- Zsoldos Attila 44

MELLÉKLETEK

2. melléklet
A Martonvásár–Diósd–Buda út vonal
GYÖRFFY, IV, Bp., 1998 Pest és Pilis megye (részlet).

ei. Unde patet ab ipsi ap[osto]l[is] hunc morem
 esse eccl[esi]e et traditum. ut energumini ut
 alii quilibet exron unguantur oleo pontifi
 cali. et scerato benedictione. De oleo enim
 quounguitur exxumini. ipsa uerba conse
 crationis ei de demonstrant dicendo. ut
 si quis macule adhaerunt corpori aut
 menti p[ro] quam ad scriptum accesserunt
 recedant. et de inceptis munus habent

3. melléklet

Hartvik püspök *Agenda pontificalisa*
 (Zágráb, MR 165. f. 58v, részlet: 14–22. sor)

corporei in Bauit. Et spm fcole
omnibus inuicem. ficut p. sub
p. r. can. d. i. ecce sacdot
magis. Comendat aut. huc
l. in pontificum h. in. nicolaus.
p. f. p. o. l. a. y. h. in. ab. b. y. p. o. l.

re. v. l. a. l. g. d. i. quod f. y. f. c. t. o. m.
p. d. y. n. u. u. i. n. f. i. c. m. d. i. i. l. a. p. t.
n. a. t. a. m. e. x. b. u. n. d. u. h. e. i. m. u. l. t. a.
p. u. e. i. n. a. g. n. i. m. a. u. t. m. a. d. m. u. l. t.
t. e. n. s. i. n. h. o. m. e. a. d. d. i. t. i. n. d. i. a.
t. e. n. s. i. n. g. r. a. u. t. i. n. c. r. u. p. t. i. n. v. a. l. i. d. a.

1. kéz (1 r)

Hec dies h. m. i. n. i. c. i. e. s. i. t. i. c. a. t. u. r. m. u. l. t.
n. a. t. a. r. e. f. e. d. i. t. a. g. u. e. m. n. a. p. v. u.
h. o. c. d. e. r. e. n. t. i. u. i. p. h. e. i. t. e. i. n. a. m. r. e. g. e. f.
d. i. y. q. u. a. b. i. d. e. g. i. t. i. n. i. n. a. c. o. m. m. u. n. i. t. a. t. e.
m. u. l. t. a. v. a. n. d. i. c. i. t. p. o. s. t. i. d. e. n. t. e. b. e. n. e. d. i. c. t.
r. e. g. i. s. t. r. e. p. e. p. i. n. i. s. i. n. c. i. u. m. b. e. n. e. d. i. c. t. e. s. t.
e. g. i. s. t. i. p. o. s. t. i. d. e. n. t. e. r. e. p. a. r. t. u. r. m. u. l. t. i.

n. u. l. d. e. p. t. i. b. e. t. e. r. e. n. e. s. t. m. u. l. t. a.
t. e. n. s. i. c. a. m. f. e. d. i. t. p. o. n. t. i. f. i. c. i. n. e. s. t.
p. a. n. t. i. f. e. r. r. e. g. e. f. g. u. b. e. r. n. i. s. f. i. c. i.
f. i. u. s. e. p. i. a. n. t. i. f. e. r. e. t. a. l. m. e. n. t. e. r.
f. e. l. i. c. i. t. a. t. e. s. L. u. x. i. n. a. c. c. e. s. s. i. t. i. e. s.
q. u. a. s. s. e. n. t. i. s. i. n. p. r. e. m. i. u. r. q. u. i. t. e. t.
m. u. l. t. a. p. e. t. i. t. e. t. i. b. e. t. i. s. i. b. e. t. a. n. t. e. q. u. i. t. i.

2. kéz (11 v)

unde si dicitur in p. n. a. t. i. o. n. e. s. i. n. t. i. c. a. t. u. r. m. u. l. t.
n. a. t. a. r. e. f. e. d. i. t. a. g. u. e. m. n. a. p. v. u.
h. o. c. d. e. r. e. n. t. i. u. i. p. h. e. i. t. e. i. n. a. m. r. e. g. e. f.
d. i. y. q. u. a. b. i. d. e. g. i. t. i. n. i. n. a. c. o. m. m. u. n. i. t. a. t. e.
m. u. l. t. a. v. a. n. d. i. c. i. t. p. o. s. t. i. d. e. n. t. e. b. e. n. e. d. i. c. t.
r. e. g. i. s. t. r. e. p. e. p. i. n. i. s. i. n. c. i. u. m. b. e. n. e. d. i. c. t. e. s. t.
e. g. i. s. t. i. p. o. s. t. i. d. e. n. t. e. r. e. p. a. r. t. u. r. m. u. l. t. i.

h. i. c. a. d. d. i. c. t. u. m. e. s. t. i. n. t. i. c. a. t. u. r. m. u. l. t.
n. a. t. a. r. e. f. e. d. i. t. a. g. u. e. m. n. a. p. v. u.
h. o. c. d. e. r. e. n. t. i. u. i. p. h. e. i. t. e. i. n. a. m. r. e. g. e. f.
d. i. y. q. u. a. b. i. d. e. g. i. t. i. n. i. n. a. c. o. m. m. u. n. i. t. a. t. e.
m. u. l. t. a. v. a. n. d. i. c. i. t. p. o. s. t. i. d. e. n. t. e. b. e. n. e. d. i. c. t.
r. e. g. i. s. t. r. e. p. e. p. i. n. i. s. i. n. c. i. u. m. b. e. n. e. d. i. c. t. e. s. t.
e. g. i. s. t. i. p. o. s. t. i. d. e. n. t. e. r. e. p. a. r. t. u. r. m. u. l. t. i.

3. kéz (17 r)

5. melléklet

A Gyulafehérvári Sorok kódexének hat „keze”

Középkori írásbeliségünk más területeihez hasonlóan prédikációirodalmunk is rendkívül forrásszegény. Az első háromszáz évből néhány egymástól elszigetelt mű maradt fenn, melyeket önállóan kellett vallatóra fogni. Összehasonlítási alapot a műfaj európai történetének hasonló emlékei nyújtanak, ezekhez viszonyítva értékelhetők saját forrásaink, és helyezhetők el egy rekonstruált fejlődési vonal mentén. A prédikációirodalom magyarországi története egy hazai szükségletre készült prédikációgyűjteménnyel kezdődik. A kötet első fejezetében három egymást kiegészítő forrás segítségével rekonstruáljuk Szent Gellért püspök elveszett homiliáriumát, tisztázva a műfaj XI. századi történetének legfontosabb kérdéseit, és újraértelmezve a Gellért-filológia néhány vitatott pontját. A püspöki prédikáció első fennmaradt emlékei a XI–XII. század fordulóján készült Hartvik-féle *Agenda pontificalis*ban olvasható *ad populum* sermók. E fontos forrásanyaggal eddig nem foglalkoztak. A XII. század végén másolt *Halotti Beszéd* a műfaj legismertebb s nemzetközi viszonylatban is egyedülálló emléke. Ezúttal a nyelvemlék és latin előképe európai párhuzamait igyekeztük felkutatni, s a szöveg együttes műfaj történeti helyét minél pontosabban kijelölni. A XIII. században az új egyetemi szövegelemző módszerek hatására a prédikáció stílusa alapvetően megváltozott. Az úgynevezett *thematikus* sermók a koldulórendek közvetítésével hazánkban is megjelentek a század folyamán. A kötetet záró tanulmány az ide tartozó források közül a *Pécsi egyetemi beszédekkel* és a *Gyulafehérvári Sorok* kódexével foglalkozik kimerítően.